

T.I. BOBAKULOV
U.A. ABDULLAYEV

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

3364(07)

B 79

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

T.I. Bobakulov, U.A. Abdullayev

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

O‘zbekiston Respublikasi oliy va
o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan

4534 | 6

Toshkent
“IQTISOD-MOLIYA”
2019

UO‘K 339.732.4(075.8)
KBK 65.268

Taqrizchilar: *i.f.d.*, **SH.A. Toshmatov**;
i.f.n., *dots.* **F.U. Dodiyev**

B 12 Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari: Darslik / T.I. Bobakulov,
U.A. Abdullayev; – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2019. – 228 b.

Ushbu darslikda zamonaviy xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va jahon valyuta tizimining nazariy va amaliy jihatlari o‘z aksini topgan. Shuningdek, darslikda xalqaro hisob-kitob shakllari va ulardan foydalanish mexanizmlariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Mazkur darslikda O‘zbekiston Respublikasida valyuta operatsiyalarini rivojlantirish va xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan dolzarb muammolarning mohiyati ochib berilgan.

Darslikka test savollari, glossariy va adabiyotlar ro‘yxati ilova qilingan.

Darslik “Bank ishi” ixtisosligi bo‘yicha bakalavriat va magistratura ta‘lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalarga mo‘ljallangan.

UO‘K 339.732.4(075.8)
KBK 65.268

ISBN 978-9943-13-838-4

© T.I. Bobakulov, U.A. Abdullayev, 2019
© “IQTISOD-MOLIYA”, 2019

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini zamonaviy modernizatsiyalash bosqichida mamlakatning xalqaro valyuta-kredit munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish borasida katta yutuqlarga erishildi. Xususan, tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosini ta’minlandi, xalqaro moliya institutlari bilan samarali hamkorlik yo‘lga qo‘yildi. Eng muhimi – davlat tashqi qarzining me‘yoriy darajadan oshib ketishiga yo‘l qo‘yilmadi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi PF-5177-sonli “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni bilan milliy valyutani xorijiy valyutalarga konvertirlash muammosi hal etildi.

Ammo, keyingi yillarda mamlakatning xalqaro valyuta-kredit munosabatlari sohasida ayrim muammolar, salbiy trendlar yuzaga keldi. Xususan, tashqi savdo aylanmasi saldosining kamayishi kuzatilmoqda. 2010-yilda tashqi savdo aylanmasi 3487,6 mln. AQSH dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, 2017-yilda bu ko‘rsatkich 880,2 mln. AQSH dollarini tashkil etdi¹. Bundan tashqari, xalqaro kreditlardan samarali foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev e’tirof etganlaridek, “eng yomoni, istiqbolli yirik loyihalarni belgilash va amalga oshirishda jiddiy xatoliklarga yo‘l qo‘yilganligi, xorijiy kreditlar samarasiz ishlarga sarflangani iqtisodiyot rivojiga xalaqit bermoqda. Masalan, mamlakatimizda 25 yil davomida olingan kreditlarning aksariyati yetarlicha iqtisodiy samara bermaganini turli ekspert va mutaxassislar ochiq tan olmoqda”².

Shuningdek, dunyo miqyosida xalqaro valyuta-kredit munosabatlari sohasida jiddiy, olamshumul o‘zgarishlar yuz bermoqda-ki, mazkur holat xalqaro valyuta-kredit munosabatlariga bag‘ishlangan yangi ilmiy tadqiqotlar olib borish, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yozish

¹ Eksport va import. www.stat.uz.

² Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 47-bet..

zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Masalan, 1930-yildan buyon amal qilib kelayotgan Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha xalqaro umumlashtirilgan qoidalarning (UCP 500) o'rniga yangi UCP 600 qoidasi yuzaga keldi. Bundan tashqari, yevroning muomalaga kiritilishi xalqaro valyuta munosabatlari tarkibida yangi tarkibiy o'zgarishlarning paydo bo'lishiga sababchi bo'ldi. Buning ustiga, 2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi derivativlarning xalqaro miqyosdagi harakatini tartibga solish mexanizmini yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Mazkur darslikda xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va uni takomillashtirishning dolzarb muammolari, jumladan, valyuta kurslari va ularning barqarorligini ta'minlash, valyuta tizimlari va ularning elementlari, xalqaro hisob-kitoblar va kreditlar hamda ular bilan bog'liq bo'lgan dolzarb masalalar o'z aksini topadi.

“Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari” fani bo'yicha yoziladigan ushbu darslikning asosiy vazifasi talabalarning xalqaro valyuta va kredit munosabatlarining nazariy va amaliy jihatlari xususidagi bilim va ko'nikmalarini boyitish, ularda mavzularga oid bo'lgan mavjud muammolar va ularning yechimlari borasida aniq tasavvurlar hosil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun darslik oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- valyuta kurslarini aniqlash metodikalarini o'rgatish va unga ta'sir etuvchi omillarning ta'sir mexanizmini asoslab berish;
- jahon valyuta tizimining evolyutsiyasi va elementlarini o'rganish;
- milliy valyuta tizimining elementlariga baho berish;
- to'lov balansini tuzish metodologiyasi, defitsiti va profitsitini aniqlash tartibini o'rganish;
- xalqaro hisob-kitoblar balansining tarkibiy tuzilishiga baho berish;
- valyuta bozorlarini amal qilish mexanizmi xususida chuqur bilim berish;
- valyuta operatsiyalarining asosiy turlari va ularni amalga oshirish tartibini o'rganish;
- valyuta siyosati va uning shakllariga baho berish;

- xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish mexanizmini o'rganish;
- xalqaro kredit va u bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolarning mohiyatini ochib berish;
- valyuta inqirozlarining yuzaga kelish sabablari, oqibatlari va unga qarshi kurash siyosati xususida batafsil ma'lumotlar berish;
- xalqaro moliya institutlarining faoliyat yo'nalishlariga baho berish.

Mazkur darslik "Bank ishi" mutaxassisligi bo'yicha davlat ta'lim standarti talablariga javob beradi va "Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari" fanining namunaviy o'quv dasturidagi mavzularni to'liq qamrab olgan.

I BOB. VALYUTA KURSI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

1.1. Milliy valyuta tushunchasining mazmuni

Valyuta so'zi italyancha **valuta** so'zidan olingan bo'lib, qiymat degan ma'noni anglatadi.

Har qanday mamlakatning milliy pul birligi uning milliy valyutasi hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda valyutalarning quyidagi turlari mavjud:

* **Erkin ishlatiladigan valyuta** (freely usable currency) – to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida valyutaviy cheklashlar bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.

* **Qattiq valyuta** (hard currency) – iqtisodiy va siyosiy jihatdan barqaror hisoblangan mamlakatlarning almashuv kursi barqaror bo'lgan valyutalari.

* **Yumshoq valyuta** (soft currency) – xalqaro miqyosda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya'ni tashqi konvertirlikka ega bo'lmagan valyutalar.

* **Xalqaro rezerv valyutalar** (reserve currency) – dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to'lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Yetakchi valyutalarga “xalqaro rezerv valyuta” degan maqomni Xalqaro valyuta fondi (XVF) ekspertlari beradi.

XVF mezonlari bo'yicha, xalqaro rezerv valyuta deganda davlatlarning xalqaro zaxiralari saqlanadigan va xalqaro kreditlar beriladigan valyutalar tushuniladi.

XVF tomonidan hozirgi kunda AQSH dollari (USD), yevro (EUR), Buyuk Britaniya funt sterlingi (GBP), Yaponiya (JPY) iyeni va Xitoy yuaniga (CNY) xalqaro rezerv valyuta maqomi berilgan³.

---

³ <http://www.imf.org>.

AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi 1944-yilda, Bretton-vuds jahon valyuta tizimi shakllanayotganda berilgan edi. 1976–1978-yillarda Yamaykada bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiyada to‘rtinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi va unda yana ikkita valyutaga – Yaponiya iyeni va GFR markasiga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi. 1999-yilning 1-yanvaridan boshlab yevroning muomalaga kiritilishi doychemarkani muomaladan chiqib ketishiga sabab bo‘ldi va uning maqomi yevroga berildi.

Xalqaro rezerv valyutalar nominal almashuv kursining barqaror emasligi, ularni sezilarli diapazonlarda tebranayotganligi jahon valyuta tizimining dolzarb muammolaridan biri bo‘lib turibdi. Ayniqsa, AQSH dollari va yevroning nominal almashuv kurslarini tez-tez tebranib turishi kuzatilmoqda. AQSH davlat qarzining nisbatan katta ekanligi, savdo balansida katta miqdordagi defitsitning mavjudligi, davlat byudjeti defitsitining katta ekanligi Federal zaxira tizimi (FZT) tomonidan amalga oshirilayotgan qayta moliyalash siyosatining moslashuvchanlik darajasining yuqori ekanligi dollarning nominal almashuv kursini sezilarli darajada katta diapazonlarda tebranishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, jahon valyuta tizimining barqarorligiga nisbatan salbiy ta‘sirni yuzaga keltiradi. Holbuki, AQSH dollari hamon dunyoning asosiy rezerv valyutasi bo‘lib turibdi. 2018-yilning 1-yanvar holatiga, SDRning “valyuta savatida” AQSH dollarining salmog‘i 41,7 foizni tashkil etadi⁴.

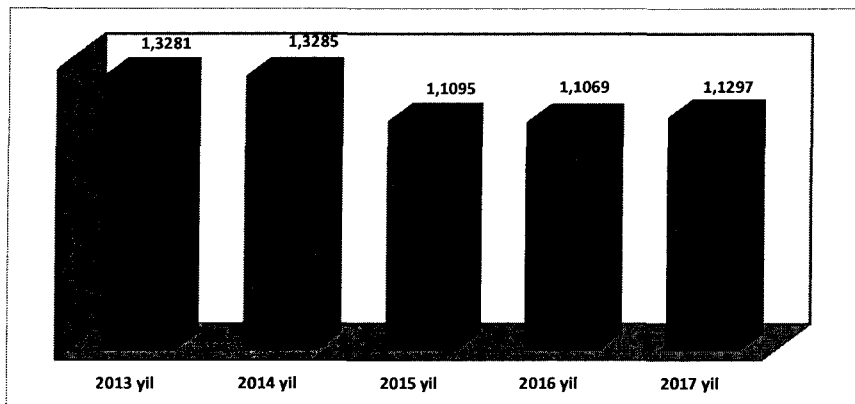
So‘nggi yillarda AQSH dollari kursining sezilarli darajadagi diapazonlarda tebranishi kuzatilmoqda. Bu esa, boshqa mamlakatlarning haqli e‘tiroziga sabab bo‘lmoqda. Buning sababi shundaki, boshqa davlatlar o‘zlarining milliy valyutalarining nominal almashuv kursini AQSH dollariga nisbatan belgilaydilar. Shu sababli, AQSH dollari kursining tebranishi milliy valyutalarning almashuv kurslarini tebranishiga olib keladi.

---

⁴ <http://www.imf.org>.

AQSH dollari nominal almashuv kursining tebranishiga sabab bo'layotgan asosiy omillardan biri bo'lib, mamlakat savdo balansining katta miqdordagi defitsitga ega ekanligi hisoblanadi. 2018-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, AQSH savdo balansining defitsiti 466,3 mlrd. dollarga yetdi⁵. Bu esa, juda katta miqdordagi defitsit hisoblanadi.

1.1-rasm. AQSH dollarining 1 yevroga nisbatan nominal almashuv kursi⁶

1.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2014–2016-yillarda AQSH dollarining nominal almashuv kursi yevroga nisbatan sezilarli darajada pasaygan. Bu esa, AQSH FZTning iqtisodiyotni retsessiya holatidan chiqarishga yo'naltirilgan ekspansionistik pul-kredit siyosatini olib borayotganligi bilan izohlanadi. Ammo, 2017-yilda dollarning yevroga nisbatan nominal almashuv kursi ko'tarilgan. Bu esa, AQSH iqtisodiyotini retsessiya holatidan chiqqanligi bilan izohlanadi.

Ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda AQSHning Xitoy bilan amalga oshiriladigan savdo munosabatlaridagi defitsit miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda.

AQSH Davlat byudjeti defitsiti va tashqi qarzining xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy darajadan yuqori ekanligi dollarning

⁵ <http://lenta.ru/news/2012>.

⁶ www.x-rates.com.

nominal almashuv kursi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan jiddiy omillar hisoblanadi. 2017-yilning yakuniga ko'ra, AQSHda davlatning tashqi qarzi YaIM miqdoridan oshdi.

Xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy andozaga ko'ra, davlatning tashqi qarzi YaIMga nisbatan 30,0 foizdan oshib ketmasligi kerak. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida davlatning jami qarziga, ya'ni ichki va tashqi qarziga nisbatan me'yoriy chegara o'rnatilgan bo'lib, u YaIMga nisbatan 60 foizni tashkil etadi⁷.

Xalqaro rezerv valyutalar kurslarining nobarqarorligi O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, milliy valyutamiz – so'mning nominal almashuv kursi asosiy rezerv valyuta bo'lgan AQSH dollariga nisbatan aniqlanadi⁸. Demak, AQSH dollari kursining barqaror emasligi bevosita so'mning nominal almashuv kursining barqarorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, xalqaro rezerv valyutalarning almashuv kurslarini nobarqaror emasligini hisobga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasi – so'mning nominal almashuv kursi barqarorligini ta'minlash maqsadida uning valyuta kursini AQSH dollari, yevro va Yaponiya ienidan tashkil topadigan “valyuta savati”ga nisbatan aniqlashni joriy qilish taklifi muhim ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida so'mning nominal almashuv kursining tebranish diapazoni sezilarli darajada qisqaradi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutalarning almashuv kursini “valyuta savati”ga bog'lash ularning almashuv kursi tebranishini sezilarli darajada kamaytirish imkonini bergan. Masalan, Rossiyada rublning kursini “bivalyuta savati”ga nisbatan aniqlashning joriy qilinishi uning barqarorligini va yevroning konversion operatsiyalar hajmidagi ulushini sezilarli darajada oshirish imkonini berdi. 2011-yil yakuni bo'yicha

---

⁷ Экономика Европейского Союза. Под ред. Р.К. Щенина. – М.: КноРус, 2012. – 560 с.

⁸ So'mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida AQSh dollariga nisbatan talab va taklif asosida aniqlanadi. Respublikamizda milliy valyutani xorijiy valyutalarga konvertatsiya qilish buyurtmali savdo tizimiga asoslanganligi sababli, so'mning AQSh dollariga nisbatan nominal almashuv kursi so'mda va AQSh dollarida berilgan buyurtmalar miqdorini o'zaro taqqoslash orqali aniqlanadi.

yevroning konversion operatsiyalardagi ulushi 30,3 foizga yetdi. Bu esa, yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi⁹.

1.2. “Valyuta kursi” nazariyalari

Valyuta kursi (exchange rate, foreign exchange rate) – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir.

Valyuta kursiga oid ilk nazariyalardan biri valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi hisoblanadi va ushbu nazariya angliyalik iqtisodchilar D. Yum va D. Rikardolarning nazariy qarashlariga asoslanadi. D.Rikardoning fikriga ko‘ra, savdo balansining defitsiti funt sterling qiymatining pasayishiga olib keldi, valyutalarning xarid qobiliyati ularning muomaladagi miqdorining nisbati bilan belgilanadi¹⁰.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asosiy qoidasi shundan iboratki, valyuta kursi ikki mamlakat valyutasining nisbiy qiymati bilan belgilanadi, o‘z navbatida, valyutalarning o‘zaro nisbiy qiymati esa, baholar darajasiga bog‘liqdir.

Shunisi xarakterliki, mazkur nazariyaga ko‘ra, tovarlar va xizmatlarning bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asoschilari to‘lov balansining muvozanatlashgan holatini ta‘minlash imkonini beradigan mo‘tadil kursni aniqlash g‘oyasini ilgari suradilar. Shu sababli, ular, to‘lov balansini avtomatik tarzda o‘z-o‘zidan tartibga solinishiga ishonadilar.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi ilmiy jihatdan birinchi marta shved iqtisodchisi G. Kassel tomonidan 1918-yilda asoslab berildi. Uning fikriga ko‘ra, mo‘tadil savdo sharoitida shunday valyuta kursi shakllanadiki, bu kurs tegishli valyutalarning xarid qobiliyatini o‘zida aks ettiradi¹¹.

---

⁹ Годовой отчет Центрального банка Российской Федерации. – Москва, 2012. – С. 43.

¹⁰ Рикардо Д. Сочинение. Том 2. Пер. с англ. – М.: Политическая литература, 1955. – С. 55.

¹¹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – С. 385.

G. Kasselning fikridan aniq ko‘rinib turibdiki, valyuta kursining shakllanishi bevosita valyutalarning xarid qobiliyati bilan bog‘liq va bunda asosiy e‘tibor miqdoriylikka qaratiladi.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasida valyuta kursining shakllanishiga ta‘sir qiluvchi obyektiv omillar va ularga Markaziy bank tomonidan ta‘sir etish holatlari e‘tiborga olinmagan. Holbuki, hozirgi davrda valyuta kursining shakllanish jarayoniga ta‘sir qiluvchi omillar ichida siyosiy omillar, spekulativ kapitallarning harakati kabi obyektiv omillar muhim rol o‘ynaydi.

Tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining asoschisi J.M. Keynes hisoblanadi¹². Ushbu nazariyaning yuzaga kelishiga 1929-1933 yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi sabab bo‘lib hisoblanadi.

Jahon iqtisodiy inqirozi natijasida erkin raqobat va davlatning iqtisodiyotga aralashuviga chek qo‘yish g‘oyalari ilgari surgan neoklassik maktablarning valyuta kursi xususidagi nazariy qarashlari o‘zlarining nobarqarorligini ko‘rsatdi. XX asrning 50–60-yillarida keynschilik rivojlangan davlatlarda asosiy iqtisodiy nazariyaga aylandi.

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi valyuta kursi xususidagi nazariyalar orasida o‘ziga xos o‘rin egallaydigan nazariya hisoblanadi. Ushbu nazariyaning asoschilari neoklassik yo‘nalishga mansub bo‘lgan iqtisodchilar hisoblanadi. Ular jumlasiga M.Fridmen, F.Maxlup, A.Lindbek, G.Jonson, L.Erxard, G. Girsh, E.Dyurrlarni kiritish mumkin¹³.

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi namoyandalari suzib yuruvchi kurslar rejimini qattiq turib himoya qiladilar. Ularning fikriga ko‘ra, suzib yuruvchi kurslarning muhim afzalliklari quyidagilardan iborat:

- to‘lov balansini avtomatik tarzda muvozanatlashtirish imkonini beradi;
- milliy iqtisodiy siyosat usullari tashqi tazyiqsiz tanlanadi;
- valyutaviy spekulativ amaliyotlarni jilovlash imkonini beradi;

---

¹² Keynes J.M. The General theory of Employment. Interest and Money - *Economica*, 1936. – 230 p.

¹³ Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1966. - P. 7-50; Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working. - American Enterprise Institute, 1973. –№8. - P. 5; Johnson G. Formulation of Exchange Rate Policies in Adjustment Programs, IMF Occasional Paper - № 36. – Washigton: IMF, 1985. – P. 17 – 19.

– xalqaro savdoni rag‘batlantiradi;

– valyuta kursini valyuta bozorida erkin shakllantirish imkonini beradi.

M. Fridmenning fikriga ko‘ra, valyuta kursi talab va taklif asosida erkin shakllanishi va davlat uni tartibga solmasligi lozim¹⁴.

Ayni vaqtda, suzib yuruvchi valyuta kurslarining yuqorida qayd etilgan ijobiy jihatlari har doim ham amaliy ahamiyat kasb etmasligi, milliy valyutaning erkin suzish rejimida ham valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solishning saqlanib qolishi ayrim iqtisodchilar tomonidan e‘tirof etildi. Masalan, J. Vaynerning fikriga ko‘ra, erkin bozor baholari dunyosida ham xorijiy valyutalar bozorini davlatning bevosita yoki bilvosita aralashuvisiz tasavvur qilish mumkin emas¹⁵.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida milliy valyuta almashuv kursining keskin tebranishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida uning kursiga ta‘sir etish, shu jumladan, valyuta intervensiyasini o‘tkazishning maqsadga muvofiqligi o‘z isbotini topdi. Spekulyativ kapitallarning xalqaro miqyosdagi oqimining kattaligi Markaziy banklarni shunga majbur qilmoqda.

Valyuta kursi xususidagi nazariyalardan yana biri belgilangan paritetlar va kurslar nazariyasi hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, valyuta kursining o‘zgarishi to‘lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi. Chunki, xalqaro bozorlarda baholarning valyuta kurslarining o‘zgarishiga bog‘liq ravishda tebranishiga tashqi savdo yetarli darajada reaksiya bermaydi. Importga bo‘lgan talabning oshishi xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabning oshishiga olib keladi. Bunda eksport va import muvozanatlashgan sharoitdagi almashuv kursi qisqa muddatli davriy oraliqqa mos keladi. Bu davrda ortiqcha talab miqdoridagi xorijiy valyuta bozorda mavjud bo‘lmaydi. Shu sababli, valyutaning bahosi oshadi va vaqtinchalik davriy oraliq xorijiy valyutalar taklifi va milliy valyutaning almashuv kursi o‘rtasidagi ta‘sir jarayonida yuzaga kelmaydi.

---

¹⁴ Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. –№8 - P.5.

¹⁵ Viner J. Problems of Monetary Control. – Princeton, 1964. –P. 245.

Valyuta kursi xususidagi zamonaviy nazariyalardan biri sifatida F.Maxlupning “Valyuta kursi nazariyasi” deb nomlangan ilmiy ishini keltirish mumkin¹⁶.

F. Maxlup valyuta kursiga xorijiy valyutalar taklifining ta’sirini faqatgina tashqi savdo operatsiyalari misolida ko’rib chiqqan. Uning tahlilida valyuta kursiga ta’sir qiluvchi boshqa omillar hisobga olinmagan.

Taniqli iqtisodchi olim F. Maxlupning fikriga ko’ra, eksport va importning hajmi o’rtasidagi muvozanat ta’minlangan sharoitda xorijiy valyutalar taklifining o’zgarishi milliy valyutaning almashuv kursiga ma’lum davriy oraliqdan so’ng ta’sir qiladi. Agar bunday sharoitda importga bo’lgan talab keskin oshsa, u holda, xorijiy valyutalar taklifi bilan milliy valyutaning almashuv kursi o’rtasidagi bog’liqlik borasida vaqtinchalik davriy oraliq yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi nazariyalarining amaliy ahamiyatini baholash ularning yashovchanligi nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, F.Maxlupning mazkur nazariy qarashini qay darajada amaliy ahamiyatga ega ekanligini baholash uchun O’zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti misolida, eksport va import o’rtasidagi muvozanat sharoitida, valyutalar taklifining milliy valyuta kursiga ta’sirini ko’rib chiqamiz.

Respublikamizda 2002–2006-yillar mobaynida tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi yillik o’rtacha 1,1 mlrd. AQSH dollarini tashkil qilgani holda, so’mning AQSH dollariga nisbatan o’rtacha yillik qadrsizlanish sur’ati 6,5 foizni tashkil etdi¹⁷. Agar F. Maxlupning nazariyasi har qanday iqtisodiy sharoitda real voqelikni aks ettirganida eksport-import o’rtasidagi muvozanat ta’minlangan sharoitda milliy valyuta almashuv kursining keskin pasayishi kuzatilmagan bo’lar edi. Holbuki, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko’pchiligida, shu jumladan, O’zbekiston Respublikasida to’lov balansi tushum va to’lovlar summasining sezilarli qismi eksport operatsiyalaridan olingan tushumlar va import operatsiyalari bo’yicha to’lovlar summasiga to’g’ri keladi.

¹⁶ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 22-82.

¹⁷ Mualliflarning “O’zbekiston iqtisodiyoti” axborot-tahliliy sharhi va O’zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo’mitasining statistik byulletenlari ma’lumotlariga asoslangan hisob-kitobi.

Bunday sharoitda, eksport hajmining import hajmidan oshishi milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib hisoblanishi lozim.

F.Maxlupning valyutalar almashuv kursi nazariyalarining evolyutsiyasiga qo'shgan muhim hissasi shundaki, u xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklifning elastikligini hamda xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning o'sishiga valyutalar taklifi elastikligining ta'sir mexanizmini asoslab berishga muvaffaq bo'ldi. Uning fikricha, mamlakat eksporti bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valyutalar taklifining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omil boshqa mamlakatlarda importga nisbatan cheklovlarning joriy etilishi hisoblanadi. F.Maxlupning fikriga ko'ra, bizning eksportga nisbatan xorijiy davlatlarning hukumatlari tomonidan importning barcha moddalari bo'yicha kvotalarning joriy qilinishi xorijiy valyutalar bahosining o'sishi natijasida mamlakat eksporti hajmining o'sishiga, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning oshishiga olib kelmaydi. Bizning eksportga bo'lgan xorijiy talabning elastikligi yoki boshqacha qilib aytganda xorijiy valyutalar taklifining elastikligi, u ma'lum darajaga yetgandan so'ng, nolga teng bo'ladi. Ushbu darajadan past holatda valyutalar taklifi mutlaqo noelastik bo'ladi. Lekin xorijiy davlatlarning import bo'yicha kvotasi qo'llanilmaydigan import pozitsiyalari mavjudki, bizning esportyorlar mana shu ochiq kenglikda erkin harakatlanishlari, ya'ni xorijiy valyutalar bahosining o'sayotganligi yoki pasayayotganligiga qarab, tovarlar va xizmatlar bahosini oshirishlari yoki pasaytirishlari mumkin¹⁸.

F.Maxlupning fikriga ko'ra, import bo'yicha xorijiy davlatlar tomonidan o'rnatilgan boj solig'i stavkalari va almashuv kursining mavjud holati sharoitida ma'lum miqdordagi tovarlarni sotish mumkin bo'lgan bo'lsa, u holda, eksport qilinayotgan tovarlar miqdorini oshirish uchun xorijiy valyutalarning milliy valyutaga nisbatan bahosi oshishi lozim. Buning natijasida mazkur tovarlar xorijlik xaridorlar uchun arzonlashadi. Agar norezidentlar tomonidan sotib olinayotgan tovarlarning bahosida maxsus import poshlinalarining salmog'i sezilarli

---

¹⁸ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 29.

darajada yuqori bo'lsa va bu tovarlar milliy valyutada to'lansa, u holda, xorijiy valyuta bahosining o'sishi import tovarlari bahosining foiz nisbatida juda past darajada pasayishiga olib keladi. Bunday sharoitda bizning eksportga nisbatan xorijiy talab almashuv kursining o'zgarishiga nisbatan past darajada ta'sirchan bo'lib qoladi. Tovarlarini tashish va xorijda taqsimlash xarajatlarining eksportga ta'siri tariflarning eksportga ta'siri bilan bir xil bo'ladi. Ya'ni, ushbu xarajatlar qanchalik katta bo'lsa, talabning almashuv kursining o'zgarishiga ta'sirchanligi shunchalik past bo'ladi.

F.Maxlup xorijiy davlatlarda ishlab chiqariladigan va ularning bozorlarida bizning eksport bilan raqobatlasha oladigan tovarlarning elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy valyutalar taklifining elastikligi ham shunchalik yuqori bo'ladi, degan xulosaga keldi va uni quyidagicha izohlaydi: "mamlakatdan eksport qilinayotgan ayrim tovarlar xorijiy davlatlarda ham ishlab chiqarilishi mumkin. Xorijiy xaridor uchun eksportimiz bahosining pasayishi xorijiy valyutaning dollardagi bahosining o'zgarishi bilan birgalikda yuz beradi. Shuning uchun mamlakat eksport hajmining o'sishi qisman bizning eksport bilan raqobatlashadigan xorijda ishlab chiqarilayotgan tovarlar hajmining qisqarishiga bog'liq. Agar xorijda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning taklifi juda elastik bo'lsa, ya'ni ularni ishlab chiqarish hajmining qisqarishi bizning eksportyorlar taklifining kamayishidan kuchli bo'lsa, u holda, bizning eksportyorlar xorijiy valyutadagi baholarni keskin pasaytirishlari lozim"¹⁹.

F.Maxlupning fikriga ko'ra, mamlakat eksportining ayrim moddalariga nisbatan xorijiy talabning elastikligi 1 dan past bo'lsa, u holda, xorijiy valyutalar taklifi egri chizig'i ijobiy bukilishga ega bo'ladi, ya'ni chapdan o'ngga tomon yuqoriga qarab harakatlanadi. Bunday sharoitda talab qilinadigan tovarlarning hajmi, ya'ni unga bo'lgan talab, tovarlar bahosining pasayishi sharoitida, o'sishi lozim. Ammo foizli nisbatda tovarlar hajmining o'sish sur'ati baholarning pasayish suratidan past bo'ladi. To'lanadigan xorijiy valyutaning

---

¹⁹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 30.

miqdori kamayadi, xorijiy valyutalar taklifning elastikligi salbiyga aylanadi va uning taklifi egri chizig‘i chapdan o‘ngga tomon pastga qarab harakatlanadi. Bizning eksport moddalari bo‘yicha xorijiy bozorlardagi talabning elastikligi hatto 1 dan past bo‘lgan sharoitda ham jami eksportga bo‘lgan xorijiy talabning elastikligi, xorijlik ishlab chiqaruvchilar – raqobatchilar taklifning yetarli darajada elastikligi hisobiga, 1 dan yuqori bo‘lishi mumkin.

Importni qoplash uchun zarur bo‘lgan miqdordagi xorijiy valyutalarga bo‘lgan talab va taklif elastikligini boshqarish, F.Maxlupning fikriga ko‘ra, quyidagi to‘rt fundamental prinsipga asoslanishi lozim:

– import qilinadigan tovarlarga bo‘lgan ichki talabning elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi ham shunchalik yuqori bo‘ladi;

– ichki bozorda import qilinadigan tovarlar bilan raqobatlashadigan mamlakat tovarlari taklifning elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo‘ladi;

– xorijlik ishlab chiqaruvchilarning bizning import moddalari bo‘yicha taklifning elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo‘ladi;

– xorijda ularning o‘z tovarlariga bo‘lgan talabning elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo‘ladi²⁰.

F. Maxlupning xorijiy valyutalarga bo‘lgan talab va taklif elastikligini boshqarish prinsiplari uning empirik tadqiqotlarining natijalariga asoslanadi va muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, F.Maxlup xorijiy valyuta bahosining o‘sishi va taklifning noelastikligi sharoitida, ya‘ni xorijlik tovar ishlab chiqaruvchilar taklifning mamlakatning import moddalari bo‘yicha noelastikligi sharoitida, import hajmining keskin qisqarishi mumkinligini asoslab berdi. Mazkur qisqarish, uning fikriga ko‘ra, mamlakat importining yuqorida e‘tirof

---

²⁰ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001 – С. 34-36.

etilgan moddalari bo'yicha xorijda tovarlar iste'molining o'sishi va ularning valyutasida tovarlar bahosining pasayishi hisobiga yuz beradi.

F. Maxlupning valyuta kursi nazariyasida valyutalarning almashuv kursi sifatida faqatgina nominal almashuv kursi olingan. Fikrimizcha, valyutalarning real almashuv kursining o'zgarishi mamlakat eksporti va importi hajmining o'zgarishiga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, xorijiy valyutalarga talab va ular taklifining elastikligiga valyutalarning real almashuv kursining ta'sirini tadqiq qilish va tegishli ilmiy xulosalarni shakllantirish nafaqat rivojlangan sanoat mamlakatlari uchun, balki valyuta kursi siyosatini shakllantirishda yetarli nazariy-uslubiy asosga ega bo'lmagan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

F. Maxlup tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutalarni sotib olinishi va sotilishining muomaladagi pul massasiga ta'sirini tahlil qilar ekan, shunday xulosaga keldi: "majburiy zaxiralarni Markaziy bankning ixtiyoriga berib qo'yish yetarli darajada moslashuvchan instrument hisoblanadi va tijorat banklariga, deflyatsiya samarasini yuzaga keltirmagan holda, xorijiy valyutalarni sotib olish va sotish imkonini beradi"²¹.

R. Mandellning fikricha, "inflyatsion gep va to'lov balansining defitsiti foiz stavkalari va baholarning o'sishiga olib keladi. Ayni vaqtda, defitsit valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi"²². Valyuta zaxiralarning kamayishi esa, Markaziy bankning kurs siyosatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

To'lov balansining defitsiti valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga va tashqi muvozanat chizig'ini chap tomondan yuqoriga qarab siljishiga olib keladi. Demak, milliy valyuta kursining barqarorligi Markaziy bank tomonidan ko'riladigan chora-tadbirlarning ta'sir kuchiga bog'liq.

R. Mandellning ushbu nazariy qoidasi o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega emas. Ushbu mamlakatlarda

---

²¹ ²¹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 68.

²² Манделл Р. А. Выбор экономической политики для достижения внутреннего и внешнего равновесия. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 155.

foiz stavkalari bilan milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud emas. Buning sababi shundaki, birinchidan, milliy valyutadagi depozitlar va kreditlarning bozor stavkalari faqat milliy ssuda kapitallari bozorida shakllanadi; ikkinchidan, Markaziy bank milliy ssuda kapitallari bozori orqali depozitlar va kreditlarning foiz stavkalariga samarali ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Shu sababli, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida kreditlarning foiz stavkalari bilan milliy valyutaning nominal almashuv kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik kuzatilmaydi.

Valyuta kursi xususidagi asosiy nazariyalardan yana biri "yetakchi valyutalar" nazariyasidir. Ushbu nazariyaning asoschilari bo'lib, AQSHlik iqtisodchilar J. Vilyams, A. Xansen, inglizlik iqtisodchilar R. Xoutri, F. Grexemlar hisoblanishadi²³.

Mazkur nazariyaga ko'ra, valyutalar uch guruhga bo'linadi:

1. Yetakchi valyutalar (AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingi).
2. Qattiq valyutalar (rivojlangan 10 ta davlatning valyutalari).
3. Yumshoq valyutalar (konvertirlanmaydigan valyutalar).

Mazkur qoida XX asrning 80-yillariga qadar amal qildi. Haqiqatdan ham, 1944-yilda tashkil topgan uchinchi jahon valyuta tizimida AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga xalqaro zaxira valyutalari maqomi berilgan bo'lsa-da, haqiqatda AQSH dollari xalqaro zaxira valyutasiga aylanib qoldi. Ya'ni, amaldagi jahon valyuta tizimining ishtirokchisi bo'lgan boshqa barcha mamlakatlar milliy valyutalarining kursi AQSH dollariga nisbatan belgilanadigan bo'ldi. Bundan tashqari, AQSH dollarining 1934-yildan 1974-yilga qadar qat'iy belgilangan narx bo'yicha (1 unsiya=35 dollar) cheklovlarsiz oltinga almashtirib berilishi va xalqaro miqyosda qat'iy belgilangan kurs rejimining joriy etilishi AQSH dollariga bo'lgan yuksak ishonchni ta'minladi. Ammo 1976-yilda, oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallangandan so'ng, AQSH dollari kursining tebranishlari kuchaydi, bu esa, dollardan qochish tendensiyasini yuzaga keltirdi. Buning ustiga, yevroning

---

²³ Эйдельмант А. Буржуазные теории денег, кредита и финансов в период общего кризиса капитализма. – М.: Госфиниздат, 1958. – 263 с.

muomalaga kiritilishi Yevropa valyuta tizimiga a'zo bo'lgan mamlakatlar valyuta siyosatining AQSH hukumati va Federal xazina tizimining (FZT) valyuta siyosatidan mustaqilligini ta'minladi. Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlari (Xitoy, Rossiya va boshq.) milliy valyutalarining kursini AQSH dollariga emas, balki yevroga, Yaponiya iyeniga, valyuta savatiga nisbatan aniqlamoqdalar.

J.M.Keyns nazariyasining boshlang'ich tizimi, kichik ochiq iqtisodiyot asoslarini o'zida mujassam etgan, kengaytirilgan IS-LM modeli hisoblanadi. Bu holatda muvozanat tovar va pul bozorida hamda valyuta bozorida ham hisobga olinadi. Ushbu modelning birlamchi variantlari asoschilari Mandell²⁴ (1963) va Fleming²⁵ (1962) hisoblanishadi. Mandell-Fleming (F-M) modeli asosida, valyuta kursini aniqlashning eng keng tarqalgan yondashuvlaridan biri, odatiy to'lov balansi modeli hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, sof tebranishlarda valyuta kursi chet el valyutasiga bo'lgan talab va taklif oqimini muvozanatlashtiradi, ya'ni to'lov balansi saldosi nolga teng bo'ladi. Sof suzib yuruvchi valyuta kurslari holatida joriy operatsiyalar balansining har qanday ijobiy saldosi (chet el valyutasi taklifi oqimi) kapital balansi defitsitini aniq qoplashi kerak. Shunday qilib, valyuta kursini J.Keyns nazariyasiga ko'ra modellashtirish joriy va kapital balanslari o'zgarishlari darajasiga qarab aniqlanadi. Valyuta kursini keynscha uslubda aniqlash to'lov balansiga ta'sir etuvchi boshlang'ich va o'zgaruvchi asoslar miqdorining ortishi natijasiga asoslanadi. J.Keynsning ochiq iqtisodiyot modeli doirasida valyuta kursini aniqlash to'lov balansini muvozanatlashtirishga asoslangan valyuta bozorida muvozanatni ta'minlash taklifi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni e'tiborga olish kerakki, M-F modelida savdo balansi joriy hisob balansiga teng, deb hisoblanadi va shuning uchun ham bu ikki balansdan xohlagan birining ishlatilishi to'g'ri bo'ladi. Savdo balansi, valyuta kursi va milliy emissiyaning funksiyasi hisoblanadi. Savdo balansi valyuta kursiga (milliy valyutaning bir birligini chet el

---

²⁴ Mundell R.A. The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates // Quarterly Journal of Economics 74 (2). May, 1960. - P. 227-257.

²⁵ Fleming M. Domestic financial policies under fixed and underfloating exchange rates. - IMF Staff Paper, 9 (3). November, 1962. - P. 369-379.

valyutasining bir birligiga nisbati) nisbatan ijobiy funksiya hisoblanadi, bunda Marshal-Lerner shartining saqlanishi nazarda tutiladi, ya'ni valyuta kursi oshganda (milliy valyuta kursi pasaysa) savdo balansi yaxshilanadi. Savdo balansi milliy emissiyaga nisbatan manfiy funksiya hisoblanadi. Milliy emissiya ortganda import ham oshadi, deb hisoblanadi. Natijada savdo balansi yomonlashadi. Bunda xorijiy valyutalar emissiyasi darajasi o'zgarmas, deb olinadi.

Kapital harakati balansi foiz stavkasiga nisbatan ijobiy funksiya hisoblanadi, ya'ni aktivlar uchun foydaning o'zgarmas me'yorlari saqlab qolingan sharoitda, milliy qimmatli qog'ozlar daromadlilikini ortishi kapital oqimining kuchayishiga olib keladi. Foiz stavkalari oshganda kapital oqimining darajasi uning egiluvchanligiga ko'ra aniqlanadi.

Valyuta kursi milliy daromadga nisbatan ijobiy, foiz stavkasiga nisbatan salbiy funksiya hisoblanadi, ya'ni kursning ko'tarilishi milliy daromadning o'sishi va foiz stavkasining pasayishi natijasida ro'y beradi. Milliy emissiyaga nisbatan kursning elastiklik darajasi qancha yuqori bo'lsa, Marshal-Lerner shartlarining saqlanish darajasi qanchalik kam bo'lsa, milliy emissiya oshirilganda valyuta kursining oshish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Foiz stavkasi pasayishiga nisbatan valyuta kursining tushishi qanchalik yuqori bo'lsa, kapitallar oqimi darajasi shunchalik yuqori va joriy operatsiyalar muvozanati yaxshilanishiga valyuta real kursi o'sishining ta'siri shunchalik kam bo'ladi. Bu esa valyuta kursining pasayishiga olib keladi.

Shunday xulosaga kelish mumkinki, milliy emissiyaning ko'payishi milliy valyutaning qadrsizlanishiga olib keladi, natijada mamlakatda milliy valyutaning qadrsizlanishiga chek qo'yish maqsadida kreditlarning foiz stavkalarini oshirishga to'g'ri keladi.

J.Keyns valyuta kursi nazariyasining izohi juda oddiy hamda real voqelikdan uzoqdir va o'z oldiga valyuta kursi nazariyasi mohiyatini tushuntirishni osonlashtirishni maqsad qilib qo'yadi. Uning istiqbolda rivojlanishi kamchiliklarni aniqlashga bog'liqdir, ya'ni to'lov balansiga izoh beruvchi u yoki bu o'zgarishlarni hisobga olgan holda, kurs siyosatining yetarlicha samarali amalga oshirilmayotganligidan dalolat beradi.

J.Keyns nazariyasi cheklovlaridan biri bu milliy daromadning to'lov balansiga ta'sir etishidir. Boshlang'ich modelda milliy daromad faqatgina savdo balansiga ta'sir etadi. Haqiqatda esa milliy daromadning o'sishi kapital harakati balansiga ham ta'sir etadi. Bunday sharoitda kapital harakati funksiyasini kengaytirish lozim.

To'lov balansi muvozanati egri chizig'i musbat egilishga ega bo'lganda muvozanatga erishish uchun foiz stavkalarining o'sishini, milliy daromadning oshishini ta'minlash lozim.

Demak, kapital harakati oqimining o'sishi faqatgina milliy foiz stavkalari o'sganda emas, balki milliy daromad o'sganda ham vujudga keladi. Ushbu holatni izohlashda quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

- portfelli balans nazariyasi nuqtayi nazariga ko'ra izohlash;
- nisbatan oddiyashtirilgan yondashuv: iqtisodiy faollikni kengaytirishga olib keluvchi milliy daromadning ko'payishi kapital oqimiga ijobiy ta'sir etadi.

Ikkinchi holatda biz milliy daromadni to'lov balansiga bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil ta'sirini ko'rishimiz mumkin: bir tomondan savdo balansiga an'anaviy salbiy ta'sir (M-F modelidagi kabi), boshqa tomondan – emissiyani oshirish ehtimoliga ko'ra kapital oqimiga ta'sir etish. Agar oxirgi natija ustunlik qilsa, masalan, milliy emissiyaga nisbatan importning elastikligi yuqori bo'lsa va foiz stavkalari tushib ketganda to'lov balansi muvozanatini tiklash uchun milliy emissiyani ko'paytirish talab qilinsa u holda to'lov balansi muvozanati egri chizig'i M-F modelidan farqli o'laroq manfiy egilishga ega bo'ladi.

Agar daromadning kapital oqimiga ta'siri natijasi ustunlik qiladi, deb faraz qilinsa, unda milliy daromadning oshishida M-F modelidagi kabi valyuta qadrsizlanishi emas, balki uni ushlab turish holati kuzatiladi. Shunday qilib, valyuta bozorida muvozanat bo'lishi uchun milliy daromadning o'sishi foiz stavkalarining tushishi hisobiga qoplanishi kerak. Bu esa milliy valyuta kursining pasayishini faollashtiradi va to'lov balansi muvozanatini tiklaydi.

Xulosa qilish mumkinki, M-F modelining bu o'zgarishida J.M.Keyns nazariyasining asosiy xulosalaridan biri, ya'ni pulga bo'lgan talab milliy daromadning ijobiy funksiyasi ekanligi tasdiqlanadi.

M-F modelining navbatdagi kamchiliklaridan biri - bu qisqa muddatli davrda ish haqi va narxlarning o'zgarishligi farazidir. O'rta muddatli tahlil olib borish uchun ish haqi va narxlarni tenglashtirish asoslarini joriy etish lozim bo'ladi. Yangi modelda yuqorida ko'rsatilgan uch bozordan tashqari mehnat bozori ham ishtirok etadi. Valyuta bozori muvozanati tenglamasi, avvalo, real valyuta kursi va milliy emissiya darajasi bilan aniqlangan joriy operatsiyalar funksiyasidan farq qiladi. Pulga bo'lgan talab tenglamasi pulga bo'lgan real talab tushunchasini kiritilishi bilan o'zgaradi, ya'ni pulga bo'lgan yalpi talab narxlar darajasiga mutanosibdir.

Ish haqi to'lovlari 1 ga teng darajada indeksatsiya qilinganda emissiya darajasi faqatgina real valyuta kursiga qarab aniqlanadi. Shunga muvofiq, agar real valyuta kursi oshsa, ya'ni real devalvatsiya yuz bersa, unda emissiya pasayishi kerak. Emissiya real valyuta kursiga nisbatan manfiy funksiyadir.

Umumiy xulosa shundan iboratki, nominal valyuta kursi o'zgarishi sharoitida real valyuta kursining o'zgarishi milliy narxlarning o'zgarish tezligi darajasiga bog'liq bo'ladi, ya'ni nominal devalvatsiya har doim ham real devalvatsiyaga olib kelmaydi. Masalan, milliy valyuta kursining o'sish darajasi ichki narxlar o'sish darajasidan yuqori bo'lsa, unda real valyuta kursi pasayadi, ya'ni milliy valyutada ifodalangan import tovarlar narxi milliy tovarlar narxlariga nisbatan oshadi. Ichki narxlarni istiqbolda tenglashtirish (iste'mol va indeksatsiya darajasi 1 ga teng) import tovarlarning yalpi iste'mol mahsulotlari hajmidagi hissasiga bog'liq ravishda import va milliy tovar narxlari o'rtasidagi o'zgarishlar davrida sodir bo'ladi. Agar valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarning o'sish sur'atidan past bo'lsa, unda import tovarlarining narxlari milliy tovarlarning narxlariga nisbatan kamayadi, shunga muvofiq, nominal devalvatsiya bo'lishiga qaramasdan real devalvatsiya sodir bo'lmaydi. Va nihoyat, agar nominal valyuta kursining o'sish

sur'ati ichki narxlarning o'sish sur'atiga teng bo'lsa, unda real valyuta kursi o'zgarmaydi.

J.M. Keynsning tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining valyuta kursi rejimlaridan foydalanish xususidagi qoidalari to'lov balansini muvozanatlashtirish muammosi mavjud bo'lgan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar hisoblanadi.

1.3. Valyutalarning erkin konvertirlanishi

Shunisi xarakterliki, iqtisodiy adabiyotlarda hozirga qadar «valyutaning erkin konvertirlanishi» tushunchasining mohiyati xususida yagona, tugal ta'rif mavjud emas.

Biz dastlab valyutalarning konvertirlanishi masalasining Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ning Nizomida va boshqa me'yoriy-uslubiy hujjatlarda o'z ifodasini topgan talqinlarini tahlil qilamiz va baholaymiz. Buning sababi shundaki, XVF davlatlararo valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro moliya-kredit tashkiloti hisoblanadi. XVF Kelishuv Moddalarining VIII moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qilgan davlatlarning milliy valyutalari to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha erkin konvertirlanadigan (ishlatiladigan) valyutalar deb ataladi va bu mamlakat Fondning ruxsatisiz joriy valyuta bitimlari bo'yicha to'lovlarga cheklovlar joriy qilishga haqli emas²⁶.

XVF ekspertlarining talqini bo'yicha, valyuta tashqi konvertirlikka ega bo'lishi uchun quyidagi ikki xususiyatga ega bo'lishi shart:

– norezidentlarga tegishli bo'lgan mazkur valyutadagi mablag'lar istalgan xorijiy valyutaga erkin almashinadi;

– rezidentlarning hukumatning ruxsati bilan norezidentlar foydasiga amalga oshiriladigan barcha to'lovlari rezidentlar valyuta bozorlaridan sotib olish imkoniga ega bo'lgan istalgan tashqi konvertirlikka ega bo'lgan valyutada amalga oshirilishi mumkin²⁷.

---

²⁶ Articles of Agreement of the International Monetary Fund, Articles VIII, Section.

²⁷ Twenty Years of International Cooperation. The International Monetary Fund, 1945-1965. Vol. II. – P. 226-227.

XVF ekspertlari valyutalarni, konvertirlanish ko‘lami va darajasiga ko‘ra, ikkiga ajratadi: joriy valyuta operatsiyalari bo‘yicha erkin konvertirlanadigan valyutalar va tashqi konvertirlikka ega bo‘lgan valyutalar. Lekin XVF ekspertlarining valyutalarning tashqi konvertirlanishi xususidagi talqinlarida o‘zaro nomuvofiqlik yuzaga kelmoqda. Ushbu nomuvofiqlikning mohiyati shundaki, XVF ayrim valyutalarga nisbatan «zaxira valyutalar» tushunchasini qo‘llaydi va ushbu valyutalarni xalqaro miqyosda to‘lov vositasi vazifasini bajaradigan, boshqa mamlakatlar uchun valyuta pariteti va valyuta kursini aniqlashda baza vazifasini o‘taydigan valyutalar sifatida e‘tirof etadi. XVF rasman zaxira valyutalar sifatida AQSH dollari, Yaponiya iyeni, Buyuk Britaniya funt sterlingi va yevroni tan oladi. XVF tomonidan “zaxira valyutalar” tushunchasi dastlab 1944-yilda, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimini yuzaga keltirish jarayonida, qo‘llanilgan. O‘shanda faqat ikkita valyutaga – AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga zaxira valyuta maqomi berilgan edi. Ayni vaqtda, zaxira valyutalari bilan boshqa tashqi konvertirlikka ega bo‘lgan valyutalarning tashqi konvertirlanish darajasi o‘rtasida qanday farqning mavjudligi XVFning me‘yoriy-uslubiy hujjatlarida o‘z ifodasini topmagan.

Taniqli iqtisodchi olimlardan biri R. Makkinonning fikriga ko‘ra, valyuta konvertirlanadigan bo‘lishi uchun ushbu mamlakatning fuqarolari mahalliy valyutani xorijiy valyutalarga unifikatsiyalashgan bozorda, barcha joriy valyuta operatsiyalari uchun yagona bo‘lgan kurs bo‘yicha erkin sotish imkoniyatiga bo‘lishlari, norezidentlar esa, joriy valyuta operatsiyalaridan mahalliy valyutada olgan mablag‘larini o‘sha kurs bo‘yicha erkin sotish yoki shu valyutada amaldagi baholar bo‘yicha mahalliy tovarlarni erkin sotib olish imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim²⁸. R. Makkinon ushbu ta‘rifda milliy valyutaning ichki konvertirlanish shartlarini ifodalaydi. Bizning fikrimizcha, mazkur ta‘rif milliy valyutaning to‘liq ichki konvertirlanishi mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Chunki unda milliy valyutani xorijiy valyutalarga erkin konvertirlashning zarurligi bilan bir qatorda, norezidentlarning milliy

---

²⁸ MacKinnon, R. (1986) Comments on Willett', Journal of International Money and Finance 5, Supplement: S.113 – 5.

valyutada olgan mablag'larini xorijiy valyutalarga erkin almashinishini ta'minlash imkoniyati e'tirof etilmoqda.

Rossiyalik iqtisodchi olimlardan I.Platonova, S.Borisov va A.Navoylarning ilmiy izlanishlarida valyutaning konvertirlik darajasini aniqlash masalalari o'z ifodasini topgan. Jumladan, I.Platonovanning fikriga ko'ra, valyutaning tashqi konvertirligi deganda, shu mamlakat pulini joriy operatsiyalar bo'yicha hisoblashlar uchun erkin almashinish huquqini faqat norezidentlarga berilishi, rezidentlarning esa, bunday huquqqa ega bo'lmasligi tushuniladi²⁹. Bizning fikrimizcha, I. Platonovanning mazkur ilmiy xulosasi milliy valyutaning qisman tashqi konvertirlikka ega ekanligini ifodalaydi va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

A. Navoy milliy valyutaning konvertirlanishi masalasini ilmiy tadqiqot obyekti sifatida tadqiq qilgan va bir qator muhim ilmiy xulosalarni shakllantirgan. Chunonchi, A.Navoy milliy valyutaning to'liq konvertirlanishiga quyidagicha ta'rif beradi: "Milliy valyutaning to'liq konvertirlanishi deganda uning asosiy xalqaro hisob birliklariga har qanday shaklda, har qanday maqsadlar uchun likvidli xalqaro bozorda minimal chiqimlar bilan erkin almashtirishni amalga oshirish imkoniyati tushuniladi"³⁰.

Navoyning nima uchun milliy valyutaning to'liq konvertirlanishini uning faqatgina xalqaro hisob birliklariga almashinish imkoniyati sifatida e'tirof etishi munozaralidir. Chunki xalqaro hisob birliklarining xalqaro to'lovlar jarayonidagi roli juda past bo'lib, XVFnning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi davrda jahon valyuta bozorlaridagi konversion operatsiyalarning 90 foizdan ortiq qismi oltita valyutada amalga oshirilmoqda (AQSH dollari, yevro, Yaponiya iyeni, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Shveysariya franki, Kanada dollari)³¹. Bundan tashqari, Navoyning mazkur ta'rifida milliy valyutaning ichki va tashqi konvertirlanishi o'rtasidagi chegarani farqlashning iloji yo'q. Bundan tashqari, 2006-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, dunyo bo'yicha xalqaro

²⁹ Платонова И. Валютное регулирование в современной мировой экономике. – М.: МФА, 1999. – С. 58.

³⁰ Навой А. Введение полной конвертируемости национальной валюты: проблемы теории и практики // Вопросы экономики. – Москва, 2006. – №3. – С. 63.

³¹ IMF «International Financial Statistics, 2006» byulleteni ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblandi.

zaxiralarning 66,5 foizi AQSH dollaridagi zaxiralarga, 24,4 foizi yevroda shakllantirilgan zaxiralarga, 3,7 foizi Angliya funt sterlingidagi zaxiralarga, 3,6 foizi Yaponiya iyenidagi zaxiralarga, 1,6 foizi boshqa valyutalardagi zaxiralarning hissasiga to'g'ri keldi³².

Ta'kidlash joizki, milliy valyuta ichki konvertirlanishini ta'minlashning zaruriy shartlaridan biri – uning pariteti va kursi o'rtasida yuzaga keladigan farqni bartaraf etishning zarurligi yuqorida nomlari zikr etilgan olimlar tomonidan e'tirof etilmagan. Fikrimizcha, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida valyuta paritetlari va kurslari o'rtasida farqning yuzaga kelish ehtimoli yuqori bo'lganligi sababli, uni bartaraf etishda devalvatsiyadan faol tarzda foydalanmoq zarur. Chunki devalvatsiya ushbu farqni juda qisqa vaqt ichida bartaraf etish imkonini beradi. Agar mazkur farq qisqa vaqt ichida bartaraf etilmasa, u holda, mamlakatda valyuta fetishizmi yuzaga keladi.

Ta'kidlash joizki, milliy valyutani konvertirlash ichki va tashqi konvertirlashga bo'linadi. O'z navbatida, ichki konvertirlashning o'zi qisman ichki konvertirlash va to'liq ichki konvertirlashga bo'linadi. Milliy valyutaning tashqi konvertirlanishi ham qisman tashqi konvertirlanish va to'liq ichki konvertirlashga bo'linadi.

Milliy valyutani konvertirlanish darajalari quyidagi mezonlarga asoslanishi lozim:

I. Milliy valyutaning qisman ichki konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

1.1. Mamlakat hukumati XVF Kelishuv moddalarining VIII-moddasi bo'yicha yetti bo'limdan iborat majburiyatlarni to'liq qabul qila olmaydi. Buning natijasida mamlakatda joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha valyutaviy cheklashlarning ayrim turlari saqlanib qoladi.

1.2. Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha cheklovlar norezidentlarga nisbatan saqlanib qoladi.

1.3. Markaziy bank milliy valyutaning qadrsizlanish sur'atini pasaytirish maqsadida konvertatsiya uchun berilgan ayrim buyurtmalarning ijrosini kechiktiradi.

---

³² Annual Report of the Executive Board for the Financial Year Ended 30.04. 2006. Appendixes. - P. 130.

II. Milliy valyutaning to'liq ichki konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

2.1. Mamlakat hukumati XVF Kelishuv moddalarining VIII moddasi bo'yicha yetti bo'limdan iborat majburiyatlarni to'liq qabul qiladi.

2.2. Mamlakatda konversion operatsiyalarni amalga oshirishning uzluksizligi ta'minlanadi. Ya'ni, konversion operatsiyalar haftaning besh ish kuni mobaynida har kuni amalga oshiriladi.

2.3. Mamlakatning rezidentlari joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha milliy valyutadagi mablag'larini milliy valyuta bozori orqali sotib olish mumkin bo'lgan xorijiy valyutalarga talab va taklif asosida erkin shakllangan kurs bo'yicha erkin sotish imkoniyatiga ega bo'lishadi, norezidentlar esa, joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha shu mamlakatning milliy valyutasida olingan mablag'larni milliy valyutaning erkin shakllangan kursi bo'yicha erkin sotish huquqiga va imkoniyatiga ega bo'lishadi.

III. Milliy valyutaning qisman tashqi konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

3.1. Milliy valyutadan joriy operatsiyalar bo'yicha hisoblashishlar yuzasidan xalqaro to'lov vositasi sifatida foydalanish huquqi faqat norezidentlarga beriladi, rezidentlar esa, bunday huquqqa ega bo'lmaydi.

3.2. Mamlakatda tadbirkorlik kapitali (to'g'ri va portfelli investitsiyalar) va ssuda kapitalining (xalqaro kreditlar) xalqaro miqyosdagi harakatlari bo'yicha cheklovlar saqlanib qoladi.

3.3. Milliy valyuta mintaqaviy valyuta bozorlarida kotirovka qilinadi.

IV. Milliy valyutaning to'liq tashqi konvertirlanishini belgilovchi mezonlar:

4.1. Milliy valyuta zaxira valyutasi maqomiga ega bo'ladi. Ya'ni, milliy valyutadan quyidagi maqsadlarda foydalanish imkoni yuzaga keladi:

– milliy valyuta xalqaro to'lov vositasi sifatida xalqaro valyuta bozorlarida kotirovka qilinadi;

– milliy valyutadan boshqa mamlakatlarda valyuta intervensiyasini amalga oshirish vositasi sifatida foydalaniladi;

– milliy valyuta boshqa mamlakatlarning valyuta pariteti va valyuta kursini aniqlashda bazaviy valyuta vazifasini bajaradi.

Fikrimizcha, hozirgi davrda ana shunday xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan to‘rtta valyuta mavjud. Ular: AQSH dollari, yevro, Yaponiya iyeni va Buyuk Britaniya funt sterlingi.

4.2. Mamlakatda to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limi, kapitallar va kreditlarning harakati bo‘limlari bo‘yicha barcha valyutaviy cheklashlar olib tashlanadi.

4.3. Milliy valyutadan joriy operatsiyalar, kapitallar va kreditlarning xalqaro miqyosdagi harakatlari bo‘yicha hisoblashlar yuzasidan xalqaro to‘lov vositasi sifatida foydalanish huquqi rezidentlarga ham, nerezidentlarga ham beriladi.

Prof. L.N. Krasavina tahriri ostida chop etilgan «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» darsligida³³, V.M. Krashennikovning, «Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой» nomli monografiyasida³⁴ va yana bir qator olimlarning chop etilgan ilmiy ishlarida milliy valyutaning uch almashinish shartining mavjudligi e‘tirof etilgan.

Milliy valyutaning erkin almashinish sharti. Milliy valyuta erkin almashinish shartiga ega bo‘lishi uchun, birinchi navbatda, u xorijiy valyutalarga cheklanmagan miqdorda ayirboshlanish xususiyatiga ega bo‘lishi lozim. Demak, mamlakat to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limida ham, kapitallar va kreditlarning harakati balansi bo‘limida ham valyutaviy cheklashlar bo‘lmasligi lozim. Aks holda, milliy valyutani to‘liq almashinish xususiyatiga ega deb bo‘lmaydi.

Milliy valyuta erkin almashinish shartiga ega bo‘lishi uchun uning nominal almashuv kursi milliy valyuta bozoridagi talab va taklif asosida erkin shakllanishi lozim. Uning shakllanish jarayoniga mamlakat Markaziy banki va hukumati aralashmasligi zarur (milliy valyuta

³³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Под ред. Красиной Л.Н. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и Статистика, 2002. – С. 35-36.

³⁴ Крашеников В.М. Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой. – М.: Экономика, 2003. – С. 27-41.

kursining favqulodda yuz beradigan keskin tebranishlariga barham berish maqsadida Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta intervensiyasi bundan mustasno). Mamlakat Markaziy banki milliy valyuta kursi tebranishini ma'lum diapazonlarda saqlab turish majburiyatiga ega bo'lmazligi zarur.

Ayrim o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida konversion operatsiyalarni amalga oshirish buyurtmali valyuta savdosi tizimiga asoslangan. Masalan, O'zbekiston ana shu toifadagi davlatlardan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, buyurtmali valyuta savdosi tizimida konversion operatsiyalar xorijiy valyutani sotib olish va sotish maqsadida beriladigan buyurtmalar asosida va odatda, haftaning ma'lum kunida amalga oshiriladi. Demak, rivojlangan moliya bozorlariga ega bo'lgan davlatlardagi kabi hafta mobaynida amalga oshiriladigan doimiy valyuta savdosi mavjud bo'lmazligi mumkin. Xo'sh, bunday davlatlarning milliy valyutasi erkin almashinish shartiga ega bo'lishi mumkinmi? Fikrimizcha, bunda milliy valyuta xorijiy valyutalarga erkin almashinmoqda, lekin doimiy valyuta savdosi mavjud emas.

Buyurtmali valyuta savdosi tizimi asosida konversion operatsiyalarni amalga oshirayotgan mamlakatlar milliy valyutalarining erkin almashinish sharti mezonlarini aniqlashda masalaning quyidagi ikki jihatiga e'tiborni qaratish lozim:

– ushbu valyutaning emitenti bo'lgan mamlakat XVFNing joriy valyuta operatsiyalari hamda kapitallar va kreditlarning harakati bo'yicha valyutaviy cheklashlarni olib tashlash to'g'risidagi majburiyatlarni to'liq qabul qilishi lozim, deb hisoblaymiz;

– ushbu valyutaning emitenti bo'lgan mamlakat XVFNing kelishuv moddalarini bo'yicha joriy valyuta operatsiyalari hamda kapitallar va kreditlarning harakati yuzasidan valyutaviy cheklashlarni to'liq olib tashlagan bo'lishi sharoitida buyurtmali valyuta savdosi tizimini saqlab qolgan bo'lishi mumkin.

Milliy valyutaning qisman almashinish sharti. Valyutalarning qisman almashinish sharti, avvalo, mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi bilan asoslanishi lozim. Mamlakat garchi XVFNing kelishuv moddalarining VIII moddasi bo'yicha majburiyatlarni

to'liq qabul qilgan bo'lsa - da, kapitallar va kreditlarning harakati bo'yicha valyutaviy cheklashlarning mavjudligi mazkur mamlakat valyutasining qisman almashinish shartiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Ayrim iqtisodchi olimlar milliy valyutaning qisman almashinish shartini asoslashda valyutaviy cheklashlarni rezidentlar va norezidentlarga nisbatan qo'llanilishiga e'tiborni qaratishadi. Ammo, iqtisodiy fanda qisman almashinish shartiga ega bo'lgan valyutalarning emitenti bo'lgan mamlakatlarda norezidentlarga nisbatan valyutaviy cheklashlar saqlanib qoladi, degan fikr keng tarqalgan.

Valyutalarning umuman almashinmaslik sharti. Valyutalarning umuman almashtirmaslik shartining asosiy, birlamchi mezon mamlakatda xorijiy valyutalar savdosiga nisbatan davlat monopoliyasining mavjudligi hisoblanadi. Xorijiy valyutalar savdosiga davlat monopoliyasining mavjudligi xalqaro amaliyotda quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

a) mamlakat aholisi va yuridik shaxslariga xorijiy valyutalarda hisobraqamlari ochishga ruxsat etilmaydi;

b) mamlakat aholisi va yuridik shaxslariga xorijiy valyutalarda hisobraqamlari ochishga ruxsat etiladi. Ammo mazkur hisobraqamlaridagi mablag'lar hisobidan amalga oshiriladigan to'lovlarga ruxsatni Moliya vazirligi yoki davlatning maxsus vakil etilgan organi beradi;

v) mamlakatda naqd xorijiy valyutalar savdosi qonun yo'li bilan ta'qiqlanadi.

Masalan, sobiq Sovet Ittifoqida jismoniy shaxslarning naqd xorijiy valyutalar bilan oldi-sotdi qilishlariga nisbatan hatto jinoiy javobgarlikka tortish jazosi joriy etilgan edi.

Umuman olganda, milliy valyutaning konvertirlanishi va almashinish shartlari bir qator aniq darajalarga va mezonlarga egadir.

1.4. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Valyuta kursiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday asosiy omillardan biri – bu to'lov balansining defitsitli ekanligidir.

To'lov balansining defitsitli bo'lishi xorijiy valyutadagi to'lovlar miqdorining ortishiga, mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifining kamayishi yuz beradiki, ushbu holat milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiqni yuzaga keltiradi.

Milliy valyuta kursiga ta'sir etuvchi muhim omillardan yana biri bo'lib, Davlat byudjetining defitsiti hisoblanadi. Ushbu omil rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida yaqqol kuzatiladi. Chunki, mazkur mamlakatlarning aksariyat qismida Markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqillik darajasi past bo'lib, Davlat byudjeti defitsitini qoplash maqsadida Markaziy bankning emissiya mexanizmidan foydalaniladi. Buning natijasida muomalaga tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan pullar paydo bo'ladi va shuning asosida milliy valyutaning qadrsizlanish jarayoni chuqurlashadi. Shu sababli, Davlat byudjeti defitsitining me'yoriy darajada bo'lishini ta'minlash milliy valyutaning barqarorligiga erishish nuqtayi-nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda Davlat byudjeti defitsiti summasining nominal YaIM miqdorining 3 foizdan oshmasligi me'yoriy daraja sifatida qabul qilingan.

Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat milliy valyutaning almashuv kurslariga, shu jumladan, nominal almashuv kursiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Ma'lumki, Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat iqtisodiy mazmuniga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Restriksion monetar siyosat.
2. Ekspansionistik monetar siyosat.

Restriksion monetar siyosat deganda, odatda, muomaladagi pul massasining o'sish sur'atlarini jilovlashga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Restriksion monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

– Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalarining darajasi oshiriladi;

– tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotib olish sharti bilan sotiladi;

– Markaziy bank tomonidan hukumatga va tijorat banklariga tegishli bo‘lgan vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘lari depozit hisobraqamlariga jalb etiladi;

– Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag‘lari hajmining o‘shish sur‘atlarini cheklashga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Ekspansionistik monetar siyosat deganda muomaladagi pul massasining multiplikativ kengayishini ta‘minlash asosida to‘lovga qobil talabni rag‘batlantirishga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

– Markaziy bank qayta moliyalash stavkalarini pasaytiradi va tijorat banklariga beriladigan markazlashgan kreditlarning hajmini oshiradi;

– tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limitlar hajmi oshiriladi, ya‘ni banklarga kreditlar miqdorini oshirishga imkoniyat yaratiladi.

– Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalari pasaytiriladi;

– tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotish sharti bilan sotib olinadi;

– Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag‘lari hajmining o‘shish sur‘atlarini oshirishga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Restriksion monetar siyosat milliy valyutadagi pul massasining o‘shish sur‘atlarini pasaytirish va hatto uning hajmini qisqartirish imkonini beradi. Buning oqibatida milliy valyutaning qadri oshadi. Ammo restriksion monetar siyosat ichki to‘lovga qobil talabni bo‘g‘ib qo‘yadi. Natijada makroiqtisodiy o‘shish sur‘ati pasayadi.

Ekspansionistik monetar siyosat ichki to‘lovga qobil talabni rag‘batlantirish imkonini beradi. Natijada pul massasining yuqori sur‘atlarda o‘shishi, multiplikativ kengayishi yuz berishi mumkin.

Siyosiy risk, ya'ni mamlakat riski milliy valyutaning nominal almashuv kursini o'zgarishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Odatda, siyosiy risk chuqurlashganda mamlakatdan oltin-valyuta zaxiralarini katta miqdorda chiqib ketishi yuz beradi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifi keskin kamayadi, to'lov balansining defitsiti ortadi. Oqibatda milliy valyuta qadrsizlanadi.

AQSH dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki, ularning xalqaro valyuta zaxiralarining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQSHga dollar, yevro va iyenning kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni taklif qildilar. Ammo AQSH Federal zaxira tizimining o'sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat'iy rad etdilar. Ularning fikriga ko'ra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni joriy etish AQSH Federal zaxira tizimining ishsizlik va inflyatsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan pul-kredit siyosatining mustaqilligiga putur yetkazadi³⁵.

“Yevrohudud”dagi qarz muammolari, Gretsiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliyadagi og'ir moliyaviy holatlar, pirovard natijada, yevroning AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan kursining tebranishlariga va pasayishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, Gretsiyadagi og'ir iqtisodiy inqiroz holatlarini bartaraf etish maqsadida ajratilayotgan kreditlar va boshqa shakllardagi moliyaviy mablag'lar yevrodagi pul massasining oshishiga sabab bo'lmoqda.

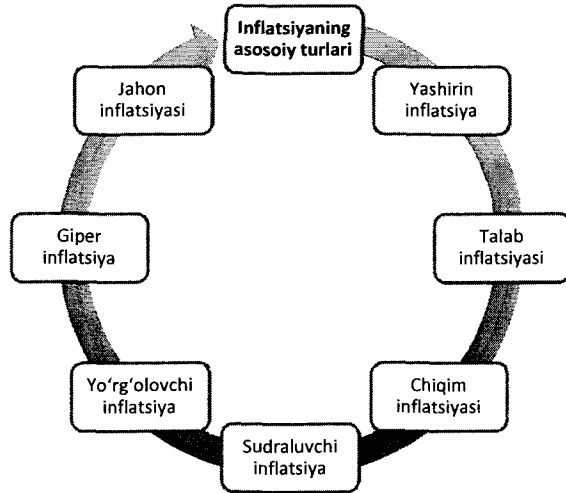
2010-yil 7-mayda Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlarning rahbarlari tomonidan Gretsiyaga moliyaviy yordam berish dasturi ma'qullandi. Ushbu dasturga muvofiq, Gretsiya uch yil mobaynida 110 mlrd. Yevro oladi. Mazkur yordamning Gretsiya uchun muhimligi shundaki, hozirgi kunda ushbu mamlakatdagi iqtisodiy ahvol juda og'ir: davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulot (YaIM) miqdoridan katta,

---

³⁵ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. – С. 625-626.

davlat byudjeti defitsiti va tashqi qarzning umumiy miqdori 300 mlrd. Yevrodan oshadi³⁶.

2012-yilda Kiprda moliyaviy qiyinchiliklarning boshlanganligi yevroning nominal almashuv kursi barqarorligiga nisbatan mavjud bo'lgan salbiy ta'sirni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. "Reyters" agentligining xabar berishicha, 2012-yilda Kiprga kamida 1,8 mlrd. yevro kerak. Bu esa, uning YaIMning 10 foizini tashkil etadi³⁷.

1.2-rasm. **Inflyatsiyaning asosiy turlari**³⁸

1.2-rasmdan ko'rinib turibdiki, inflyatsiyaning bir nechta turlari bo'lib, ular milliy valyutaning almashuv kurslariga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatadi.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etish maqsadida amalga oshirilgan chora-tadbirlar muomalaga katta miqdordagi pul mablag'larining paydo bo'lishiga olib keldi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning xulosasiga ko'ra, "...so'nggi yillarda jahon iqtisodiyotida yuzaga

³⁶ Лидеры стран-участниц ЕС утвердили программу помощи Греции. <http://lenta.ru/news/2010>.

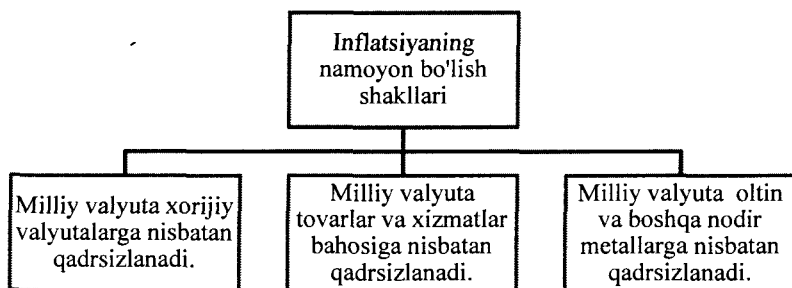
³⁷ Кипр обратился к ЕС за финансовой помощью. <http://lenta.ru/news/2012>.

³⁸ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

kelayotgan muammolar, asosan, qo‘shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to‘ldirish hisobidan hal etilishi ko‘zga tashlanmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, kelgusida jilovlab bo‘lmaydigan inflyatsiyaga, qimmatchilikka, zaxira va milliy valyutalarning qadrsizlanishiga va shu bilan bog‘liq og‘ir oqibatlariga olib kelishi mumkin”³⁹.

Milliy valyuta kursining barqarorligiga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri, shubhasiz, inflyatsiya hisoblanadi. Inflyatsiya ta’sirida milliy valyutaning qadri pasayadi.

Inflyatsiya lotincha **inflatio** so‘zidan olingan bo‘lib, ko‘pchish, bo‘rtish degan ma’noni anglatadi.

1.3-rasm. Inflyatsiya mohiyatining namoyon bo‘lish shakllari⁴⁰

1.3-rasmda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki, inflyatsiyaning uchta namoyon bo‘lish shakli mavjud bo‘lib, ularning barchasi milliy valyutaning qadrsizlanishi bilan bog‘liqdir.

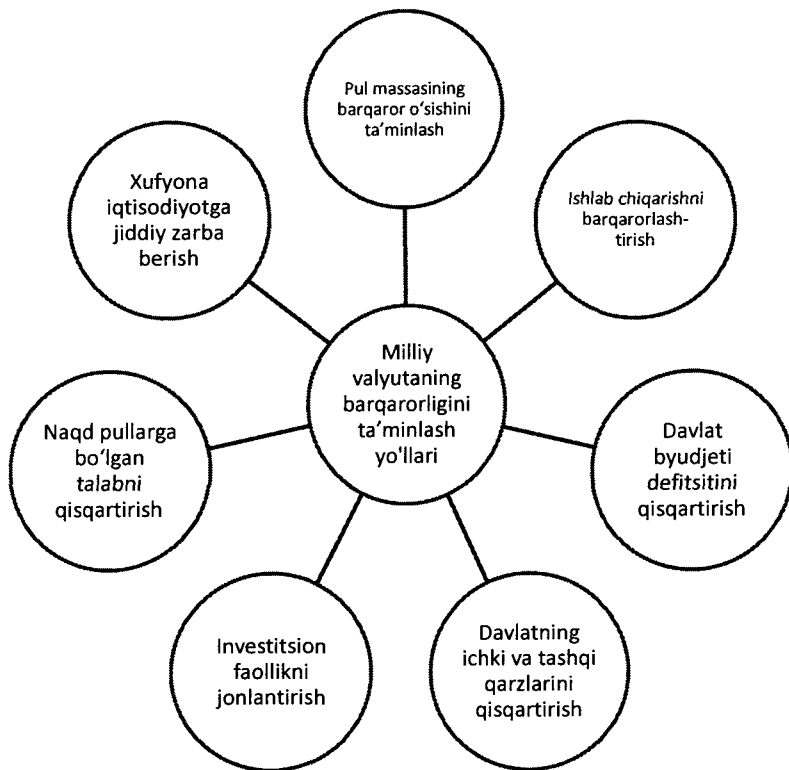
Davlat tashqi qarzining o‘zgarishi milliy valyutaning nominal almashuv kursiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Xalqaro amaliyotda davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan 60 foizdan oshmasligi me’yoriy daraja hisoblanadi. Agar tashqi qarz ushbu

³⁹ Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘taradigan yil bo‘ladi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2012. - B. 4.

⁴⁰ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

me'yoriy darajadan oshsa, u holda milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiq yuzaga keladi. Ya'ni, ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalarning taklifi sezilarli darajada kamayadi. Bunday sharoitda xorijiy valyutalarga bo'lgan talab o'zgarmay qolganda ham, milliy valyutaning qadrsizlanishi yuz beradi.

1.4-rasm. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash yo'llari⁴¹

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzi darajasini mo'ʻtadil ekanligini e'tirof etish joiz. 2018-yilning 1-yanvar holatiga, O'zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzining darajasi

⁴¹ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

YalMga nisbatan 24 foizni tashkil etdi (7600 mln. AQSH dollari)⁴². Bu esa, davlat tashqi qarzining mo‘tadil darajada ekanligini ko‘rsatadi.

Milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, aholining turmush farovonligini ta‘minlash uchun muhim zamin yaratadi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlashda quyidagi usullardan foydalaniladi (1.4-rasm):

1.4-rasm ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash ko‘p omilli jarayon hisoblanadi. Shu sababli, har bir omilning ta‘sirini to‘g‘ri baholash muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Valyuta kursi; valyuta pariteti; valyuta intervensiyasi; valyuta kursi rejimlari; valyutaning nominal almashuv kursi; valyutaning real almashuv kursi; davlat byudjeti defitsiti; davlat byudjeti profitsiti; devalvatsiya; inflyatsiya; Mandell-Fleming modeli; pul massasi; rezerv valyuta; restriksion monetar siyosat; revalvatsiya; tashqi qarz; to‘lov balansi; to‘lov balansi defitsiti; emissiya; erkin almashinadigan valyuta; ekspansionistik monetar siyosat; xorijiy valyuta; yumshoq valyuta.

TAKRORLASH UCNUN SAVOLLAR

1. Milliy valyutaning qanday almashuv kurslari mavjud?
2. Qanday valyuta kursi rejimlari mavjud?
3. Rezerv valyutalarni aniqlash uchun qaysi mezonlardan foydalaniladi?
4. Qanday valyutalar erkin almashinadigan valyutalar hisoblanadi?
5. “Valyutalarning xarid qobiliyati” nazariyasining asosiy qoidalari nimalardan iborat?
6. “Suzuvchi valyuta kurslari” nazariyasining mazmuni nimalarda namoyon bo‘ladi.
7. “Belgilangan paritetlar va valyuta kurslari” nazariyasining asosiy qoidalari nimalardan iborat?

---

⁴² Tashqi qarz. www. stat. uz

8. Milliy valyutaning almashuv kurslariga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

9. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashda qo'llaniladigan qanday usullarni bilasiz?

10. Devalvatsiya nima maqsadda amalga oshiriladi?

11. Revalvatsiya nima maqsadda amalga oshiriladi?

MUSTAQIL O'RGANISH UCNUN TOPSHIRIQLAR

1. Muvozanatlashgan valyuta kursi.

2. Valyuta kursini baholashning zamonaviy usullari.

3. Valyuta kursi xususidagi **FEER** va **DEER** konsepsiyalari.

4. Milliy valyutaning real almashuv kursi va uning mamlakatning eksport salohiyatiga ta'siri.

5. Devalvatsiya va uning milliy iqtisodiyotga ta'siri.

6. Valyuta pariteti va uni hisoblash usullari.

7. Markaziy bank monetar siyosatining milliy valyuta almashuv kurslarining barqarorligini ta'minlashdagi roli.

8. Milliy valyutaning almashuv kurslariga ta'sir qiluvchi omillar.

II BOB. VALYUTA TIZIMLARI VA ULARNING ELEMENTLARI

2.1. Valyuta munosabatlari va ularni yuzaga kelish asoslari

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim, ajralmas tarkibiy qismidir.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- xalqaro mehnat taqsimoti;
- xalqaro savdo;
- to'g'ridan to'g'ri va portfelli investitsiyalarning xalqaro miqyosdagi harakati;
- ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati;
- xalqaro valyuta-kredit va moliya munosabatlari;
- xalqaro iqtisodiy integratsiya.

Xalqaro valyuta munosabatlari valyutalarning xalqaro miqyosdagi harakati natijasida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlardir.

Xalqaro valyuta munosabatlarining subyektlari bo'lib, davlat, kompaniyalar, banklar, jismoniy shaxslar va xalqaro moliya institutlari hisoblanadi.

Ammo har qanday valyuta xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydi. Ushbu vazifani, asosan, taraqqiy etgan mamlakatlarning milliy valyutalari va xalqaro hisob birligi bo'lgan SDR (mablag'lar jalb qilishning maxsus huquqi) bajaradi.

Xalqaro valyuta munosabatlarining yuzaga kelishi dastlab xalqaro savdoning yuzaga kelishi bilan izohlanadi.

Xalqaro mehnat taqsimotining yuzaga kelishi davlatlar o'rtasida tashqi savdo munosabatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. O'z navbatida, tashqi savdoni amalga oshirish turli mamlakatlarning valyutalarini bir-biriga ayirboshlash zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashuv jarayonlarining chuqurlashishi natijasida tadbirkorlik kapitali (to'g'ri va portfelli xorijiy investitsiyalar) va ssuda kapitalining (xalqaro kreditlar) xalqaro miqyosdagi oqimi kuchaydi. Bu esa, xalqaro valyuta munosabatlarini rivojlantirishga kuchli turtki berdi.

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlardan tashqari, davlatlararo siyosiy, madaniy va boshqa aloqalarda ham yuzaga keladi. Masalan, xorijiy davlatlarda diplomatik vakolatxonalar ochish va saqlash, o'zga davlatlar hududida harbiy qismlar saqlash, madaniy tadbirlarni amalga oshirishda valyuta munosabatlari paydo bo'ladi.

Banklarning paydo bo'lishi va ular faoliyatining rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Banklar, ayniqsa, tijorat banklari xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish markazlariga aylanishdi. Transmilliy banklarning paydo bo'lishi bilan xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishi yangi bosqichga chiqdi. Transmilliy banklarning dunyo bo'ylab filiallar tarmog'ining kengayganligi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tezligi va hajmini oshirish imkonini berdi. Albatta, mazkur jarayonda xalqaro elektron to'lov tizimlari muhim o'rin tutadi. Hozirgi davrda, davlatlararo xalqaro hisob-kitoblarning asosiy qismi SVIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) tizimi orqali o'tadi.

SVIFT tizimi 1973-yilda 15 ta g'arb davlatining 240 ta banki tomonidan tashkil qilingan edi. U faoliyatini 1977-yildan boshladi. Hozirgi kunda SVIFT faoliyati dunyoning 90 mamlakatidagi 4000 dan ortiq bankni qamrab olgan.

Xalqaro valyuta munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlariga nisbatan hosilaviy bo'lsa-da, ularning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, xalqaro kreditlar va xorijiy investitsiyalar kompaniyalar ishlab chiqarish faoliyatini zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish imkonini beradi. O'z navbatida, xalqaro kreditlar va investitsiyalarning harakati xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanish darajasiga bog'liq.

Garchi oltinni demonetizatsiya qilish 1978-yilda tugallangan bo'lsa-da, hamon oltinning xalqaro valyuta munosabatlariga ta'siri sezilib turibdi. Mazkur ta'sir quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- oltin xalqaro kreditlar uchun garov ta'minoti vazifasini o'tamoqda;

- xorijiy valyutalarda yetarlicha zaxiraga ega bo'lmagan davlatlar oltinni sotish yo'li bilan o'zlarining tashqi majburiyatlari yuzasidan to'lovlarni amalga oshirmoqdalar;

- hamon oltin noyob metall sifatida insonlarni o'ziga jalb etmoqda. Bu esa, oltinni oldi-sotdi qilish bilan bog'liq bo'lgan katta miqdordagi valyuta operatsiyalarini yuzaga keltirmoqda.

Jahon iqtisodiy inqirozlari xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Dunyo miqyosida birinchi marta iqtisodiy inqirozning xalqaro valyuta munosabatlariga ta'siri 1929–1933-yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi – “Buyuk depressiya” paytida yuz berdi.

Mazkur iqtisodiy inqiroz natijasida banklarning ommaviy ravishda bankrot bo'lishi yuz berdi, AQSH va Yevropa mamlakatlarida inflyatsiya kuchaydi, oltinni markaziy banklarning zaxirasiga olib qo'yish boshlandi. Buning natijasida xalqaro valyuta munosabatlari izdan chiqdi. Chunki, davlatlarning xorijiy valyutalardagi majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish imkoniyati keskin cheklanib qolgan edi.

Buyuk depressiya va uning oqibatlari dunyo miqyosida xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro tashkilotni yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Shu tariqa, 1944-yilda AQSHning Bretton-Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyaning qarori bilan Xalqaro valyuta fondi tashkil etildi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro valyuta munosabatlarini xalqaro miqyosda hisob-kitoblarni xalqaro to'lov vositalari orqali amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy munosabatlarning yig'indisi sifatida e'tirof etish mumkin.

2.2. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari

Milliy valyuta tizimi – bu alohida olingan bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Davlat shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlari davlat tomonidan tashkil etiladi.

Huquqiy shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish maqsadida o'ratilgan qoidalarga rioya qilish va ularni bajarish valyuta munosabatlarining barcha ishtirokchilari uchun majburiydir.

Milliy valyuta tizimi mintaqaviy va jahon valyuta tizimlarining yuzaga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Milliy valyuta tizimi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

1. Milliy valyuta.

Har qanday mamlakat milliy valyuta tizimining dastlabki elementi bo'lib, uning milliy valyutasi hisoblanadi (O'zbekistonda so'm, AQSHda – dollar, Rossiyada – rubl va hokazo).

2. Milliy valyutaning almashinish sharti.

Har qanday milliy valyuta almashinish shartiga ko'ra, quyidagi uch turdan biriga kiradi:

- to'liq almashinadigan valyuta;
- qisman almashinadigan valyuta;
- umuman almashinmaydigan valyuta.

3. Milliy valyuta kursining rejimi.

Valyuta kursining uch asosiy rejimi bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- erkin suzish rejimi;
- qat'iy belgilangan kurs rejimi;
- boshqariladigan suzish rejimi.

Erkin suzish rejimida milliy valyutaning almashuv kursi valyuta bozorida, talab va taklifga qarab erkin shakllanadi. Mamlakatning Markaziy banki kursning ma'lum holati uchun javob bermaydi. Ushbu valyutalarning kursi katta oraliqlarda tebranishi mumkin.

Qat'iy belgilangan kurs rejimida milliy valyutaning kursi xorijiy valyutaga yoki valyuta savatiga nisbatan belgilab qo'yiladi. Mamlakatning Markaziy banki milliy valyutaning kursini belgilangan holatini ta'minlash yuzasidan javobgar hisoblanadi.

Boshqariladigan suzish rejimi valyuta qonunchiligida rasman belgilab qo'yilmaydi. Mazkur rejim XX asrning 70-yillarida paydo bo'ldi. Ya'ni, XVF ekspertlari ayrim mamlakatlarning valyuta qonunchiligida erkin suzish rejimi belgilangan bo'lsa-da, ularning Markaziy banklari valyuta kursini shakllanish jarayoniga faol aralasha

boshlaganligini payqab qolishdi. Natijada ekspertlar yangi kurs rejimi paydo bo'lganligini e'tirof etishdi va uni "boshqariladigan suzish rejimi" deb atashdi.

4. Milliy valyutaning pariteti.

Milliy valyutaning pariteti deganda milliy valyuta qiymatining xorijiy valyuta qiymatiga nisbatiga aytiladi.

Hozirgi davrda milliy valyutaning pariteti uning xarid qobiliyatini xorijiy valyutaning xarid qobiliyati bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Milliy valyutaning kursi valyuta bozorida talab va taklifga qarab aniqlanadi. Ammo paritetni hisoblash nima uchun kerak?

Valyuta paritetini hisoblash milliy valyutaning kursi bilan uning xarid qobiliyati o'rtasidagi farqning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun kerak. Agar valyuta pariteti bilan valyuta kursi o'rtasida farq yuzaga kelib, ushbu holat milliy valyutaning kursini sun'iy ravishda yuqori bo'lishiga olib kelgan bo'lsa, ushbu holat mamlakatda xorijiy valyutaga bo'lgan qiziqishni kuchayishiga olib kelishi mumkin. Bu iqtisodiy fanda "fetishizm" deb ataladi. Fetishizm oqibatida bahosi yuqori bo'lgan va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni (uy-joy, avtomashina va boshq.) xorijiy valyutaga oldi-sotdi qilish yuzaga keladi. Mazkur farqni yo'q qilish uchun, odatda, Markaziy bank milliy valyutani devalvatsiya qilishga majbur bo'ladi.

5. Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi.

Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi deganda uning xorijiy valyutadagi majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyatiga aytiladi.

XVF ekspertlari tomonidan mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligini aniqlash bo'yicha bir nechta uslublar taklif etilgan. Ulardan ikkitasi xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladi. Birinchi uslubga ko'ra, mamlakatning xalqaro valyutaviy to'lovga qobilligi quyidagicha aniqlanadi:

$$XVTQ = (OVZ/YTI) \times 100\% (1)$$

Bunda:

XVTQ – xalqaro valyutaviy to'lovga qobillik;

OVZ- oltin-valyuta zaxiralari;

YTI – bir yillik tovar importi.

Agar ushbu ko'rsatkich 50 foizni tashkil qilsa va undan yuqori bo'lsa mazkur mamlakat xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

Ikkinchi uslubga ko'ra, agar mamlakat 3 oylik tovarlar importini qoplashga yetadigan oltin-valyuta zaxirasiga ega bo'lsa, xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

6. Mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi yoki yo'qligi.

Bunda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi bo'yicha va kapitallarning harakati bilan bog'liq bo'lgan valyuta operatsiyalari bo'yicha valyutaviy cheklavlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi ko'zda tutiladi.

7. Milliy valyuta bozori va oltin bozorining rejimi.

O'zbekiston Respublikasida oltin savdosiga nisbatan davlat monopoliyasi mavjud. Shu sababli, milliy oltin bozori mavjud emas.

8. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini belgilash.

Odatda, Markaziy bank tomonidan xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmi belgilab beriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 18-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududida barcha hisob-kitoblar va to'lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi.

9. Mamlakatda xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi davlat organlari.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasida valyutani tartibga soluvchi davlat organidir.

Mazkur Qonunning 20-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat Bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasida valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

2.3. Yevropa valyuta tizimi

Yevropa valyuta tizimi (EVT) 1979-yilda tashkil etilgan. Ushbu tizim to'rt tarkibiy qismdan iborat:

1. Yevropa valyuta birligi (ECU).
2. Valyutalar va ma'lumotlarni almashish mexanizmi.
3. Kredit shart-sharoitlari.
4. Transfert mexanizmi.

Bundan tashqari, Yevropa valyutaviy hamkorlik fondi tashkil etildi va unda Yevropaning rezerv aktivlarining ma'lum qismi to'plandi. Bu esa, Valyutalarning almashuv kurslari mexanizmini himoya qilish maqsadida qisqa muddatli valyuta intervensiyalarini amalga oshirish imkonini berdi.

EVTga a'zo mamlakatlarning markaziy banklari uzoq yillar mobaynida valyuta intervensiyasi vositasida milliy valyutalar almashuv kurslarining keskin tebranishlariga barham berib keldilar. Faqat 1992-yil sentabrda yuz bergan valyuta inqirozi paytida EVTga a'zo bo'lgan ayrim mamlakatlarning markaziy banklari (Angliya Markaziy banki, Italiya Markaziy banki) tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyasi kutilgan natijani bermadi. Masalan, Angliya va Italiya Markaziy banklari tomonidan valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarining sotilishi funt sterling va Italiya lirasi kursining pasayish tendentsiyasiga barham bera olmadi. Natijada mazkur valyutalar EVTdan chiqarib tashlandi. Chunki, ushbu valyutalarning kursini belgilangan chegaraviy darajada saqlab turishning iloji bo'lmadi.

XX asrning 70–90-yillarida EVTga a'zo markaziy banklar tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyalari obyekt bo'lib AQSH dollari hisoblanar edi. Bu davrlarda valyuta intervensiyasi AQSHdagiga nisbatan tovarlar bahosini keskin o'sib ketishiga yo'l qo'ymaslik yoki AQSH dollarining EVT mamlakatlarida keskin tebranishining oldini olish maqsadida qo'llanilar edi. Masalan, Fransiyada AQSH dollari kursining pasayishi yuz berganda nemis markasi sotilardi, AQSH dollari sotib olinardi. Italiyada esa, AQSH dollarining kursi pasaysa, Italiya Markaziy banki AQSH dollari, nemis

markasi va golland guldenini sotar edi. Ana shu yo'l bilan AQSH dollarining tebranishi natijasida EVTda yuzaga keladigan salbiy holatlarga barham berilar edi.

1979-yildan boshlab valyuta intervensiyasi mexanizmi EI mamlakatlarida tubdan o'zgardi. Ya'ni, EVTdagi har bir valyuta uchun EKYuga nisbatan markaziy kurs belgilandi va bu kurs faqatgina kurs qayta ko'rib chiqilganda o'zgartirilar edi. EVTdagi har qanday ikkita valyutaning EKYuga nisbatan markaziy kurslari o'rtasidagi nisbat ikki tomonlama paritetni tashkil etar edi. Ushbu ikki tomonlama paritetdan kursning tebranish chegarasi $\pm 4,5\%$ qilib belgilangan edi. Chunki bu vaqtda milliy valyutalarning paritetdan tebranish diapazoni $\pm 2,25$ qilib belgilangan edi.

Agar ikki valyuta ikki tomonlama paritetdan tebranish chegarasiga yetsa, u holda, majburiy intervensiya amalga oshirilar edi. Ushbu intervensiya har ikkala Markaziy bank tomonidan amalga oshirilar edi. Kuchli valyutaning emitenti zaif valyutani yetarli darajada ko'p miqdorda sotib olishi, kuchli valyutani sotishi mumkin edi. Zaif valyutaning emitenti esa, kuchli valyutani cheklanmagan miqdorda o'zining milliy valyutasiga sotishi mumkin edi.

Majburiy valyuta intervensiyasini amalga oshirish uchun, albatta, kuchli valyutaning emitenti zaif valyutaning emitentiga limitsiz kredit liniyasini ochib qo'yishi zarur. Bunday kreditlarning muddati valyuta intervensiyasi amalga oshirilgan oy tugagandan keyin 45 kun qilib belgilangan edi, keyinchalik 75 kun qilib belgilandi. Mazkur kreditlar ularni olgan mamlakatlar markaziy banklarining iltimosiga ko'ra 3 oygacha muddatga tiklanishi mumkin edi. Lekin tiklanganda beriladigan kreditning miqdori cheklangan bo'lib, mamlakatning qisqa muddatli kreditlash fondidagi badalining ikki barobari miqdorida belgilangan edi.

EVTga a'zo mamlakatlarning qisqa muddatli kreditlash fondi (Short Term Monetary Support) mavjud bo'lib, ushbu Fond mablag'lari hisobidan majburiy tarzda amalga oshiriladigan valyuta intervensiyasining uzluksizligi ta'minlanadi.

Shuningdek, EVT mamlakatlarida AQSH dollarining kursiga ta'sir etish maqsadida kollektiv tarzda valyuta intervensiyasini amalga oshirish bo'yicha boy tajriba to'plangan.

EVTni tashkil qilish va tartibga solish borasidagi tajribalar shuni ko'rsatadiki, valyuta inqirozlari paytida valyuta kurslarining tebranish diapazonini keskin oshirish zaruriyati yuzaga keladi. Masalan, 1992–1993-yillardagi valyuta inqirozlari paytida EVT valyutalarining tebranish diapazoni ± 15 foizgacha kengaydi.

1988-yil iyun oyida Yevropa kengashi Iqtisodiy va valyuta ittifoqi (IVI) g'oyasini amalga oshirish to'g'risidagi qarorni qabul qildi. Jak Delor raisligidagi Qo'mitaga yagona valyutani muomalaga kiritish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni aniqlash va tegishli xulosalarni shakllantirish vazifasi topshirildi. Oradan bir yil o'tgandan so'ng J.Delor hisobot berdi va shundan keyin Yevropa kengashi 1990-yil 1-iyuldan boshlab IVIning yaratishning birinchi bosqichini amalga oshirishni boshladi.

1992-yil 7-fevralda Maastrixt shahrida (Niderlandiya) imzolangan shartnoma Yevropa valyuta ittifoqini tuzish yo'lidagi hal qiluvchi qadam bo'ldi. Mazkur shartnomada birinchi marta inflyatsiya darajasi, valyutalarning almashuv kursi, foiz stavkasi, byudjet defitsiti va IVI ga a'zo mamlakatlarning qarziga nisbatan aniq talablar qo'yildi. Jumladan, inflyatsiyaning yillik darajasini 2 foizdan oshmasligi, davlat byudjeti defitsitining YaIMga nisbatan darajasini 3 foizdan oshmasligi, davlatning qarzini YaIMga nisbatan 60 foizdan oshmasligi belgilab qo'yildi. Bu esa, yevroning barqarorligini ta'minlash nuqtayi-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

1994-yil 1-yanvarda yevropa valyuta institutining tashkil etilishi bilan IVIning yaratishning ikkinchi bosqichi boshlandi.

1998-yil 2-mayda Brusselda bo'lib o'tgan maxsus yig'ilishda IVIning uchinchi bosqichida ishtirok etadigan 11 ta mamlakat aniqlandi. Yagona valyuta zonasiga Daniya, Shvetsiya va Buyuk Britaniya kirmay qoldi.

1998-yilning 1-iyunida Yevropa Markaziy bankining tashkil etilishi bilan yevropa valyuta instituti o'z faoliyatini tugatdi.

1999-yilning 1-yanvaridan boshlab yevro naqd pulsiz shaklda, 2002-yil 1-yanvardan boshlab esa, naqd valyuta shaklida muomalaga kiritildi. 2014-yilning 1 yanvar holatiga, Yevropa Ittifoqiga 27 mamlakat a'zo bo'lgani holda, yevrohudud 18 ta davlatdan iborat va mazkur mamlakatlar o'zlarining milliy valyutasidan umuman voz kechishdi.

2.4. Jahon valyuta tizimi va uning evolyutsiyasi

Jahon valyuta tizimi davlatlararo valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lib, xalqaro shartnomalar asosida yuzaga keladi.

Hozirga qadar jahon valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi to'rt bosqichni bosib o'tdi.

Birinchi jahon valyuta tizimi 1870-yilda Parijda bo'lib o'tgan davlatlararo kelishuv natijasida yuzaga keldi. Bunda oltin standarti joriy etildi va oltin yagona xalqaro to'lov vositasi sifatida e'tirof etildi.

Ammo 1914-yilda Birinchi jahon urushining boshlanishi oltin standartidan foydalanish amaliyotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1914–1915-yillarda dastlab Buyuk Britaniya, keyin esa, qolgan Yevropa davlatlari oltinni eksport qilishni chekladilar. AQSH urushga kech qo'shilganligi uchun mazkur cheklov 1917-yilda joriy etildi.

Buyuk Britaniya funt sterlingdagi xalqaro to'lovlarni to'xtatdi. Import qilingan oltinlarning barchasi Angliya Markaziy bankining zaxirasiga olina boshladi.

1922-yilda Italiyaning Genuya shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada Ikkinchi jahon valyuta tizimi yuzaga keldi. Uning muhim natijasi bo'lib, oltin-deviz standartining joriy etilganligi hisoblanadi. Ya'ni, oltin bilan birga, 30 ta mamlakatning milliy valyutasiga xalqaro to'lov vositasi maqomi berildi.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi haqiqatda Buyuk Britaniyaning funt sterlingi standartiga aylandi. Ya'ni, funt sterling asosiy rezerv valyutaga aylandi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Birinchi jahon urushi paytida funt sterling boshqa Yevropa valyutalariga nisbatan kam darajada qadrsizlandi (20%). Qolgan Yevropa valyutalari, xususan, Fransiya franki 80 foizgacha qadrsizlandi.

Holbuki, Fransiya franki yetakchi valyutaga aylanishga da'vogarlik qilayotgan edi.

2. XX asrning 20-yillarida Angliya ochiq iqtisodiyotga ega edi. Boshqa davlatlar Angliya bilan savdo-sotiq qilib funt sterling ishlab olish imkoniyatiga ega edi. Bu vaqtda AQSH yopiq iqtisodiyotga ega edi.

3. Angliya banklari bu davrda keng tarqalgan xorijiy filiallarga ega edi. AQSH banklari esa, xorijiy filiallarga deyarli ega emas edi.

4. XX asrning 20-yillarida Angliya banklari tomonidan xalqaro savdoning 60 foizgacha qismi moliyalashtirilar edi.

Yuqorida qayd etilgan sabablar Buyuk Britaniya funt sterlingini dunyo miqyosida xalqaro zaxiralar hajmidagi salmog'ining oshishiga olib keldi. 1913-yilda dunyo bo'yicha xalqaro valyuta zaxiralarining 47 foizi funt sterlingga to'g'ri kelgan bo'lsa, 1928-yilda ushbu ko'rsatkich 77 foizni tashkil etdi⁴³.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi ham bir qator sabablarga ko'ra, Inqirozga uchradi. Ushbu sabablardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Buyuk Britaniya hukumati tomonidan Birinchi jahon urushidan keyin deflyatsion siyosatni olib borilganligi.

Deflyatsion siyosat funt sterlingning oltinga nisbatan paritetini urushdan oldingi darajaga yetkazish maqsadida amalga oshirildi. Ammo ushbu siyosat kutilgan natijani bermadi va aksincha, valyutaviy inqirozga olib keldi. Buning sababi shundaki, Buyuk Britaniya funt sterlingining qat'iy belgilangan kursini saqlab turdi. Bu vaqtda, ularning tashqi iqtisodiy hamkorlari bo'lgan mamlakatlar devalvatsiyani amalga oshirdilar. Natijada Buyuk Britaniyaning tashqi savdodagi raqobatbardoshligi keskin pasaydi va to'lov balansining defitsiti miqdori oshdi. Fransiya, Germaniya va Belgiyaning milliy valyutalari Birinchi jahon urushida yuqori sur'atda devalvatsiyaga uchraganligi sababli ularning kursi past darajada qoldi. Buning natijasida mazkur mamlakatlarda to'lov balansida katta ijobiy saldo yuzaga keldi va oltinni katta miqdorda oqib kelishi yuz berdi.

---

⁴³ Officer L. Gold Standart, 2001 маълумотлари.

2. Birinchi jahon urushidan keyin AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya Markaziy banklari tomonidan sterilizatsiyalashgan valyuta intervensiyasini amalga oshirilganligi.

Buning natijasida Markaziy banklarning foizli daromad keltiruvchi ichki aktivlarining yillik o'zgarishi yuz berdi va u oltinning taklifini keskin qisqartirdi.

3. Markaziy banklar o'rtasida xalqaro rezervlarning notekis taqsimlanishining yuzaga kelganligi.

Oltin-deviz standartini birinchi bo'lib Kanada 1929-yilda tark etdi.

1944-yilda AQSHning Bretton-Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiya natijasiga ko'ra Uchinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi.

Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro miqyosda qat'iy belgilangan kurs rejimi joriy qilindi.

Milliy valyutalarning kursi ularning paritetidan 1 foizgacha tebranishi mumkin edi. Buning natijasida davlatlar o'rtasidagi tashqi savdo munosabatlarida yuzaga keladigan valyuta riski muammosiga barham berildi.

2. AQSH dollari va Buyuk Britaniyaning funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi.

3. Yangi rezerv aktiv – qarz olishning maxsus huquqi (SDR) yaratildi.

SDR sun'iy valyuta bo'lib, XVFGa a'zo mamlakatlar o'rtasida, ularning Fondagi kvotasiga qarab taqsimlanadi va xorijiy valyutalar sotib olishda, kreditlar berishda va davlatlar o'rtasidagi to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi.

Uchinchi jahon valyuta tizimi faoliyat ko'rsatishi bilanoq ikki dolzarb muammoga duchor bo'ldi: bilateralizm va dollar yetishmovchiligi muammosi.

Bilateralizm (bilateralism) deganda tashqi savdoni ikki tomonlama xalqaro shartnoma asosida amalga oshirish tushuniladi.

Ikkinchi jahon urushi unda ishtirok etgan barcha davlatlarning (AQSHdan tashqari) iqtisodiyotini xonavayron qildi. Buning natijasida mazkur davlatlar valyutaviy nazoratni saqlab turishga majbur bo'ldilar.

Shu sababli, har bir mamlakat o‘zining tashqi savdo hamkori bo‘lgan mamlakat bilan valyutaviy nazorat shakllarini hisobga olgan holda eksport-import shartlarini kelishib olar edi. Bu esa, o‘z navbatida, tashqi savdoni rivojlantirishga to‘sqinlik qilar edi.

Bu davrda, ya‘ni 1946–1950-yillarda AQSH dollari yagona xalqaro to‘lov vositasi vazifasini bajaradigan valyuta bo‘lib qolgan edi. Ammo **“dollar ocharchiligi”** (dollar shortage) deb nomlanuvchi muammo yuzaga keldi. Ushbu muammoning mohiyati shundaki, Ikkinchi jahon urushining so‘nggida (1945-y.) G‘arbiy Yevropa va Yaponiyaning oltin zaxiralari tamom bo‘ldi. Chunki, Ittifoqchilarning harbiy xarajatlari oltin hisobidan moliyalashtirilar edi. Ularning oltinlari AQSHga oqib ketdi. Bu davrda Yevropani zarur import tovarlar bilan faqat AQSH ta‘minlay olar edi. Yevropa davlatlarida esa, AQSHdan qilinadigan importni to‘lash uchun zarur bo‘lgan dollar yetishmas edi.

1955-yilga kelib yuqorida qayd etilgan har ikkala muammoni hal qilishga muvaffaq bo‘lindi. G‘arbiy Yevropa davlatlari valyutalarining 1955-yilga kelib konvertirlanadigan valyutalarga aylanishi, ularning to‘lov balansini joriy operatsiyalar bo‘limida ijobiy saldoning ta‘minlanishi, AQSHdan katta miqdorda moliyaviy yordamning olinishi bilateralizm va dollar yetishmovchiligi muammosini hal qilish imkonini berdi. AQSH «Marshall rejasi»ga asosan Yevropaga 13 mlrd. dollar miqdorida moliyaviy yordam va xalqaro kreditlar berdi. Ushbu mablag‘larni berish evaziga AQSH Yevropa davlatlariga uskunalarni AQSHdan sotib olish va mahalliy xom ashyo bazalariga AQSHni kiritish shartini qo‘ydilar.

Ammo, haqiqatda Uchinchi jahon valyuta tizimi AQSH dollari standartining gegemonligiga aylandi. Buning quyidagi sabablari mavjud edi:

1. AQSHning Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon tovar bozorlarida raqobatchilari yo‘q edi.

Germaniya, Italiya, Yaponiya urushda mag‘lubiyatga uchradi, Yevropaning qolgan davlatlari ham urush natijasida xonavayron bo‘ldi. Bu esa, AQSHning tovarlar eksporti hajmini oshirish imkoniyatini keskin oshirdi.

2. AQSH Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdan to XX asrning 50-yillariga qadar dollarga bo'lgan ishonchni mustahkamlash maqsadida uning devalvatsiya bo'lishiga yo'l qo'ymaslik siyosatini olib bordi.

3. AQSH dollarini cheklanmagan miqdorda oltinga qat'iy belgilangan baho bo'yicha almashtirish joriy qilingan edi. Bunda 1 unsiya oltinning bahosi 35 dollar qilib belgilangan edi.

XX asrning 60-yillariga kelib, AQSHda pullar taklifning keskin oshishi natijasida inflyatsiyaning kuchayishi yuz berdi. O'z navbatida, pullar taklifning keskin oshishi ishsizlikni qisqartirishga qaratilgan siyosatning olib borilishi va davlat byudjeti defitsitini AQSH FZT kreditlari hisobidan moliyalashtirilishi oqibati edi. Ayniqsa, Vetnamdagi urush AQSH davlat byudjeti defitsitining keskin oshishiga olib keldi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar qat'iy belgilangan kurslar tizimining barham topishiga olib keldi.

Bundan tashqari, XX asrning 60-yillariga kelib, Yevropa davlatlari katta eksport salohiyatiga ega bo'ldi va buning natijasida ularda katta miqdorda AQSH dollari to'plana boshladi. Bunday sharoitda dollarni oltinga almashtirib berishni davom etishi AQSHning oltin zaxiralarini keskin kamayishiga olib kelar edi.

Chikago universitetining professori M.Fridmen 1971-yilda AQSH Prezidenti Richard Niksonga yozma ravishda murojaat qildi. Ushbu murojaatnomada oltinning qat'iy belgilangan bahosini bekor qilish va oltinni qat'iy belgilangan bahoda dollarga almashtirib berishni to'xtatishning zarurligi asoslab berilgan edi. M.Fridmenning xulosasiga ko'ra, oltinning qat'iy belgilangan bahosi AQSHning tashqi savdo hamkorlarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda va ushbu holatning davom etishi AQSH oltin zaxiralarining tugashiga olib keladi. M.Fridmenning ushbu xulosasi aniq raqamlar tahliliga asoslangan edi. Xususan, 1971-yilga kelib, AQSH oltin zaxirasi miqdori belgilangan chegaraviy darajaga (10 mlrd. dollar) yaqinlashib qolgan edi.

AQSH Prezidenti R.Nikson, Federal zaxira tizimining Prezidenti A.Byornsnig qat'iy iltimoslariga qaramasdan, M.Fridmenning takliflarini qabul qildi. Buning natijasida, 1971-yil 15-avgustda oltin

bozorida intervensiya qilish to'xtatildi, baholar va ish haqining o'sishiga nisbatan 90 kunlik moratoriy e'lon qilindi va importga nisbatan 10 foizlik soliq joriy qilindi. Bu esa, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimiga berilgan juda kuchli zarba edi.

1976–1978-yillarda Yamaykada bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyaning natijalariga ko'ra, To'rtinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi.

Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Qat'iy belgilangan kurslar tizimi bekor qilindi va natijada barcha valyutalarni erkin suzish rejimiga o'tkazish tavsiya qilindi.

AQSH dollarining oltinga almashtirib berish tartibining bekor qilinishi bilan qat'iy belgilangan kurslar tizimi barham topdi.

2. Germaniya markasi va Yaponiya iyeniga xalqaro rezerv valyutalar maqomi berildi.

3. Oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallandi. Ya'ni, oltindan xalqaro munosabatlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish ta'qiqlandi.

4. SDRning xalqaro to'lov vositasi sifatidagi rolini oshirishning zarurligi asoslandi.

SDRning o'z qiymati bo'lmaganligi sababli, uning qiymati valyuta savati bo'yicha aniqlanadi.

2.1-jadval

SDRning valyuta savati⁴⁴

foizda

Davrlar	AQSH dollari	Yevro	Iyena	Funt sterling	Yuan
1999-2000	39,0	–	27,2	11,0	–
2001-2005	44,0	32,0	21,0	11,0	–
2006-2010	44,0	31,0	18,4	11,0	–
2011-2015	41,9	34,0	12,1	11,3	–
2016-2020	41,7	37,4	8,3	8,1	10,9

⁴⁴ www.imf.org. sayti ma'lumotlari.

1.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadi-ki, SDRning valyuta savati har 5 yilda ko'rib chiqiladi va unda AQSH dollarining salmog'i sezilarli darajada yuqoridir. Bu esa, AQSH dollarining xalqaro hisob-kitoblardagi salmog'ining yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

E'tirof etish joizki, XVF 2016-yil noyabr oyida Xitoy yuaniga xalqaro rezerv valyuta maqomini berdi.

To'rtinchi jahon valyuta tizimining hozirgi, zamonaviy bosqichida AQSH dollari va yevro yetakchi rezerv valyutalar bo'lib turibdi. Ammo har ikkala rezerv valyutaning almashuv kurslarining nobarqarorligi xalqaro valyuta munosabatlarini amalga oshirishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Biroq, xalqaro rezerv valyutalar atalmish Buyuk Britaniya funt sterlingi va Shveysariya frankining nominal almashuv kursining barqarorligi kuzatilmoqda. Buning ustiga, Kanada dollari va Avstraliya dollari ham rezerv valyuta bo'lishga da'vogar bo'lib turibdi.

2.5. O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimi

O'zbekiston Respublikasining zamonaviy valyuta tizimi 1994-yilning 1 iyulidan boshlab, ya'ni milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi bilan shakllandi.

1991-yilda O'zbekiston tarixiy g'alabaga – siyosiy mustaqillikka erishdi. Ammo iqtisodiy mustaqillikka erishishning iloji bo'lmadi. Chunki, har qanday mamlakat iqtisodiy mustaqilligining muhim belgisi bo'lgan milliy valyutani muomalaga kiritishning iloji bo'lmadi. Buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. 1991-yilda O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasini 60 foizdan ortiq qismi Rossiya Federatsiyasining hissasiga to'g'ri kelar edi. Bunday sharoitda "rubl zonasi"da qolish orqali Rossiyadan import qilinayotgan tovarlarga rublda to'lash va shuning asosida xorijiy valyutadagi zaxiralarni tejab qolish mumkin edi.

1991-yilda O'zbekiston siyosiy mustaqillikka erishdi, ammo iqtisodiy mustaqillikka erisha olmadi. Chunki, milliy valyutani muomalaga kirita olmadik. Mustaqil O'zbekiston davlatining asoschisi, mamlakat Prezidenti I.A. Karimov qat'iy turib, O'zbekiston rubl

hududida qoladi, degan fikrni aytdilar. Ushbu xulosaning naqadar asosli va to'g'ri ekanligini vaqt ko'rsatdi. Ya'ni, O'zbekiston rubl hududida qolish natijasida to'lov balansining holatini keskin yomonlashishiga yo'l qo'ymadi.

2. O'zbekiston Markaziy bankida milliy valyutani muomalaga chiqarish va pul muomalasini tartibga solish borasida hech qanday tajriba yo'q edi. Sobiq Ittifoq davrida pul muomalasini tashkil qilish va tartibga solish masalalari bilan faqat Ittifoq Davlat banki shug'ullangan. Ittifoqdosh Respublikalarda bu borada hech qanday vakolat bo'lmagan.

Umuman olganda, sobiq Ittifoq davridagi ijtimoiy va iqtisodiy ahvolimiz ayanchli edi.

1989–1991-yillarda respublikamizda yalpi ichki mahsulotning yillik o'sishi amaldagi 5,2 foizdan 1,6 foizgacha pasaydi. Sanoat ishlab chiqarishining yillik o'sish sur'ati esa, mazkur davrda 5,8 foizdan 2,8 foizga qadar pasaydi.

Mustaqillik arafasida O'zbekistonning eksport salohiyati juda past edi. O'zbekistonning sobiq Ittifoq eksportidagi ulushi atigi 3,3 foizni tashkil etar edi. Holbuki, iqtisodiy salohiyat jihatidan O'zbekiston Ittifoqda mavjud 15 respublika ichida to'rtinchi o'rinda turar edi (Rossiya, Ukraina va Belorussiyadan keyin).

Buning ustiga, eksport tarkibi xom ashyo mazmuniga ega bo'lib, paxta tolasini eksport qilish asosiy o'rinni egallar edi.

Achinarli jihati shundaki, paxta tolasini eksport qilish natijasida olingan valyuta tushumlari to'liq Moskvada, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankida qolar edi.

Byudjet siyosati sohasidagi vaziyatimiz ham ayanchli edi. 1991-yilda O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining kamomadi uning umumiy xarajatlariga nisbatan 44 foizni tashkil qilardi. Bu esa, nihoyatda salbiy ko'rsatkich bo'lib, xalqaro amaliyotda bu ko'rsatkichning me'yoriy darajasi 8 foizni tashkil qiladi.

1993–1996-yillarda mamlakatda baholarning yuqori o'sish sur'atlari kuzatildi-ki, buning natijasida mamlakat korxonalari faoliyatiga va aholining turmush darajasiga nisbatan salbiy ta'sir yuzaga keldi. 1992-yilda chakana baholar 9,1 martaga, 1993-yilda 8,8 martaga oshdi. 1993-

yilning ikkinchi yarmida ulgurji baholarning o'rtacha oylik o'sish sur'ati 131,4 foizni tashkil etdi.

1994-yilda inflyatsiya darajasi o'z cho'qqisiga chiqdi va uning yillik darajasi 1282 foizni tashkil etdi. Bu haqiqiy giperinflyatsiya edi.

Bizga ma'lumki, inflyatsiyaning yillik darajasi 1000 foizni tashkil qilsa va undan oshsa, bu giperinflyatsiya hisoblanadi. Giperinflyatsiya esa, inflyatsiyaning eng yuqori darajasi hisoblanadi.

Inflyatsiya darajasi juda yuqori bo'lganligi sababli, tovar ishlab chiqaruvchilarning real daromadlari miqdorining kamayishi yuz berdi. Natijada soliqqa tortish bazasining qisqarishi yuz berdi. Buning oqibatida davlat qo'shilgan qiymat solig'i stavkasini yuqori darajada, ya'ni 25 % darajasida saqlab turishga majbur bo'ldi. Bu esa, tovarlar baholarini yanada oshishiga xizmat qildi.

O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimi yaxlit tizim sifatida shakllangan va u quyidagi elementlardan tashkil topgan.

1. Milliy valyuta – so'm.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyundagi PF-870-sonli "O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muomalaga kiritish to'g'risida"gi farmoniga muvofiq, so'm 1994-yilning 1-iyulidan boshlab muomalaga kiritildi. Amaldagi valyuta-so'm-kupon so'mga 1000ga 1 nisbatda almashtirildi.

Muomaladagi pul belgilarining barchasi banknotalar bo'lib. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining aktivlari bilan ta'minlangan. Respublikamizda xazina biletleri mavjud emas. Chunki, Moliya vazirligi pul emissiya qilish huquqiga ega emas.

2. Milliy valyuta - so'm, almashinish shartiga ko'ra, to'liq almashinadigan valyuta hisoblanadi.

2003-yilning 8-oktabridan boshlab, O'zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro valyuta fondi Kelishuv moddalarining VIII moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qilgan. Shunga muvofiq, 2003-yilning 15-oktabridan boshlab, joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha valyutaviy cheklashlar bekor qilingan.

3. Milliy valyuta – so'm boshqariladigan suzish rejimiga ega edi. Ammo, O'zbekistonni 2018-yildan boshlab inflyatsion targetlash

rejimiga bosqichma-bosqich o‘tishi munosabati bilan milliy valyutaning erkin suzish rejimi joriy etildi.

2017-yilda valyuta siyosatini liberallashtirilishi munosabi bilan milliy valyutaning nominal almashuv kursi keskin pasaydi, ya’ni qariyb ikki barobarga milliy valyuta qadrsizlandi.

4. Milliy valyutaning pariteti.

So‘mning pariteti uning xarid qobiliyatini AQSH dollarining xarid qobiliyati bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Chunki, so‘mning nominal almashuv kursi AQSH dollariga nisbatan aniqlanadi. Bunda so‘m to‘g‘ri kotirovkaga ega.

5. Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to‘lovga qobilligi.

O‘zbekiston Respublikasi xalqaro miqyosda valyutaviy to‘lovga qobil hisoblanadi.

2018-yil yakunlari bo‘yicha respublikamizda davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 24,2 foizni tashkil etdi⁴⁵.

6. Mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi yoki yo‘qligi.

O‘zbekiston Respublikasida to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limi bo‘yicha valyutaviy cheklovlar bekor qilingan, ammo kapitallar va kreditlarning harakat balansi bo‘yicha valyutaviy cheklovlar mavjud.

7. Milliy valyuta bozori va oltin bozorining rejimi.

O‘zbekiston Respublikasi valyuta bozori Respublika valyuta birjasi va birjadan tashqari valyuta bozorida iborat.

1994-yilning 15-aprelidan boshlab, O‘zbekiston Respublikasi valyuta birjasida doimiy savdolarini o‘tkazish va uning natijasi bo‘yicha so‘m-kuponning, keyinchalik so‘mning chet el valyutalariga nisbatan qiymatini e‘lon qilish joriy qilindi. Valyuta birjasidagi savdolar haftasiga ikki marotaba, 1997-yil aprel oyidan boshlab esa, har kuni o‘tkazila boshlandi⁴⁶.

Respublikamizda oltin savdosiga nisbatan davlat monopoliyasi mavjud bo‘lganligi sababli oltin bozori yo‘q.

8. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini belgilash.

⁴⁵ Tashqi qarz. www.stat.uz

⁴⁶ O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.M. Mullajonov tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston. 2011. - B. 132.

O'zbekiston Respublikasida xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Respublika hududida esa, barcha hisob-kitoblar va to'lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi.

9. Mamlakatda xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi davlat organlari.

O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank valyutani tartibga soluvchi organ hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat Bojxona qo'mitasi esa, valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Valyuta munosabatlari; xalqaro savdo; transmilliy banklar; valyuta tizimi, valyuta intervensiyasi, valyuta savati, deflyatsion siyosat, demonetizatsiya, oltin standarti, oltin-deviz standarti, rezerv valyuta, qat'iy belgilangan kurslar tizimi, erkin suzish rejimi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Valyuta munosabatlari nima va uning qanday yuzaga kelish asoslari mavjud.
2. Xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Valyuta tizimi nima?
4. Valyuta tizimining qanday turlari mavjud?
5. Milliy valyuta tizimi qanday elementlardan tashkil topadi?
6. Yevropa valyuta tizimi nima maqsadda tashkil etilgan?
7. Yevropa valyuta tizimida valyuta intervensiyasi qay tartibda amalga oshiriladi?
8. Birinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
9. Ikkinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
10. Uchinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
11. To'rtinchi jahon valyuta tizimida qanday natijalarga erishilgan?
12. O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimi qanday elementlardan tashkil topgan?

MUSTAQIL O‘RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. Valyuta munosabatlari va unga ta’sir etuvchi omillar.
2. Jahon iqtisodiy inqirozlarining xalqaro valyuta munosabatlariga ta’siri.
3. Valyuta tizimi va uning turlari.
4. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari.
5. Yevropa valyuta tizimi va uning amal qilish mexanizmi.
6. Yevropa valyuta tizimining evolyutsiyasi va yevroning muomalaga kiritilishi.
7. Jahon valyuta tizimi va uning xalqaro valyuta munosabatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati.
8. Jahon valyuta tizimining evolyutsiyasi.
9. O‘zbekiston Respublikasi valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi.

III BOB. TO'LOV VA HISOB-KITOB BALANSLARI

3.1. To'lov balansi va uni tuzish metodologiyasi

To'lov balansi – bu mamlakatga xorijdan kelib tushgan va xorijga to'lab berilgan valyutalarning haqiqatdagi summasi aks ettiriladigan hujjatdir.

XVF to'lov balansini statistik hisobot shakli deb hisoblaydi.

To'lov balansi xalqaro hisob-kitoblar balansining muhim shakllaridan biri hisoblanadi.

To'lov balansida ikki yo'nalishdagi valyuta oqimi o'z ifodasini topadi:

1. Xorijiy valyutalardagi tushumlar.
2. Xorijiy valyutalardagi to'lovlar.

To'lov balansi mamlakatning tashqi iqtisodiy munosabatlarining rivojlanish darajasini, jahon savdosidagi, xalqaro kapitallar va kreditlar harakatidagi o'rmini ko'rsatadi.

Masalan, to'lov balansida import qilingan tovarlar va xizmatlar uchun to'lov summasini eksport tushumidan yuqori bo'lishi mamlakatning xalqaro savdodagi mavqeining pasayotganligidan dalolat beradi. Yoki mamlakatda xorijiy investitsiyalarga bo'lgan talabning oshishi xorijiy investitsiyalar kiriminig ularning chiqimidan yuqori bo'lishiga olib keladi. Xalqaro kreditlarning harakati bo'yicha ham shunday holatni kuzatish mumkin.

To'lov balansining holati bevosita milliy valyutaning nominal almashuv kursiga, ishlab chiqarishga, iste'molga, aholi bandligi va inflyatsiya darajasiga ta'sir ko'rsatadi.

To'lov balansida to'lovlar summasini tushumlar summasidan katta bo'lishi mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida mamlakat milliy valyutasining nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli bosim yuzaga keladi. Buning natijasida milliy valyuta qadrsizlanishi mumkin.

Shuningdek, to'lov balansida to'lovlar summasini tushumlar summasidan katta bo'lishi inflyatsiya darajasini oshirishga xizmat qiluvchi omil bo'lishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan holatlar to'lov balansining holatini mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli, to'lov balansining muvozanatlashgan holatini, ya'ni xorijiy valyutadagi to'lovlar va tushumlar o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash har qanday mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

To'lov balansini tuzish ikki yoqlama yozuvga asoslanadi. Ya'ni, bunda har bir operatsiya ikki marta aks ettiriladi: bir hisobraqamning debetida, ikkinchi hisobraqamning esa kreditida aks ettiriladi. Bunda kreditli o'tkazmalarning jami summasi debetli o'tkazmalarning jami summasiga teng bo'lishi va yakuniy saldo nolga teng bo'lishi shart. Kreditli va debetli o'tkazmalar o'rtasidagi farq summasi sof xatoliklar deb ataladi.

3.1-jadval

To'lov balansida operatsiyalarni aks ettirish tartibi⁴⁷

Operatsiya	Kredit-plyus (+)	Debet – minus (-)
A. Tovarlar va xizmatlar	Tovarlar va xizmatlar eksporti (nerezidentlarga xizmat ko'rsatish)	Tovarlar va xizmatlar importi (nerezidentlarga xizmat ko'rsatish)
B. Investitsiyalar bo'yicha daromadlar va mehnatga haq to'lash	Rezidentlar tomonidan nerezidentlardan olingan	Rezidentlar tomonidan nerezidentlarga to'langan
V. Transfertlar (joriy va kapital)	Mablag'larni olish	Mablag'larni uzatish
G. Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bo'yicha operatsiyalar	Nerezidentlar oldidagi majburiyatlarning ko'payishi (masalan, nerezidentlar tomonidan naqd milliy valyutani sotib olinishi) yoki nerezidentlarga nisbatan talablarni kamayishi (masalan, nerezident banklardagi hisobraqamlarning qoldig'ini kamayishi)	Nerezidentlarga nisbatan talablarning ko'payishi (masalan, nerezidentlarga kredit berish) yoki nerezidentlar oldidagi majburiyatlarni kamayishi (masalan, rezidentlar tomonidan nerezidentlardan sotib olingan qimmatli qog'ozlarni qoplanishi)

⁴⁷ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 340-341.

3.1-jadvaldan ko‘rinadiki, har bir operatsiya turi bir vaqtning o‘zida debetli va kreditli o‘tkazmalar shaklida aks ettirilmoqda.

Shuningdek, to‘lov balansini tuzishda rezidentlar va nerezidentlar bo‘yicha talablar va majburiyatlar alohida hisobga olinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonunining 4-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

* O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari;

* O‘zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyi bo‘lgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar;

* O‘zbekiston Respublikasining hududida ro‘yxatdan o‘tgan yuridik shaxslar;

* O‘zbekiston Respublikasining immunitet va diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan xorijdagi diplomatiya hamda boshqa vakolatxonalari.

To‘lov balansini tuzish uchun quyidagi ma‘lumotlar manbaidan foydalaniladi:

1. Bojxona statistikasi.
2. Markaziy bank tomonidan shakllantiriladigan iqtisodiyotning pul sektorini statistikasi.
3. Tashqi qarz statistikasi.
4. Xorijiy valyutalar bilan amalga oshirilgan operatsiyalari statistikasi.

3.2. To‘lov balansining tarkibi

To‘lov balansi to‘rt bo‘limdan tashkil topadi:

1. Joriy operatsiyalar balansi.
2. Transfertlar balansi.
3. Kapitallar va kreditlarning harakati balansi.
4. Oltin-valyuta zaxiralarning harakati balansi.

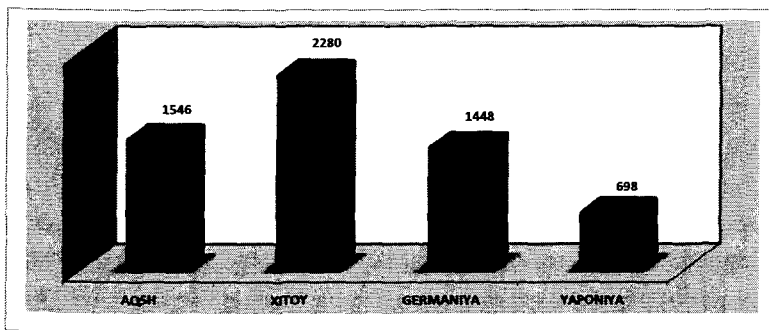
Joriy operatsiyalar balansining o‘zi ikki qismdan tashkil topadi:

1. Savdo balansi.
2. Xizmatlar va notijorat mazmunidagi to‘lovlar balansi.

Savdo balansida eksport bo'yicha tushumlar va import bo'yicha to'lovlarning haqiqatdagi summasi aks etadi.

Savdo balansining passiv bo'lishi, ya'ni import bo'yicha to'lovlarning eksportdan olingan tushumlar summasidan katta bo'lishi mamlakatning jahon savdosidagi mavqeining zaiflashganligidan yoki zaifligidan dalolat beradi. Bunga yorqin misol qilib AQSHni keltirish mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSH tovarlarni eksport qiluvchi gegemon davlatga aylandi. Ayniqsa, Yevropaga texnika va texnologiyalarni yirik miqdorda eksport qilinishi AQSH savdo balansining katta miqdordagi ijobiy saldosini ta'minladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki davrlarda Yevropa mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli nochor edi. Ularning eksport salohiyati past bo'lib, sanoat mahsulotlari importiga bo'lgan talabi juda yuqori edi. Ularning to'lov balansini joriy operatsiyalar bo'limining defitsiti miqdori juda katta bo'lib, 1947 yilning oxiriga kelib 9 mlrd. AQSH dollariga yetdi. AQSH esa, bu davrda sanoat mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha bosh davlatga aylangan edi.

3.1-rasm. Dunyoning 4 eng yirik eksportyor mamlakatida eksportning yillik hajmi, mlrd. AQSH dollari⁴⁸ (2018-yilning 1-yanvar holatiga)

3.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, AQSH dunyoda eksport hajmi bo'yicha Xitoydan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Bu esa, AQSHning hamon yirik eksportyor mamlakat ekanligini ko'rsatadi.

⁴⁸ <http://www.trade.gov>. sayti ma'lumotlari.

Shuningdek, Ikkinchi jahon urushidan keyin Yevropa mamlakatlarning oltin zaxirasi ham deyarli tugab bo'ldi. Chunki, urush paytida yetkazib berilgan tovarlar oltinda to'lanar edi. Buning ustiga, 1945–1947-yillarda Yevropada kuchli dollar taqchilligi yuzaga keldi. Buning sababi shundaki, birinchidan, bu davrda Yevropada AQSHga eksport qilish mumkin bo'lgan raqobatbardosh tovarlar mavjud emas edi; ikkinchidan, AQSH savdo balansi yirik miqdorda ijobiy saldoga ega edi.

Ikkinchi jahon urushidan to hozirga qadar, ya'ni 2018-yilga qadar AQSH dunyoning eng yirik eksportyor davlatlaridan biri bo'lib qoldi (3.1-rasm).

Ammo XX asrning 70-yillaridan boshlab, AQSH savdo balansining ijobiy saldosi kamaya boshladi va ushbu holat xalqaro savdoda AQSHning maqomini pasayib borayotganligidan dalolat berar edi.

XX asrning 80-yillaridan boshlab, AQSH savdo balansi salbiy saldoga ega bo'la boshladi va defitsit miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatildi. Chunki, bu vaqtda Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Hindiston, Janubiy Koreya, Singapur kabi qator davlatlarning kompaniyalari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar AQSH tovarlarini jahon bozorlaridan siqib chiqara boshladi hamda ushbu tovarlarning AQSHga eksporti hajmi yuqori sur'atlarda o'sa boshladi.

Yaponiya, Xitoy hukumatlarining milliy valyutaning kursini past darajada saqlab turishga qaratilgan siyosati ularning AQSH bilan o'zaro savdo munosabatlaridagi ustunligini ta'minlamoqda. Ayniqsa, Xitoy hukumati milliy valyuta – yuanning AQSH dollariga nisbatan kursini past darajada saqlab turish siyosatini olib borish orqali mamlakatdan eksport qilinayotgan tovarlarning yuqori darajadagi raqobatbardoshligini ta'minlamoqda. Bu esa, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari rahbarlarining qattiq noroziligiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli, ular Xitoy hukumatidan yuanni revalvatsiya qilishni talab etishmoqda. Ammo hozircha Xitoy bunga rozi bo'lgani yo'q.

AQSHning Xalqaro iqtisodiyot instituti mutaxassislarining hisob-kitoblariga ko'ra, yuanning 20 foizga revalvatsiya qilinishi AQSHning

Xitoy bilan o‘zaro savdo munosabatlarida yuzaga kelgan defitsitni qariyb 50 foizga, ya’ni teng yarmiga kamaytirish imkonini beradi⁴⁹.

2012-yilda Xitoy jahon savdosining yetakchisiga aylandi. Ya’ni, u tashqi savdo aylanmasining hajmi bo‘yicha dunyoda birinchi o‘ringa chiqdi (3,87 trln. doll.). AQSHning savdo aylanmasi esa, 2012-yil yakuni bo‘yicha 3,82 trln. dollarni tashkil etdi⁵⁰.

3.2-jadval

Xitoy, AQSH va Germaniyaning tashqi savdo aylanmasi, mlrd. AQSH dollari⁵¹, 2018-yilning 1-yanvar holatiga ro‘ra

Davlatlar	Eksport	Import	Saldo (-) (+)
AQSH	1546	2409	- 863
Xitoy	2280	1846	+ 434
Germaniya	1448	1166	+ 282

3.2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki, AQSH savdo balansida juda katta miqdorda defitsit mavjud. Xitoy va Germaniyaning savdo balansida esa, katta miqdorda profitsit mavjud. Bu esa, AQSHning xalqaro savdodagi mavqeining past ekanligidan, Xitoy va Germaniyaning esa, katta mavqeiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Xizmatlar va notijorat mazmunidagi to‘lovlar balansida xorijiy valyutadagi tushumlar va to‘lovlarning quyidagi turlari o‘z ifodasini topadi:

- transport, pochta, telegraf, telefon xizmati;
- sug‘urta;
- turizm;
- xorijiy davlatlarda diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalarni ochish hamda ularni saqlash;
- xorijiy davlatlar hududida harbiy qismlar saqlash;
- madaniy aloqalar

⁴⁹ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие. 2-е изд. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 315.

⁵⁰ <http://www.trade.gov>, <http://english.customs.gov>. sayti ma’lumotlari.

⁵¹ <http://www.trade.gov>. sayti ma’lumotlari asosida hisoblandi.

- olingan xalqaro kreditlarga foiz to'lash;
- jalb qilingan xorijiy investitsiyalarga dividendlar to'lash;
- boshqalar.

Transfertlar balansida bir tomonlama to'lovlar, ya'ni transfert to'lovlari aks ettiriladi.

Transfertlar to'lov balansida ikki turdagi to'lovlar sifatida o'z aksini topadi:

1. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan to'lovlar – boshqa mamlakatlarga iqtisodiy yordam ko'rsatish va xalqaro tashkilotlarga badallar to'lash.

2. Xususiy pul o'tkazmalari.

Bunga o'zga yurtlarda mehnat qilayotgan jismoniy shaxslarning pul o'tkazmalari kiradi.

Kapitallar va kreditlarning harakat balansida tadbirkorlik va ssuda kapitalining harakati bilan bog'liq bo'lgan tushumlar va to'lovlar summasi aks etadi.

Tadbirkorlik kapitali ikki shaklda mavjud bo'ladi:

1. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar.
2. Xorijiy portfelli investitsiyalar.

Asbob-uskunalar sotib olish va obyektlarni qurish maqsadida jalb etilgan xorijiy investitsiyalar to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar deyiladi.

Qimmatli qog'ozlarni xorijlik investorlarga sotish yo'li bilan jalb etilgan xorijiy investitsiyalar portfelli xorijiy investitsiyalar deyiladi.

Ssuda kapitalining harakati xalqaro kreditlarning muddatiga ko'ra tasniflanadi va to'lov balansining ushbu bo'limida ikki shaklda mavjud bo'ladi:

1. Qisqa muddatli xalqaro kreditlar (1 yilgacha muddatga ega bo'lgan xalqaro kreditlar).
2. Bir yildan ortiq muddatga ega bo'lgan xalqaro kreditlar.

Shuningdek, mamlakat banklarining xorijiy banklardagi "Nostro" vakillik hisobarqamidagi mablag'lar va xorijiy banklarga joylashtirilgan depozitlari ham to'lov balansining ssuda kapitali harakati qismida aks etadi.

Oltin-valyuta zaxiralarining harakat balansi rasmiy oltin-valyuta zaxiralarining o'zgarishini ko'rsatadi.

Rasmiy oltin-valyuta zaxiralariga quyidagilar kiradi:

- oltin;
- xorijiy valyutadagi zaxiralar;
- xalqaro hisob birliklari.

Mamlakatda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida defitsitning mavjudligi, kapitallar va kreditlarning harakatida mutanosiblikning ta'minlanmaganligi rasmiy oltin-valyuta zaxiralarining kamayishiga sabab bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatning xalqaro valyutaviy likvidligining pasayishiga, moliyaviy inqiroz holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

3.3. To'lov balansining defitsiti va uni qoplash usullari

To'lov balansining defitsiti deganda uning joriy operatsiyalar balansi hamda kapitallar va kreditlarning harakati balansi bo'yicha to'lovlarning tushumlardan katta bo'lishiga aytiladi. Shu sababli, to'lov balansining defitsiti summasi mamlakat Markaziy banki tomonidan xorijiy valyutalarni sof sotish summasiga teng.

To'lov balansi defitsitini qoplashning ikki usuli mavjud:

1. Vaqtinchalik usul.

Vaqtinchalik usulga quyidagilar kiradi:

- xalqaro kreditlarni jalb etish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb etish;
- oltinni garovga qo'yish yo'li bilan xalqaro kreditlar olish.

2. So'nggi usul.

So'nggi usulga quyidagilar kiradi:

- oltinni sotish;
- rasmiy valyuta zaxiralarini ishlatish.

Vaqtinchalik usul orqali to'lov balansining defitsitini qoplash nisbatan afzal usul bo'lib, mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini kamayishini oldini oladi.

AQSH to'lov balansining defitsitini qoplashda xorijiy portfelli investitsiyalarni jalb etishdan keng ko'lamda foydalanadi. Bunda AQSH hukumatining uzoq muddatli obligatsiyalari xorijlik investorlarga sotiladi. Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Saudiya Arabistoni kabi davlatlar AQSH uchun yirik investorlar hisoblanadi.

Ayrim davlatlar o'zlarining oltin zaxiralarini garovga qo'yish yo'li bilan xalqaro kreditlarni jalb etadilar. Masalan, Portugaliya 1974-yilda 20 tonna oltinni garovga qo'yish yo'li bilan Shveysariya banklaridan katta miqdorda xalqaro kreditlar olgan.

O'zbekiston Respublikasida to'lov balansini muvozanatlashtirishda xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar jalb etish usulidan faol foydalanilmoqda. Ayniqsa, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishga katta e'tibor qaratilmoqda. 2017-yilda O'zbekiston iqtisodiyotida asosiy kapitalga qilingan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining 26,9 foizi xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlarning hissasiga to'g'ri keldi⁵².

Agar mamlakat xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlarni keng ko'lamda jalb etish imkoniyatiga ega bo'lmasa, u holda, u rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini ishlatish yo'li bilan, ya'ni so'nggi usuldan foydalangan holda to'lov balansining defitsitini qoplashga majbur bo'ladi. Bu esa, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Agar mamlakat to'lov balansining defitsitini qoplashning har ikkala usulidan foydalanish uchun hech qanday imkoniyatga ega bo'lmasa, u holda, ushbu mamlakat qashshoqlikka, chuqur tanazzulga yuz tutadi.

To'lov balansining defitsitini kamaytirishda davlat byudjet-soliq va pul-kredit siyosatidan foydalanadi.

Byudjet – soliq siyosati doirasida, odatda, quyidagi tadbirlar to'lov balansining defitsitini kamaytirish maqsadida qo'llaniladi:

- eksportyorlarga byudjet subsidiyalari berish;
- import qilinadigan tovarlarga nisbatan belgilangan boj solig'i stavkalarini oshirish.

---

⁵² O'zbekiston raqamlarda. Statbyulleten. www.stst.uz.

- investorlarning qimmatli qog'ozlardan olinadigan foizli daromadlarini soliqqa tortmaslik.

Pul-kredit siyosati doirasida Markaziy bankning hisob stavkasini oshirish yo'li bilan xorijiy valyutadagi mablag'larni mamlakatga kirib kelish hajmini oshirish usulidan keng foydalaniladi.

Markaziy bankning hisob stavkasini oshirilishi tijorat banklari depozitlari va kreditlarining foiz stavkalarini oshishiga olib keladi. Bu esa, xorijiy kapitalni yuqori daromad olish maqsadida mamlakatga kirib kelishiga turtki beradi. Markaziy bankning hisob stavkasi o'zgaragan mamlakatlar to'lov balansida esa, to'lovlar miqdori keskin ortadi.

1992-yilning sentabr oyida G'arbiy Yevropada yuz bergan valyuta inqirozining oqibatlaridan biri bo'lib, Buyuk Britaniya va Italiya davlatlarining to'lov balansining holatini keskin yomonlashib ketishi hisoblanadi. Ya'ni, G'arbiy Yevropa mamlakatlari Markaziy banklarining hisob stavkalarining darajalarida sezilarli farqning yuzaga kelishi natijasida Buyuk Britaniya, Italiya va Ispaniyadan kapitallarni boshqa davlatlarga ko'chib o'tishi yuz berdi.

Milliy valyutaning nominal va real almashuv kurslarining o'zgarishi to'lov balansining defitsiti miqdorining o'zgarishiga bilvosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Milliy valyutaning nominal almashuv kursining pasayishi, ya'ni xorijiy valyutalarga nisbatan qadrsizlanishi import to'lovlari hajmining oshishiga, investitsiyalarni moliyalashtirish samaradorligini pasayishiga olib keladi.

Milliy valyutaning real almashuv kursining oshishi mamlakatdan eksport qilinayotgan tovarlarning qimmatlashuviga olib keladi. Buning natijasida eksport tushumi kamayib, savdo balansida defitsit yuzaga kelishi mumkin. Masalan, 2006–2011-yillarda o'zbek so'mining real almashuv kursi AQSH dollariga nisbatan 27,1 foizga, Ukraina grivnasiga nisbatan 29,8 foizga, Rossiya rubliga nisbatan 3,5 foizga oshdi⁵³. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatning eksport salohiyatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

---

⁵³ Mualliflarning hisob-kitoblari.

To'lov balansining defitsiti darajasiga ta'sir etuvchi muhim omillardan yana biri – bu mamlakatda siyosiy vaziyatning yomonlashuvidir. Siyosiy vaziyatning yomonlashuvi (davlat to'ntarishi, inqiloblar va h.k.) mamlakatdan kapitallarni yirik miqdorda chiqib ketishiga va kapitallar kirimining kamayishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, to'lov balansi defitsiti miqdorining oshishiga sabab bo'ladi.

Urushga tayyorgarlik mamlakatlarning to'lov balansiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Buning sababi shundaki, urushga tayyorgarlik katta miqdordagi xarajatni moliyalashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Ushbu xarajatlarni moliyalashtirish esa, o'z navbatida, mamlakat hukumatini yirik miqdordagi oltin va xorijiy valyutalardagi mablag'larni to'plashga majbur qiladi. Buning natijasida importni cheklash, xorijiy valyutalar savdosiga nisbatan cheklovlar o'rnatish, kapitallarni chetga chiqib ketishini ta'qiqlash kabi choralar qo'llaniladi. Bundan tashqari, mamlakat iqtisodiyotini harbiy izga ko'chirish ishlab chiqarishni izdan chiqishiga, eksportni keskin qisqarishiga sabab bo'ladi. Traktor ishlab chiqaradigan zavodlar tank ishlab chiqarishga, mebel ishlab chiqaradigan zavodlar esa, snaryad ishlab chiqarishga moslashtiriladi.

Eksportning hajmida xom ashyo resurslarining ulushi yuqori bo'lgan mamlakatlarning to'lov balansi tashqi ta'sirlarga beriluvchan bo'ladi. Jahon bozorlarida xom ashyolar baholarining pasayishi natijasida mazkur mamlakatlarning eksport tushumi keskin kamayadi va buning oqibatida to'lov balansining holati yomonlashadi. Shu sababli, eksportni diversifikatsiya qilish to'lov balansini muvozanatlashtirish nuqtayi-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tashkilotlar yoki alohida olingan mamlakatlar guruhi tomonidan qo'llaniladigan iqtisodiy sanksiyalar ushbu sanksiya qo'llanilayotgan davlatning to'lov balansiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, iqtisodiy sanksiya natijasida ushbu mamlakatning eksport qilish imkoniyati keskin pasayadi. Hozirgi davrda Eronga nisbatan AQSH va Yevropa Ittifoqi tomonidan qo'llanilayotgan iqtisodiy sanksiya uning asosiy eksport moddasi bo'lgan gazni eksport qilish imkoniyatini cheklab qo'ydi. Bu esa, o'z navbatida, gazni eksport

qilishdan olinadigan valyuta tushumini keskin kamayishiga olib keldi va to'lov balansining holatiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi.

To'lov balansining muvozanatini ta'minlashda qoplovchi (kompensatsion) moddalarning mavjudligi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, AQSHda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi yirik miqdordagi defitsit kapitallar va kreditlarning harakat balansidagi ijobiy qoldiq hisobidan qoplanadi. Misr Arab Respublikasida esa, Suvaysh kanalidan va turizmdan olinadigan katta miqdordagi valyuta mablag'lari to'lov balansining qoplovchi moddalari hisoblanadi. Ammo ayrim mamlakatlarda, xususan, Afrikaning Saxara davlatidan janubda joylashgan mamlakatlarda iqtisodiy ahvol og'ir bo'lib, ularning to'lov balansi doimiy defitsitga ega.

Garchi, dunyo bo'yicha suv yo'li bilan tashiladigan yuklarning 50 foizdan ortiq qismi AQSHning savdo flotiliyasiga tegishli kemalar bilan tashilayotgan bo'lsa-da, AQSH to'lov balansining "Dengiz transporti" moddasi defitsitga ega. Buning sababi shundaki, AQSH kemalari boshqa davlatlarning flotlariga ijaraga berilgan bo'lib, ular o'sha davlatlarning bayrog'i ostida suzadi.

Turkiya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya davlatlarining fuqarolarini katta qismi G'arbiy Yevropada, xususan, Germaniya, Fransiya va Italiyada mehnat qilishadi. Shu sababli, ularning to'lov balansida "O'tkazmalar" moddasi katta miqdorda ijobiy qoldiqqa ega. Demak, ushbu modda o'ziga xos qoplovchi modda vazifasini o'taydi.

O'zbekiston Respublikasi to'lov balansida eksport, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar asosiy qoplovchi moddalar bo'lib hisoblanadi. Biroq, 2018-yilning dastlabki 9 oyi mobaynida eksport hajmi o'tgan yilning shu davriga nisbatan 4,1 foizga kamayib, tashqi savdo balansining salbiy saldosi 5252.3 mln. AQSH dollarinii tashkil qildi⁵⁴.

Umuman olganda, to'lov balansining defitsiti mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi va uni qoplashda asosan vaqtinchalik va so'nggi usullardan foydalaniladi.

---

⁵⁴ Eksport va import. www.stat.uz.

3.4. Xalqaro hisob-kitob balansi va uning tarkibi

Xalqaro hisob-kitob balansi – bu mamlakatning boshqa mamlakatlarga nisbatan xorijiy valyutalardagi talab va majburiyatlarining o‘zaro nisbatidir.

Mamlakatdan tovarlar va xizmatlar eksport qilinganda, xorijiy davlatlarga investitsiya qilinganda, xalqaro kreditlar berilganda xorijiy valyutadagi talablar yuzaga keladi.

Mamlakatga boshqa davlatlardan tovarlar va xizmatlar import qilinganda, xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar jalb qilinganda xorijiy valyutadagi majburiyatlar yuzaga keladi.

Xalqaro hisob-kitob balansining aktiv moddolari mamlakatning xorijiy valyutalardagi yangi talablari summasini ko‘rsatadi. Passiv moddalar esa, mamlakatning boshqa mamlakatlar oldidagi yangi majburiyatlari summasini ko‘rsatadi.

Xalqaro hisob-kitob balansi 2 shaklda tuziladi:

1. Ma’lum davrga tuzilgan hisob-kitob balansi.
2. Aniq sanaga tuzilgan hisob-kitob balansi.

Ma’lum davrga tuzilgan hisob-kitob balansi mamlakatning tahlil qilinayotgan davrdagi barcha xorijiy valyutadagi talab va majburiyatlarining umumiy summasini ko‘rsatadi.

Aniq sanaga tuzilgan hisob-kitob balansida xorijiy valyutadagi talab va majburiyatlarining, ularni qachon yuzaga kelganligidan qat’i nazar, ana shu sanadagi summalari aks etadi.

Aniq sanaga tuzilgan hisob-kitob balansi mamlakatning yilning istalgan sanasida netto-kreditor yoki netto-qarzdor ekanligini ko‘rsatadi.

Agar hisob-kitob balansi aktiv bo‘lsa, u holda, ushbu mamlakat aniq olingan sanada netto-kreditor ekanligini ko‘rsatadi. Agar u passiv bo‘lsa, u holda, mamlakat aniq olingan sanada netto-qarzdor hisoblanadi.

Hisob-kitob balansida o‘z aksini topgan xorijiy valyutadagi talablar va majburiyatlar to‘liq bajarilmasligi mumkin. Masalan, shartnomada ko‘zda tutilgan hajmda tovarlar eksport yoki import qilinmasligi mumkin. Yoki olingan xalqaro kreditlarni qaytarishda muammo yuzaga

kelganligi sababli xorijlik kreditorlar kredit liniyasini yopib qo‘ygan bo‘lishi mumkin.

Berilgan xalqaro kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq qaytishi, olingan xalqaro kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq qaytarilishi, xorijiy investitsiyalarning samaradorligining ta‘minlanishi mamlakatning xorijiy valyutadagi moliyaviy oqimlarining barqarorligini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi. Ammo hisob-kitob balansida mazkur omillarning ta‘sir darajasini hisobga olishning iloji yo‘q.

Odatda, xalqaro hisob-kitob balansining yakuniy saldosi to‘lov balansining yakuniy saldosi mos kelmaydi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Hisob-kitob balansida tovarlar eksporti va importining barcha summasi aks etadi. To‘lov balansida esa, haqiqatda olingan eksport tushumi va haqiqatda to‘langan import summasi aks etadi.

2. Hisob-kitob balansida tovarlar eksporti talab, importi esa, majburiyat hisoblanadi. To‘lov balansida esa, eksport tushum qismida, import esa, to‘lov qismida aks etadi.

3. Hisob-kitob balansida berilgan xalqaro kreditlar talab sifatida, olingan xalqaro kreditlar esa, majburiyat sifatida aks etadi. To‘lov balansida esa, olingan xalqaro kreditlar tushum sifatida, berilgan xalqaro kreditlar esa, to‘lov sifatida aks ettiriladi.

4. Hisob-kitob balansida mamlakatdan boshqa davlatlarga chiqarilgan investitsiyalar talab sifatida hisobga olinsa, to‘lov balansida ushbu investitsiyalar to‘lov sifatida inobatga olinadi.

5. Hisob-kitob balansida kredit hisobiga sotib olingan tovarlar majburiyat hisoblanadi va tovarlar importi tarkibida hisobga olinadi. To‘lov balansida esa, xalqaro kredit hisoblanadi va tushum sifatida hisobga olinadi.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

To‘lov balansi; to‘lov balansi defitsiti; joriy operatsiyalar bo‘limi; defitsit; profitsit; ssuda kapitali; tadbirkorlik kapitali; oltin-valyuta zaxiralari; eksport; import; saldo; netto-kreditor; netto-qarzdor; tarnsfert to‘lovlari.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. To'lov balansini tuzish metodologiyasi nimalarga asoslanadi?
2. Joriy operatsiyalar balansida qaysi turdagi to'lovlar va tushumlar aks etadi?
3. Transfertlar balansida qaysi operatsiyalar aks etadi?
4. Kapitallar va kreditlarning harakat balansida qaysi turdagi to'lovlar va tushumlar aks etadi?
5. Oltin-valyuta zaxiralarning harakat balansida qaysi operatsiyalar aks etadi?
6. To'lov balansining defitsiti qanday aniqlanadi?
7. To'lov balansini defitsitini qoplashning qanday usullari mavjud?
8. Hisob-kitob balansining qanday turlari mavjud?
9. Hisob-kitob balansini qanday tarkibiy tuzilishga ega?
10. Nima sababdan hisob-kitob va to'lov balanslarining saldosi o'zaro mos kelmaydi.
11. Davlat to'lov balansining defitsitini qoplash maqsadida byudjet-soliq siyosati doirasida qanday tadbirlardan foydalanadi?
12. Davlat to'lov balansining defitsitini qoplash maqsadida pul-kredit siyosati doirasida qanday tadbirlardan foydalanadi?

MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. To'lov balansini tuzish metodologiyasi.
2. To'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi.
3. Kapitallar va kreditlarning harakati balansini va uning holatiga ta'sir etuvchi omillar.
4. To'lov balansining defitsitini qoplash usullari.
5. O'zbekiston Respublikasining to'lov balansini.
6. To'lov balansining umumiy holatiga ta'sir etuvchi omillar.
7. Xalqaro hisob-kitob balansini va uning holatiga ta'sir etuvchi omillar.
8. Hisob-kitob balansini muvozanatlashtirish yo'llari.

IV BOB. VALYUTA BOZORI VA VALYUTA OPERATSIYALARI

4.1. Valyuta bozori tushunchasi va uning turlari

Valyuta bozori deganda valyutalarni oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlarga aytiladi.

Valyuta bozorining 3 turi mavjud:

1. Milliy valyuta bozori.
2. Mintaqaviy valyuta bozori.
3. Jahon valyuta bozori.

Milliy valyuta bozori 2 qismdan iborat bo'ladi:

1. Valyuta birjasi
2. Birjadan tashqari valyuta bozori.

O'zbekiston Respublikasining Valyuta birjasi respublikamizda birja bozori hisoblanadi.

Milliy valyutamiz—so'mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida aniqlanadi.

Respublikamizda so'mning nominal birja kursi valyutalarning buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi - sotdi mexanizmi orqali shakllanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O'RVBga a'zo bo'lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar: a) AQSH dollarini sotib olish maqsadida so'mda berilgan buyurtmalar; b) AQSH dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar). Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to'xtatish to'g'risidagi buyruqni bergandan so'ng har ikkala xildagi buyurtmalar bo'yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi. Shundan keyin so'mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSH dollaridagi buyurtmalar summasiga bo'lish yo'li bilan o'zbek so'mining 1 AQSH dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi. So'mning valyuta kursini 1 AQSH dollariga nisbatan aniqlanayotganligi so'mning to'g'ri kotirovka rejimiga ega ekanligidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar valyuta tushumlarining ma’lum qismini majburiy tartibda sotishda qo‘llaniladi.

Respublikamizda valyuta operatsiyalarining asosiy qismi tijorat banklari orqali o‘tadi.

2018-yilning 1-yanvar holatiga, respublikamiz bank tizimida 28 ta tijorat banki mavjud. Shundan:

- davlat banklari – 3 ta
- aksiyadorlik-tijorat banklari – 12 ta
- xususiy banklar – 8 ta
- xorijiy kapital ishtirokidagi banklar – 5 ta

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning amaliyotida, xususan, AQSH, Yaponiya, Kanada davlatlarining amaliyotida milliy valyutaning kursi fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmiga asoslanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, maklerlar va tijorat banklari dilerlari ishtirokida kun davomida amalga oshiriladigan valyuta savdosi jarayonida shakllangan talab va taklif asosida, operatsion kunning aniq bir vaqtida, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan birja kursi aniqlanadi. Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi **fiksing** deb ataladi.

Birjadan tashqari valyuta bozori banklararo bozordir. Bunda valyuta savdosi tijorat banklari dilerlarining telefon yoki internet orqali so‘zlashuvlari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari spred shaklida, ya’ni valyutalarni sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi farq sifatida daromad oladilar. Bundan tashqari, xorijiy valyutadagi aktivlarni qayta baholash, mavjud bitimga qarama-qarshi operatsiyalarni amalga oshirish orqali ham tijorat banklari valyuta operatsiyalaridan daromad oladilar.

2002-yilning 1-yanvaridan boshlab naqd Yevroning muomalaga kiritilishi natijasida Yevropa banklari Germaniya markasi, Fransiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki, Avstriya shillingi, Ispaniya peseti kabi qator naqd valyutalarning muomaladan chiqib ketishi yuz berdi va

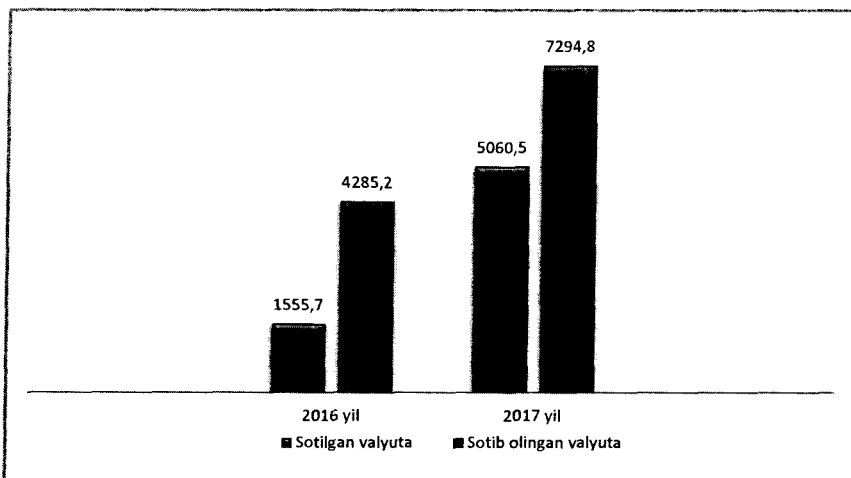
buning natijasida ular 5 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi spred shaklidagi daromaddan mahrum bo'lishdi.

2003-yilning 8-oktabrida O'zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII moddasining 2-bo'lim a bandi, 3 va 4 bo'limlari bo'yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qilinganligi va uning o'sha yilning 15 oktabridan boshlab kuchga kirganligi konversion operatsiyalarni rivojlantirishga kuchli turtki berdi. Ushbu majburiyatlar so'mni to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o'z ichiga oladi. VIII moddaning 2-bo'lim a bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo'yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo'limiga muvofiq, O'zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII moddaning 4-bo'limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so'mlar yo o'sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki SDRga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003-yilning 15-oktabriga qadar olingan so'mlar bo'yicha O'zbekiston hukumati 4-bo'lim majburiyatlarini o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlarining fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan so'mlar faqat joriy operatsiyalardan ishlab topilgan bo'lishi kerak.

Xalqaro valyuta bozorlari valyutaviy cheklashlar mavjud bo'lmagan mamlakatlarning yirik shaharlarida joylashgan: London (Buyuk Britaniya), Nyu-York (AQSH), Frankfurt-na-Mayne (GFR), Tokio (Yaponiya), Tsyurix (Shveytsariya) va h.k.

Valyuta operatsiyalarining hajmi bo'yicha dunyoning eng yirik oltin bozori bo'lib, London bozori hisoblanadi. Bu esa, Londonning yirik xalqaro moliya bozori ekanligi bilan izohlanadi.

4.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2016-yilda yuridik shaxslar tomonidan sotib olingan valyutalar hajmi sotib olingan valyutalar hajmiga nisbatan sezilarli darajada katta bo'lgan. Bu esa, respublikamizga xorijiy investitsiyalarni keng ko'lamda jalb etilayotganligi tufayli asbob-uskunalar importining oshib borayotganligi bilan izohlanadi.

4.1-rasm. O‘zbekiston Respublikasida 2016–2017-yillarda yuridik shaxslar tomonidan valyuta bozorida sotib olingan va sotilgan valyutalar hajmi⁵⁵

4.1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2017-yilda 2016-yilga nisbatan yuridik shaxslar tomonidan sotilgan valyutalar hajmi kesikin oshgan. Bu esa, valyuta siyosatini liberallashtirishning boshlanganligi bilan izohlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi PF-5177-sonli “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoniga muvofiq respublikamizda valyuta siyosatini liberallashtirish boshlandi va valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha davlat iqtisodiy siyosatining quyidagi ustuvor yo‘nalishlari belgilab berildi:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarning chet el valyutasini erkin sotib olish va sotish hamda o‘z mablag‘larini o‘zining xohishiga ko‘ra erkin tasarruf etish huquqlarini ro‘yobga chiqarishni to‘liq ta‘minlash.

2. Milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini belgilashda faqat bozor mexanizmlarini qo‘llash.

⁵⁵ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2017-yildagi faoliyati to‘g‘risida hisobot (120-b.). www.cbu.uz.

3. Valyuta resurslaridan foydalanishda bozor instrumentlarining rolini oshirish, valyuta bozorida barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun teng raqobat sharoitlarini yaratish, valyuta siyosatining noan'anaviy tarmoqlarda eksportni rivojlantirishda, mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlashda rag'batlantiruvchilik rolini oshirish.

4. Sifatli ish o'rinlari va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni bevosita rag'batlantirish uchun iqtisodiyotning barcha sektorlariga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar, bilim va texnologiyalar jalb etishga xizmat qiladigan ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash.

5. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan qat'iy monetar siyosatni amalga oshirish, bu borada monetar instrumentlardan faol va moslashtirilgan holda foydalanish, davlat qimmatli qog'ozlari bozorini rivojlantirish, shuningdek, ochiq bozorda operatsiyalar hamda davlat qimmatli qog'ozlarini banklar likvidiligiga garovga berish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishni amaliyotga joriy etish.

6. Monetar va fiskal siyosatni muvofiqlashtirish hamda Davlat byudjetining mutanosibligini ta'minlash orqali pul massasi haddan ziyod o'sishining oldini olish.

7. Bank tizimining barqarorligini ta'minlash va uning tavakkalchiliklarga bardoshlilikini, shu jumladan, valyuta siyosatini liberallashtirishning vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirini yumshatishga qaratilgan samarali choralarni qo'llash hisobiga oshirish.

8. Valyuta siyosatining yangi sharoitlarida tayanch tarmoqlar korxonalari samarali faoliyat yuritishi uchun davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha zarur chora-tadbirlar ko'rish.

9. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari turmush darajasiga valyuta siyosatini liberallashtirishning salbiy oqibatlarini kamaytirish imkonini beradigan har tomonlama ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Ushbu Farmonga asosan, 2017-yil 5-sentabrdan boshlab:

– O‘zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari joriy xalqaro operatsiyalar bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish uchun tijorat banklarida chet el valyutasini cheklovlarsiz sotib olishlari mumkin;

– O‘zbekiston Respublikasining rezidenti bo‘lgan jismoniy shaxslar chet el valyutasini tijorat banklarining valyuta ayirboshlash shoxobchalariga erkin sotishi va konversion bo‘limlarida sotib olingan mablag‘larni xalqaro to‘lov kartalariga o‘tkazish bo‘yicha amaldagi tartibga asosan sotib olishi va chet elda hech qanday cheklovlarsiz ishlatishi mumkin;

– iste‘mol tovarlari importi bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat ko‘rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarga chet el valyutasini jismoniy shaxslar uchun o‘rnatilgan tartibda, banklardagi hisobvaraqlar orqali sotib olishga ruxsat beriladi;

– mulkchilik shaklidan qat‘i nazar, barcha eksportchi korxonalarining chet el valyutasidagi tushumini majburiy sotish bo‘yicha talab bekor qilinadi;

– chet el valyutasida daromad oluvchi yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat ko‘rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek, fermer xo‘jaliklari o‘z bank hisobvaraqlaridagi chet el valyutasini naqd ko‘rinishida olishi mumkin;

– davlat bojlari, yig‘imlari va boshqa majburiy to‘lovlar faqat milliy valyutada undiriladi, konsullik yig‘imlari bundan mustasno;

– xorijiy valyutada kreditlar berish va undirish shartlari kredit siyosatidan kelib chiqqan holda tomonlarning o‘zaro kelishuviga asosan tijorat banklari tomonidan mustaqil belgilanadi;

– banklarning xorijiy valyuta oldi-sotdisi bilan bog‘liq operatsiyalar bo‘yicha tavakkalchiliklari tadbirkorlik tavakkalchiligi hisoblanadi hamda ularni boshqarish tijorat bankining vakolatiga kiradi;

– xorijiy valyuta oldi-sotdisi bo‘yicha komission vositachilik haqi miqdori tijorat banki tomonidan mustaqil belgilanadi;

– tijorat banklariga xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha litsenziya berish amaliyoti bekor qilinadi.

Ta’kidlash joizki, 2008-yilning fevral oyidan boshlab, AQSH dollari bilan birga yevroda ham konvertatsiya uchun buyurtmalar qabul

qilina boshlandi. Bu esa, o'z navbatida, konversion operatsiyalar jarayonida yuzaga keladigan transaksion chiqimlarning kamayishiga olib keladi.

4.2. Valyuta operatsiyalari tushunchasi va uni tashkil qilish asoslari

Valyuta operatsiyasi deganda xorijiy valyutalar va valyutaviy qimmatliklarni sotib olish va sotish operatsiyalariga aytiladi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarining 90 foizga yaqin qismi xalqaro rezerv valyutalar maqomiga ega bo'lgan 5 ta valyutada (AQSH dollari, yevro, Yaponiya ieni, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Shveysariya franki) amalga oshiriladi.

Jahon valyuta bozorlaridagi bir kunlik konversion operatsiyalarning hajmi 4 trln. AQSH dollaridan oshadi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda keng qo'llanilayotgan ushbu valyutalarga nisbatan koeffitsiyentlar qo'llaniladi. Yetakchi xorijiy valyutalardan faqat Yaponiya iyeniga nisbatan 10 koeffitsiyenti qo'llaniladi, AQSH dollari, yevro, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Shveysariya franki, Kanada dollari, Avstraliya dollariga nisbatan 1 koeffitsiyenti qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga muvofiq, chet el valyutasi, chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasidagi to'lov hujjatlari va sof quyma oltin valyuta boyliklari hisoblanadi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini tashkil qilishning iqtisodiy asoslariga quyidagilar kiradi:

1. Xalqaro valyuta munosabatlari subyektlarining xorijiy valyutalardagi mablag'larining mavjud bo'lishi.
2. Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlarining mavjudligi.
3. Eksport-import operatsiyalarining mavjudligi.
4. Ssuda va tadbirkorlik kapitallari harakatining mavjudligi.
5. Nodir metallar savdosining mavjudligi.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini tashkil qilishning muhim iqtisodiy asoslaridan biri xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etuvchi

subyektlarning milliy va xorijiy valyutalarda joriy hisobraqamlarining mavjudligi hisoblanadi. Ushbu joriy hisobraqamlardagi mablag‘lar hisobidan xorijiy valyutadagi majburiyatlar bo‘yicha to‘lovlar amalga oshiriladi, boshqa xorijiy valyutalar sotib olinadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonunining 16-moddasiga muvofiq, rezidentlar O‘zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatli banklarda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda chet el valyutasida hisobvaraqlar ochishlari mumkin. Mazkur Qonunning 17-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasida vaqtincha turgan norezident jismoniy shaxslar, immunitet hamda diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan chet el diplomatiya va boshqa rasmiy vakolatxonalari, xalqaro tashkilotlar hamda ularning filiallari, shuningdek, xorijiy tashkilotlarning O‘zbekiston Respublikasida xo‘jalik va boshqa tijorat faoliyati bilan shug‘ullanmaydigan vakolatxonalari O‘zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatli banklarda milliy valyutada va chet el valyutasida hisobvaraqlar ochishga hamda ulardan foydalanishga haqlidir⁵⁶.

O‘zbekiston Respublikasi uchun quyidagilar rezidentlar hisoblanadi:

- O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari;
- O‘zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyi bo‘lgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar;
- O‘zbekiston Respublikasining hududida ro‘yxatdan o‘tgan yuridik shaxslar;
- O‘zbekiston Respublikasining immunitet va diplomatik imtiyozlaridan foydalanadigan xorijdagi diplomatiya hamda boshqa vakolatxonalari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi tashkilotlarining chet eldagi xo‘jalik va boshqa tijorat faoliyati bilan shug‘ullanmaydigan vakolatxonalari.

Xalqaro valyuta operatsiyalarini tashkil qilishning me‘yoriy-huquqiy asoslari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

---

⁵⁶ O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonuni. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. - Toshkent: O‘zbekiston, 2011. - B. 13-14.

1. Milliy valyuta qonunchiligi.
2. Xalqaro qoidalar va konventsiyalar.
3. Xalqaro Valyuta Fondi Kelishuvlar moddalarini bo'yicha qabul qilingan majburiyatlar.

Respublikamizda milliy valyuta qonunchiligiga quyidagilar kiradi:

- O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonuni;
- O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi;
- Soliq kodeksi;
- Bojxona kodeksi
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;
- O'zbekiston Respublikasi Valyutani tartibga soluvchi davlat organlarining yo'riqnomalari.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga muvofiq, chet el valyutasi, chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasidagi to'lov hujjatlari va sof quyma oltin valyuta boyligi hisoblanadi.

Mazkur Qonunning 7-moddasiga muvofiq, joriy valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

* tashqi savdo va boshqa joriy faoliyat olib borilishi bilan, shu jumladan, xizmatlar ko'rsatish, qisqa muddatli bank va kredit mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar

* foizlar va boshqa daromadlar ko'rinishida, shu jumladan bank omonatlari, kreditlar hamda lizing bo'yicha olinadigan foizlar va boshqa daromadlar shaklida to'lanishi zarur to'lovlar;

* kreditlarni uzish uchun yoki to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar amortizatsiyasi uchun maqbul summalarni to'lash;

* savdo bilan bog'liq bo'lmagan pul jo'natmalari

Savdo bilan bog‘liq bo‘lmagan pul jo‘natmalariga quyidagilar kiradi:

- * ish haqi, stipendiya, pensiya, alimentlar to‘lash;
- * xodimlarni xorijga xizmat safariga jo‘natish;
- * ta‘lim va davolanish uchun haq to‘lash;
- * xorijdagi diplomatik va boshqa vakolatxonalarini ta‘minlash;
- * notarial va tergov harakatlari bilan bog‘liq to‘lovlar;
- * sudning, arbitrajning qarorlari asosida pul to‘lash;
- * xalqaro konferensiyalar, simpoziumlarda, sport, madaniy va boshqa tadbirlarda ishtirok etish uchun to‘lovlar;
- * dafn qilish bilan bog‘liq bo‘lgan to‘lovlar;
- * mualliflik haqi, patent bojlarini to‘lash.

O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunining 4-moddasiga muvofiq, tijorat banklari chet el valyutasini naqd va naqd bo‘lmagan pul shakllarida yuridik hamda jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish, xalqaro bank amaliyotiga muvofiq, litsenziyada ko‘rsatilgan boshqa operatsiyalarini amalga oshiradilar.

O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risidagi qonunning 40-moddasiga muvofiq, Markaziy bank:

* O‘zbekiston Respublikasi hududida barcha shaxslar uchun majburiy bo‘lgan valyutani nazorat qilishga doir normativ hujjatlar chiqaradi;

* banklar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valyutasida operatsiyalar o‘tkazish uchun litsenziyalar beradi va litsenziyalarni qaytarib oladi, ularning faoliyatini nazorat qiladi va tartibga solib boradi

* Banklar uchun ochiq valyuta pozitsiyalari chegaralarini va boshqa iqtisodiy normativlarni belgilaydi;

* milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlash tartibini belgilaydi;

* O‘zbekiston Respublikasining xalqaro rezervlarini tasarruf etadi va boshqaradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 30-yanvardagi PQ-1914-sonli “Jismoniy shaxslarga xorijiy valyutani sotish tartibini

yanada liberallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, 2013-yilning 1 fevralidan boshlab O'zbekiston Respublikasining rezidentlari – jismoniy shaxslarga vakolatli banklar tomonidan xorijiy valyutani xalqaro to'lov kartalaridan foydalangan holda naqdsiz shaklda sotish mexanizmi joriy qilindi. Bunda jismoniy shaxs vakolatli bankda xalqaro to'lov kartasini ochadi. Vakolatli bank esa, uning shaxsiy plastik bank kartasida milliy valyutadagi pul mablag'lari yetarli ekanligini tekshiradi, xorijiy valyutani operatsiya amalga oshirilgan kuni belgilangan ayirboshlash kursi bo'yicha xalqaro to'lov kartasiga o'tkazadi hamda jismoniy shaxsga xorijiy valyutani sotib olganligini tasdiqlovchi belgilangan shakldagi ma'lumotnomani beradi⁵⁷.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga muvofiq, 2001-yilning 1-iyulidan boshlab xorijiy investorlar foydasi, dividendlari va boshqa daromadlarini repatriatsiya qilish, eksport qiluvchilar tomonidan valyuta tushumining 50 foizini majburiy sotish, asbob - uskunalar, butlovchi buyumlar, xom ashyo, materiallar va xizmatlar importi, yangidan jalb qilinadigan xorijiy kreditlarga xizmat ko'rsatish kabi operatsiyalar birjadan tashqari valyuta bozorining talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadigan erkin valyuta kursi asosida amalga oshiriladigan bo'ldi.

Buning ijrosi natijasida valyuta kurslarini unifikatsiyalash jarayoni tezlashdi va pirovard natijada, so'mning belgilangan birja kursiga nisbatan ancha past bo'lgan, talab va taklifga asoslangan birja kursi shakllandi.

Xalqaro valyuta qonunchiligining muhim tarkibiy qismi bo'lib, Xalqaro umumlashtirilgan qoidalar va konventsiyalar hisoblanadi.

Xalqaro umumlashtirilgan qoidalar:

* Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha xalqaro umumlashtirilgan qoidalar (UCP 500; UCP 600);

* Inkasso bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar;

* Shartnomaviy kafolatlar bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar;

⁵⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 30-yanvardagi PQ-1914-sonli "Jismoniy shaxslarga xorijiy valyutani sotish tartibini yanada liberallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2013. - № 6 (558). – B. 5.

Xalqaro konventsiyalar:

*Xalqaro oddiy va o'tkazma veksellar muomalasi bo'yicha xalqaro konventsiya;

*BMTning yuklarni dengiz orqali tashish konventsiyasi;

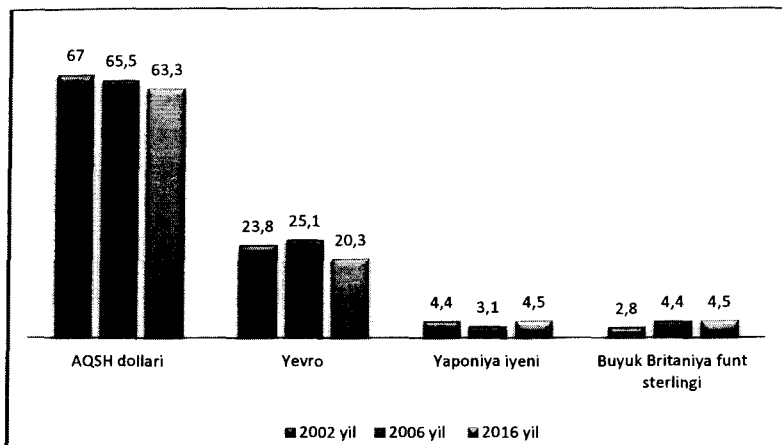
*Arbitraj sudlari qarorlarini ijrosini ta'minlash bo'yicha xalqaro konventsiya.

O'zbekiston 2003-yil 8-oktabrida XVF kelishuvlar moddasining 8-moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qildi. Ushbu majburiyatlar 2003-yil 15-oktabrdan boshlab kuchga kirdi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII moddasining 2-bo'lim a bandi, 3 va 4-bo'limlari bo'yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qildi. Ushbu majburiyatlar so'mni to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o'z ichiga oladi. VIII moddaning 2-bo'lim a bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo'yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo'limiga muvofiq, O'zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII moddaning 4-bo'limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so'mlar yo o'sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki SDRga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003-yilning 15-oktabriga qadar olingan so'mlar bo'yicha O'zbekiston hukumati VIII-moddaning 4-bo'lim majburiyatlarini o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlarining fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan so'mlar faqat joriy operatsiyalardan ishlab topilgan bo'lishi kerak.

Biroq, O'zbekistonda Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII moddasi bo'yicha qabul qilingan majburiyatlarning ijrosini ta'minlash imkoni bo'lmadi. Xususan, milliy valyutani xorijiy valyutalarga erkin konvertirlash masalasi yechilmadi.

Garchi muomalaga iqtisodiy jihatdan qudratli bo'lgan Yevropa Ittifoqi davlatlarining umumiy valyutasi – yevro kiritilgan bo'lsa-da, AQSH dollarining dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralari tarkibidagi ulushi yuqoriligicha qolmoqda (4.2-rasm).

4.2-rasm. Dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralarning tarkibida yetakchi valyutalarning salmog‘i⁵⁸, foizda

4.2-rasm ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, 2002–2016-yillarda AQSH dollarining dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralarning tarkibidagi salmog‘i juda yuqori bo‘lgan.

Shuningdek, yevroning ham dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralarning tarkibidagi salmog‘i juda yuqori bo‘lgan. Ammo, 2016-yilda yevroning salmog‘i 2002 yilga nisbatan sezilarli darajada pasaygan. Bu esa, mazkur davrda Buyuk Britaniya funt sterlingining mamlakatlari valyuta zaxiralarning tarkibidagi salmog‘ini oshganligi bilan izohlanadi.

1999–2011-yillarda yevroning xalqaro valyuta zaxiralari tarkibidagi salmog‘i sezilarli darajada oshdi. Bu esa, AQSH dollarining xalqaro valyuta zaxiralarning tarkibidagi salmog‘ini pasayishiga sabab bo‘lgan. Chunki, hozirgi davrda AQSH dollariga haqiqatda raqobat qila oladigan valyuta faqat yevro hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutalarning almashuv kursini “valyuta savati”ga bog‘lash ularning almashuv kursi tebranishini sezilarli darajada kamaytirish imkonini bergan. Masalan, Rossiyada rublning kursini “bivalyuta savati”ga nisbatan aniqlashning joriy qilinishi uning

⁵⁸ IMF “International Financial Statistics. www.imf.org.

barqarorligini va yevroning konversion operatsiyalar hajmidagi ulushini sezilarli darajada oshirish imkonini berdi.

Banklararo vakillik munosabatlarining mavjudligi xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Banklarning “Nostro” va “Vostro” vakillik munosabatlari orqali xorijiy valyutalardagi to‘lovlar amalga oshiriladi va tushumlar qabul qilinadi.

Banklararo vakillik munosabatlarining ikki turi mavjud:

1. Bir tomonlama vakillik munosabatlari.
2. Ikki tomonlama vakillik munosabatlari.

Bir tomonlama vakillik munosabatlarida har ikkala bankdan faqat bittasi “Nostro” yoki “Vostro” vakillik hisobraqamiga ega bo‘ladi.

Ikki tomonlama vakillik munosabatlarida har ikkala bank “Nostro” yoki “Vostro” vakillik hisobraqamiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining tijorat banklari xorijiy banklar bilan bir tomonlama vakillik munosabatlariga ega. Ya’ni, respublikamiz tijorat banklari xorijiy banklarda o‘zlarining “Nostro” vakillik hisobvaraqlariga ega. Ammo xorijiy banklar O‘zbekiston banklarida o‘zlarining “Vostro” vakillik hisobvaraqlariga ega emas.

Xorijiy bank bilan vakillik munosabati o‘rnatish uchun unga dastlab xat jo‘natiladi. Xatda vakillik munosabati o‘rnatishning zarurligi asoslab berilgan bo‘lishi lozim. Odatda, xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlarining zarurligi mijozlarning eksport-import operatsiyalari bilan yoki bankning o‘zini xorijiy bankning moliyaviy xizmatlaridan foydalanish zaruriyati bilan belgilanadi.

Mazkur xatda xorijiy bank bilan vakillik munosabatlari o‘rnatmoqchi bo‘layotgan tijorat banki faoliyatining ijobiy jihatlari ham qisqacha aks etgan bo‘lishi lozim. Masalan, bankning xorijiy valyutadagi aktivlarining o‘sish sur‘atlari, dunyodagi yetakchi banklar bilan vakillik munosabatlarining mavjudligi va h.k.

Ammo xatda xorijiy bankning holatini o‘rganilganligi haqida zinhor yozilmasligi lozim. Chunki, ushbu holatni xorijiy bank haqorat sifatida qabul qilishi mumkin.

Xorijiy bank vakillik munosabatlari o'rnatish to'g'risidagi taklifga rozilik bildirgandan so'ng vakillik munosabatlari o'rnatish to'g'risidagi shartnoma loyihasi tayyorlanadi hamda shartnoma bandlari tomonlar o'rtasida muhokama qilinadi. Nihoyat, vakillik munosabatlari o'rnatish to'g'risidagi shartnoma imzolanadi. Shundan keyin to'lov hujjatlariga, teleks yoki kompyuter xabarnomalariga imzo chekish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning imzolari nusxalari va maxfiy kalitlar o'zaro almashinadi. Bu autentifikatsion kalit deyiladi.

Odatda "Nostro" vakillik hisobraqamlari shu valyuta qaysi mamlakatning milliy valyutasi bo'lsa, o'sha mamlakatning tijorat bankida ochiladi. AQSH dollaridagi "Nostro" vakillik hisobraqamlari AQSH banklarida, yevrodagi "Nostro" vakillik hisobraqamlari "yevrohudud"dagi banklarda ochiladi.

Shunisi xarakterliki, AQSH dollaridagi "Nostro" vakillik hisobraqamini Londondagi banklarda ham ochish mumkin. London AQSHdan tashqaridagi dollar zaxiralari to'plangan eng katta yevrodollar bozori hisoblanadi. Ammo bunda "Nostro" vakillik hisobraqamini ochgan tijorat bankiga ikki marta komissiya to'lashga to'g'ri keladi. Bir marta Londondagi bankka "Nostro" vakillik hisobraqamini yuritganligi uchun, ikkinchi marta Londondagi bankning dollardagi qoldiqni AQSH banklari orqali joylashtirganligi uchun to'lagan komissiyasi uchun to'laydi. Chunki, Londondagi banklar dollardagi qoldiqlarini AQSH banklari orqali joylashtiradilar.

Ko'pchilik mamlakatlarning bank amaliyotida "Nostro" vakillik hisobraqamlarining qoldig'iga foiz to'lanmaydi. Ayrim mamlakatlarda esa, juda past stavkada foiz to'lanadi. Shuning uchun banklar xorijiy banklardagi "Nostro" vakillik hisobraqamlaridagi ortiqcha mablag'larni (ishchi qoldiqdan ortiq mablag'ni) yevrobozorlarga yoki "overnayt" shaklida joylashtiradilar.

Tijorat banklari xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o'rnatishda xorijiy bankning overdraft kreditidan foydalanishga ruxsat olishga harakat qilishadi. Buning sababi shundaki, overdraft krediti "Nostro" vakillik hisobraqamida yuzaga keladigan vaqtinchalik valyuta yetishmasligi muammosini hal etishning eng ishonchli usuli hisoblanadi.

Xorijiy bank, valyuta mablag‘lari yetishmasligi yuzaga kelganda, vakil bankni belgilangan limit doirasida zudlik bilan kreditlaydi.

Muammo shundaki, qator davlatlarda overdraft krediti berish qonun yo‘li bilan ta‘qiqlangan.

Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari o‘rnatishda xorijiy banklarning xizmat ko‘rsatish xususiyatlariga e‘tibor qaratish muhim o‘rin tutadi. Masalan, AQSH va Yaponiyada banklar ixtisoslashtirilgan va investitsion banklarga ajralgan. Yevropada esa - universal banklar.

Xorijiy valyutadagi to‘lovlarni o‘z vaqtida o‘tishi xorijiy vakil bankning yetarli darajada likvidli bo‘lishiga bog‘liq. Shuning uchun ham, Bazel qo‘mitasi tijorat banklarining xorijiy banklardagi “Nostro” vakillik hisobraqamining qoldig‘iga 20% risk darajasini bergan. Bu esa, aynan, xorijiy bankda likvidlilik muammosining yuzaga kelishi natijasida to‘lovlarning kechikishi bilan bog‘liqdir.

Xorijiy banklar bilan bir tomonlama vakillik munosabatiga ega bo‘lgan banklarda doimo “Nostro” vakillik hisobraqami qoldig‘ining tebranishi muammosi mavjud bo‘ladi. Chunki, ushbu bankda xorijiy bankning “Vostro” vakillik hisobraqami mavjud emas. Shu sababli, ular har qanday xorijiy valyutadagi to‘lovni amalga oshirishda o‘zlarining “Nostro” vakillik hisobraqamini kreditlashga majbur bo‘lishadi. Natijada, “Nostro” vakillik hisobraqamining qoldig‘ini keskin tebranish xavfi yuzaga keladi. Bu esa, mazkur banklarning likvidliligiga nisbatan salbiy ta‘sirni yuzaga keltiradi.

Agar tijorat banki xorijiy banklar bilan ikki tomonlama vakillik munosabatlariga ega bo‘lsa, u holda, xorijiy bank va uning mijozlari foydasiga amalga oshirilayotgan to‘lov summasi ushbu bankning “Vostro” vakillik hisobraqamiga kirim qilinadi. Natijada, bankning “Nostro” vakillik hisobraqamida hech qanday o‘zgarish sodir bo‘lmaydi.

Umuman olganda, banklararo vakillik munosabatlari xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning muhim zaruriy sharti hisoblanadi. Bunda ikki tomonlama vakillik munosabatlarining mavjudligi xalqaro valyuta operatsiyalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan amaliy ahamiyat kasb etadi.

4.3. Spot operatsiyalari

Spot operatsiyalari spot bitimi tuzilgandan keyin ikki ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalaridir.

Spot yuqori riskli valyuta operatsiyasi hisoblanadi va uning yuqori riskliligi quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Spot operatsiyasini amalga oshirish vaqti juda qisqa bo'lganligi sababli unda sug'urta elementlarini qo'llab bo'lmaydi.

2. Spot operatsiyalarining 90 foizga yaqin qismi quyidagi 5 ta xalqaro zaxira valyutalarda amalga oshiriladi va ularning barchasi erkin suzish rejimiga ega.

Erkin suzish rejimiga ega bo'lgan valyutalarning nominal almashuv kursi katta diapazonlarda tebranishi mumkin.

3. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi ayrim omillarni prognoz qilish imkonining yo'qligi.

Masalan, 1990-yilda Iroq bilan AQSH boshchiligidagi davlatlar koalitsiyasi o'rtasida urush bo'ldi. Birlashgan qo'shinlar qo'mondoni bo'lgan amerikalik general urushni 1 hafta ichida tugatishga va'da berdi. Bu esa, xalqaro moliya bozori ishtirokchilarining xotirjam bo'lishiga olib keldi. Ammo urushning boshlanganligiga bir oy o'tgandan so'ng Iroq o'zining "Skad" raketalari bilan Saudiya Arabistoni poytaxti Er-Riyad shahrida joylashgan AQSH dengiz piyodalarning yotog'iga (kazarma) zarba berdi. Bu Iroqqa qarshi urushda qatnashayotgan arab davlatlari uchun kutilmagan holat va fojia edi. Chunki, AQSH o'zining havo hujumiga qarshi "Patriot" tizimi Iroqqa qarshi urushda qatnashayotgan davlatlar hududini Iroq raketalaridan 100 % himoya qilishiga va'da bergan edi.

Shu kundan boshlab, OPEKka a'zo bo'lgan arab davlatlari Fors ko'rfazi orqali neft eksport qilishni to'xtatdilar. Bu esa, jahon bozorlarida neft bahosining keskin ko'tarilishiga olib keldi. 1 barrel neft o'sha paytda arab davlatlari tomonidan 11-13 AQSH dollariga sotilgan bo'lsa, uning bahosi 42 dollarga ko'tarildi. Sobiq Sovet Ittifoqi, Meksika, Venesuela, Ruminiya kabi neft eksport qiluvchi mamlakatlar neft eksportidan katta miqdorda daromad olish imkoniyatiga ega

bo'ldilar. Neft mahsulotlarini import qiluvchi Turkiya, Yaponiya, Yevropa davlatlari esa, bundan jiddiy zarar ko'rdilar.

Neft bahosining keskin oshishi AQSH dollari kursining ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Chunki, neft shartnomalarining 90 foizdan ortiq qismi AQSH dollarida tuzilgan edi. Buning natijasida jahon valyuta bozorlarida AQSH dollariga bo'lgan talabning oshishi yuz berdi.

Spot operatsiyalari spot kurslar asosida amalga oshiriladi.

Spot kurs deganda spot bitimi tuzilayotgan paytda belgilab qo'yiladigan valyuta kursi tushuniladi va bu kurs ikki ish kuni mobaynida o'zgarmasdan qoladi.

Spot kursni aniqlashning birja usuli va birjadan tashqari usuli mavjud.

Taraqqiy etgan davlatlarda va qator o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida, birja usulida spot kurs valyuta birjalarining savdo zallarida dilerlar, makrlarning ochiq savdo qilishlari natijasida aniqlanadi. Shunisi xarakterliki, AQSH dollari, yevro, Angliya funt sterlingi va Shveytsariya frankining kursi verguldan keyin to'rttagacha birlikda aniqlanadi. Masalan: 1 dollar = 1,2310 - 1,2330 shv. franki yoki 1 funt sterling = 1,6770-1,6790 dollar.

Valyuta birjalarining savdo zallarida valyuta savdosi faqat oxirgi ikkita raqam bilan amalga oshiriladi. Hech qaysi diler ikkita raqamdan oldinda turgan raqamlarni hech qachon aytmaydi.

Chap tomonimizda turgan birinchi kurs sotib olish kursi hisoblanadi va u **BID** deb ataladi, o'ng tomonimizda turgan kurs, ya'ni ikkinchi kurs sotish kursi hisoblanadi va u **OFFER** deb ataladi. Valyutaning sotish kursi bilan sotib olish kursi o'rtasidagi farq tijorat bankining daromadi hisoblanadi va u **SPREAD** deb ataladi.

Har bir spot bitimi bo'yicha alohida spot kurs aniqlanadi. Tijorat bankining har bir dileriga valyutalarni sotib olish va sotish bo'yicha limit belgilanadi. Diler o'sha limit doirasida valyutalarni spot sharti bo'yicha sotib olish va sotishni amalga oshiradi.

Valyuta birjasidagi kompyuter dasturi spot operatsiyalaridagi talab va taklifga qarab milliy valyutaning oldi-sotdi qilinayotgan yetakchi xorijiy valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursini aniqlaydi. Masalan, London vaqti bilan soat 11.00da Buyuk Britaniya funt sterlingining, Frankfurt-na Mayne shahrida soat 13.00 da yevroning

yetakchi xorijiy valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursi aniqlanadi va butun dunyoga e'lon qilinadi.

Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi **fiksing** deb ataladi.

O'zbekiston Respublikasida buyurtmali valyuta savdosi tizimi mavjud.

So'mning nominal birja kursi O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi (O'RVB) da AQSH dollariga bo'lgan talab va taklif asosida aniqlanadi. Qayd etish joizki, respublikamizda valyuta kursini aniqlashning tijorat spot kurslariga asoslanadigan va fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmi mavjud emas. Shu sababli, respublikamizda so'mning nominal birja kursi valyutalarning buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi - sotdi mexanizmi orqali shakllanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O'RVBga a'zo bo'lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar: a) AQSH dollarini sotib olish maqsadida so'mda berilgan buyurtmalar; b) AQSH dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar). Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to'xtatish to'g'risidagi buyruqni bergandan so'ng har ikkala xildagi buyurtmalar bo'yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi. Shundan keyin so'mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSH dollaridagi buyurtmalar summasiga bo'lish yo'li bilan o'zbek so'mining 1 AQSH dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi.

O'z navbatida, so'mning nominal almashuv kursi tijorat spot kursi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritish, xo'jalik yurituvchi subyektlar valyuta tushumlarining ma'lum qismini majburiy tartibda sotishda qo'llaniladi.

Birjadan tashqari usulda spot kurs tijorat banklari dilerlarining telefon orqali so'zlashuvlari yoki internet orqali muloqotlari natijasida aniqlanadi.

Tijorat banklarining naqd xorijiy valyutalarni sotish kursi va sotib olish kursi o'rtasidagi farq sifatida oladigan spread shaklidagi daromadi

ularning valyuta operatsiyalarining samaradorligini baholashda qo‘llaniladigan muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklarining naqd xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabni to‘g‘ri baholagan holda, ularning sotib olish va sotish kursini belgilashi spread miqdorini oshirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, tijorat banklari spot operatsiyalaridan zarar ko‘rishlari ham mumkin. Odatda, tijorat banki qisqa valyuta pozitsiyasiga ega bo‘lgan valyutaning keyingi ish kunidan boshlab kursning ko‘tarilishi zararni yuzaga keltiradi. Aksincha, tijorat banki qisqa valyuta pozitsiyasiga ega bo‘lgan valyutaning kursini keyingi ish kunidan boshlab pasayishi bankning balansida foydani yuzaga keltiradi.

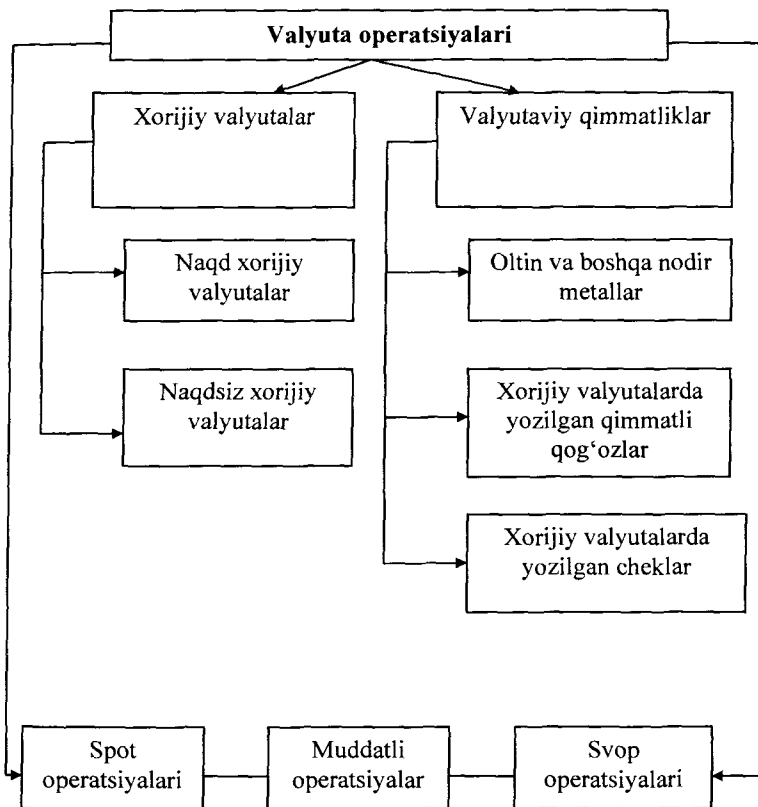
Agar tijorat banki uzun valyuta pozitsiyasiga ega bo‘lgan xorijiy valyutaning kursi pasaysa, u holda bankning balansida zarar yuzaga keladi. Chunki, bu vaqtda tijorat banki arzon valyutani qimmat bahoda sotib olgan hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining spot operatsiyalaridan ko‘rgan zararlari summasi 55302-hisobraqamning debetida, spot operatsiyalaridan olgan foydasi esa, 45401-hisobraqamning kreditida aks etadi. Respublikamiz banklarining spread shaklidagi daromadi ham 45401- hisobraqamning kreditida aks etadi.

O‘zbekiston Respublikasida valyuta siyosatining liberallashtirilishi munosabati bilan 2017-yil 2-sentabrda milliy valyuta – so‘m AQSH dollariga nisbatan qariyb ikki barobarga qadsizlandi. Ya‘ni, Markaziy bankning AQO‘ dollariga nisbatan nominal almashuv kursi 4210,00 so‘mdan 8100,00 so‘mga ko‘tarildi. Bu esa, AQSH dollarida qisqa valyuta pozitsiyasiga ega bo‘lgan tijorat banklarining katta miqdorda zarar ko‘rishiga olib keldi.

Respublikamiz tijorat banklari spot operatsiyalarining asosiy qismini import qilingan tovarlar bo‘yicha va olingan xalqaro kreditlarni qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan to‘lovlarni amalga oshirish maqsadida so‘mni AQSH dollari va yevroga ayirboshlash operatsiyalari (konversion operatsiyalar) tashkil etadi. Ammo, respublikamizda AQSH dollarining konversion operatsiyalardagi salmog‘i juda yuqori (90 foizdan ortiq.).

Tijorat banklarining valyuta operatsiyalarini quyidagicha turkumlash mumkin.

4.3-rasm **Tijorat banklari valyuta operatsiyalarining turkumlanishi**⁵⁹

4.3-rasm tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining iqtisodiy mazmunini to'laroq ochib beradi deb hisoblaymiz.

4.4. Muddatli valyuta operatsiyalari

Muddatli valyuta operatsiyalarining 3 shakli mavjud:

1. Forvard valyuta operatsiyalari.
2. Valyuta opsiyonlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.
3. Valyuta fyucherslari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.

⁵⁹ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

Forvard valyuta operatsiyasi deganda, ma'lum bir valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish operatsiyasiga aytiladi.

Forvard valyuta operatsiyalari valyuta zaxiralarini valyuta riskidan himoya qilish maqsadida qo'llaniladi. Shu bilan birga, tijorat banklari forvard operatsiyalaridan daromad olish maqsadida foydalanadi.

Forvard shartnomalari quyidagi standart muddatlarga tuziladi: 1 hafta, 1, 2, 3, 6, 9, 12 oy.

Forvard operatsiyalari forvard kurslar asosida amalga oshiriladi.

Forvard kursi forvard shartnomasi imzolanayotgan paytda belgilab qo'yiladigan kurs bo'lib, shartnoma ijrosiga qadar o'zgarmasdan qoladi.

Forvard kurslari hech qachon spot kurslari kabi aniqlanmaydi. Tijorat banklarining dilerlari doimo forvard marjasi bilan ishlaydi, xolos. Forvard marjasi deganda ustama va diskont tushuniladi.

Ustama va diskont bitta formula orqali aniqlanadi. Bu formula quyidagi ko'rinishga ega:

$$U / D = \frac{SK \times FSO'F \times FShM \text{ (kunlarda)}}{(360 \times 100) + (BVFS \times FShM \text{ (kunlarda)})}$$

Bu yerda:

U / D –ustama yoki diskont.

SK – spot kurs.

FSO'F – foiz stavkalari o'rtasidagi farq. Foiz stavkalari o'rtasidagi farq aniqlanayotganda bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi olinadi, baholovchi valyuta bo'yicha esa, depozitlarning foiz stavkasi olinadi.

FShM – forvard shartnomasining muddati.

BVFS –bitim valyutasi bo'yicha foiz stavkasi.

Agar bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan kichik bo'lsa, u holda formula orqali aniqlangan natija ustama hisoblanadi. Agar bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan katta bo'lsa, u holda formula orqali aniqlangan natija diskont hisoblanadi.

Forvard marjasi quyidagi sabablarga ko‘ra kotirovka qilinadi:

Birinchidan, forvard marjalari ko‘pchilik holatlarda o‘zgarmasdan qoladi, spot kurslari esa tez-tez o‘zgaradi, shu sababli, ustama va diskontlarning kotirovkasiga kam tuzatish kiritiladi.

Ikkinchidan, valyuta bitimlarining sezilarli qismida forvard kurslarini emas, balki ustama va diskontni bilish talab qilinadi.

Ustama va diskontning o‘lchov birligi pips deb ataladi.

Forvard kursi spot kursidan ustama yoki diskont so‘mmasiga farq qiladi. Agar bitim valyutasi bo‘yicha kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan kichik bo‘lsa, olingan natija ustama hisoblanadi va bunda forvard kursi spot kursidan yuqori bo‘ladi. Aksincha, bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasi baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasidan katta bo‘lsa olingan natija diskont hisoblanadi, bunda forvard kursi spot kursidan past bo‘ladi.

Forvard operatsiyalari dastlab eksportyorlarning sotilgan tovarlar uchun kutilayotgan eksport tushumini valyuta riskidan himoya qilish maqsadida yuzaga keldi. Keyinchalik tijorat banklari o‘rtasidagi munosabatlarda ham forvard operatsiyalaridan foydalanish kuchaydi. Shunisi xarakterliki, forvard operatsiyalaridan spekulyativ maqsadlarda ham foydalanish mumkin. Chunki, birinchidan, forvard operatsiyalarini amalga oshirish uchun valyuta mablag‘larining mavjud bo‘lishi shart emas; ikkinchidan, forvard shartnomalari nisbatan uzoq muddatga tuziladi; uchinchidan forvard kursining darajasi ko‘proq foiz stavkalarining o‘zgarishiga bog‘liq.

Tahlil jarayonida forvard operatsiyalari bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi jihatlarga asosiy e‘tibor qaratiladi:

1. Forvard operatsiyalarining buxgalteriya hisobini to‘g‘ri tashkil etilganligi.

Forvard operatsiyalari tijorat banklari uchun balansdan tashqari operatsiya hisoblanadi, shu sababli, birinchi navbatda, forvard shartnomalari so‘mmasini tegishli balansdan tashqari hisobraqamlarda to‘g‘ri aks ettirilganligini tekshirish lozim. Haqiqatda, tijorat banklarining xorijiy valyutalarni sotib olish maqsadida tuzilgan forvard

shartnomalari 92716-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish» hisobraqamining debetida va 96367-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining xorijiy valyutalarni sotish maqsadida tuzilgan forvard shartnomalari 92709-«Forvard bitimi bo'yicha sotish» hisobraqamining debetida va 96365-«Forvard bitimi bo'yicha sotish kontr hisobvarag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tahlil jarayonida forvard shartnomalarining muddati tugagandan so'ng amalga oshirilgan buxgalteriya o'tkazmalari ham sinchiklab tekshirilishi lozim. Shunisi xarakterliki, forvard operatsiyalari shartnoma muddati tugashi bilan xarakteriga ko'ra spot operatsiyalariga aylanadi. Shuning uchun ham keyingi buxgalteriya o'tkazmalari spot bo'yicha beriladi.

Balans hisobraqamlari bo'yicha buxgalteriya o'tkazmalari berilgandan so'ng forvard operatsiyalari bo'yicha ochilgan balansdan tashqari hisobraqamlar yopiladi. Tijorat bankining xorijiy valyutani sotib olish maqsadida tuzgan forvard shartnomasi so'mmasiga ochilgan balansdan tashqari hisobraqamlari 92716-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish» hisobraqamini kreditlash va 96367-«Forvard bitimi bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i»ni debetlash yo'li bilan yopiladi.

Tijorat bankining xorijiy valyutani sotish maqsadida tuzgan forvard shartnomasi so'mmasiga ochilgan balansdan tashqari hisobraqamlari 92709-«Forvard bitimi bo'yicha sotish» hisobraqamini kreditlash va 96365-«Forvard bitimi bo'yicha sotish kontr hisobvarag'i»ni debetlash yo'li bilan yopiladi.

2. Forvard operatsiyalari bo'yicha ustama va diskontni to'g'ri hisoblanganligi

Forvard operatsiyalari forvard kursi asosida amalga oshiriladi. Forvard kursining darajasini belgilovchi omil ustama va diskont hisoblanadi.

Agar baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan katta bo'lsa, olingan natija ustama hisoblanadi. Bunday holatda forvard kursini aniqlash uchun spot kurs ustama miqdoriga oshiriladi.

Agar baholovchi valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan kichik bo'lsa, olingan natija diskont hisoblanadi. Bunday holatda forvard kursini aniqlash uchun spot kurs diskont miqdoriga kamaytiriladi.

3. Forvard operatsiyalari bo'yicha foyda va zararlar so'mmasini, shu jumladan, realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar so'mmasini baholash.

Forvard operatsiyalari bo'yicha foyda va zararlar so'mmasini baholash uchun 45405 va 55306-hisobraqamlarining qoldiqlari olinib, tahlil qilinadi.

Realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar so'mmasini baholash uchun 16901 va 22802-hisobraqamlarining qoldiqlari olinib, tahlil qilinadi.

Tahlil qilingan davr mobaynida zararlar so'mmasi kamayish tendentsiyasiga, foyda so'mmasi esa, o'sish tendeniyasiga ega bo'lishi lozim.

Realizatsiya qilinmagan foyda va zararlar to'lov muddati kelmagan muddatli valyuta shartnomalarini qayta baholash natijasida yuzaga keladi. Har bir tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga moliyaviy hisobot topshirayotganda muddati kelmagan valyuta shartnomalari qiymatini qayta baholashlari va ular bo'yicha foyda va zararlar so'mmasini aniqlashlari zarur.

Muddati kelmagan valyuta shartnomalarining qiymatining qayta baholash O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining moliyaviy hisobot tuzilayotgan kundagi birja kursi bo'yicha amalga oshiriladi. Bunga qadar barcha xorijiy valyutalardagi shartnomalarning so'mmasi AQSH dollariga aylantiriladi. Undan keyin shartnomalarning dollardagi qiymati Markaziy bankning birja kursi bo'yicha so'mga aylantiriladi. Tijorat banki xodimlari tomonidan Markaziy bankka moliyaviy hisobot topshirilayotgan paytda ularning pozitsion hisobraqamida, ya'ni 17101-hisobraqamida qoldiq bo'lmasligi lozim.

Muddatli valyuta operatsiyalarining ikkinchi shakli valyuta opsiyonlari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar hisoblanadi. Ushbu operatsiyalarni amalga oshirishda asosiy e'tibor buxgalteriya

o'tkazmalarini to'g'ri rasmiylashtirilganligiga, operatsiyalarning daromadlilikiga va mazkur operatsiyalardan ko'rilgan zararlarni baholashga qaratiladi. Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari tomonidan berilgan kol opsiyonlar alohida, put opsiyonlar alohida baholanadi.

Kol opsiyonlar ma'lum miqdordagi valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish huquqini beradi. Put opsiyonlar esa, ma'lum miqdordagi valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotish huquqini beradi.

Valyuta opsiyonlari valyuta forvard operatsiyalaridan farqli ravishda o'z egasiga majburiyat yuklamaydi, balki faqat huquq beradi. Shuning uchun ham valyuta opsiyonlari valyuta riskidan 100% himoyalaniish imkonini beradigan yagona moliyaviy instrument hisoblanadi.

Valyuta opsiyonlarining ikki standarti mavjud bo'lib, ularni bank auditi jarayonida hisobga olish shart hisoblanadi. Chunki bu standartlar risk darajasiga ko'ra bir-biridan keskin farqlanadi.

Valyuta opsiyonlarining birinchi standarti yevropa standarti deb ataladi va bu opsiyonlar o'z egasiga faqat shartnoma muddati tugagandan so'ng opsiyondan foydalanish huquqini beradi. Valyuta opsiyonlarining ikkinchi standarti esa, amerika standarti deyiladi va mazkur opsiyonlar o'z egasiga opsiyon shartnomasi muddatining istalgan vaqtida opsiyondan foydalanish huquqini beradi. Demak, valyuta opsiyonlarining amerika standartida risk darajasi yevropa standartiga nisbatan yuqori hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining tijorat banklarida valyutalarni sotib olish maqsadida berilgan opsiyonlar 92728-«Opsiyon bitimi bo'yicha sotib olish» hisobraqamining debetida va 96379-«Opsiyon bo'yicha sotib olish kontr hisobvrag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining valyuta opsiyonlaridan oladigan daromadlari 45404-hisobraqamining kreditida, opsiyonlardan ko'rilgan zararlar esa, 55306-hisobraqamining debetida hisobga olinadi.

Muddatli valyuta operatsiyalarining uchinchi shakli valyuta fyucherslari bilan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari hisoblanadi.

Valyuta fyucherslari valyutalarni sotib olish yoki sotish to'g'risidagi shartnoma bo'lib, ular bo'yicha hisob-kitoblar faqat kliring palatalari orqali amalga oshiriladi. Kliring palatalari tijorat banklaridan avans to'lovlari o'tkazishni talab qiladi. Avans to'lovlari fyucherslar yuzasidan amalga oshiriladigan hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlash maqsadida o'tkaziladi. Valyuta fyucherslari valyuta opsiyonlaridan farqli ravishda ishtirok etuvchi tomonlarga majburiyat yuklaydi. Valyuta opsiyonlarining egalarida esa, huquq bor, ammo majburiyat mavjud emas.

O'zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi Qonunining 9-moddasiga muvofiq, chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalar (valyuta derivativlari) chet el valyutasi oldi-sotdisi bo'yicha shartnomalar bo'lib, ularda belgilangan majburiyatlar muayyan muddat o'tgach yoki chet el valyutasining qiymatiga yoxud uning kursi o'zgarishiga bog'liq ravishda bajarilishi mumkin.

Chet el valyutasi bilan bog'liq bo'lgan hosila moliyaviy vositalar bo'yicha operatsiyalar:

-vakolatli banklar tomonidan o'zaro yoki chet el banklari bilan cheklovlersiz, ochiq valyuta mavqei limiti doirasida;

-agar shartnoma tuzish joriy xalqaro operatsiyalarni o'tkazish bilan bog'liq bo'lsa, banklarning mijozlari tomonidan vakolatli banklar orqali amalga oshiriladi.

Respublikamizning tijorat banklarida, shu jumladan, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining faoliyatida valyuta opsiyonlari va fyucherslari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar mavjud emas.

Agar forvard operatsiyalari natijasida valyuta turi bo'yicha qisqa valyuta pozitsiyasi yuzaga kelgan bo'lsa, u holda tijorat bankining xodimlari o'sha valyutani sotib olish bo'yicha forvard shartnomasi tuzishlari zarur. Agar forvard operatsiyalari natijasida valyuta turi bo'yicha uzun valyuta pozitsiyasi yuzaga kelgan bo'lsa, u holda tijorat bankining xodimlari o'sha valyutani sotish bo'yicha forvard shartnomasi tuzishlari zarur.

Agar tijorat bankida valyuta opsiionlari bo'yicha qisqa pozitsiya yuzaga kelgan bo'lsa, u holda bank emitent sifatida kol opsiionlar so'mmasini ko'paytirishi lozim. Agar tijorat bankida valyuta opsiionlari bo'yicha uzun pozitsiya yuzaga kelgan bo'lsa, u holda bank emitent sifatida put opsiionlar so'mmasini ko'paytirishi lozim.

Valyuta fyucherslari bo'yicha yuzaga kelgan qisqa pozitsiyalarni yopish yoki qisqartirish maqsadida qisqa pozitsiya yuzaga kelgan valyutalarni sotib olish borasida fyuchers shartnomalari tuzish maqsadga muvofiqdir. Agar tijorat banki fyuchers shartnomalari bo'yicha ma'lum bir valyutada uzun pozitsiyaga ega bo'lsa, u holda ushbu valyutani sotish xususida fyuchers shartnomasini tuzish talab etiladi.

Muddatli valyuta operatsiyalarining hajmi sezilarli darajada katta bo'lganda ularning tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasiga ta'siri kuchli bo'ladi.

4. Tijorat banklarining haqiqatda amalga oshirilmagan forvard operatsiyalari hajmini aniqlash.

Bank amaliyotida mutlaqo amalga oshirilmagan yoki muddatida amalga oshirilmagan forvard operatsiyalarining mavjudligi tabiiy holat hisoblanadi. Chunki forvard shartnomasida ishtirok etuvchi tomonlardan biri shartnoma muddati tugagan paytda to'lovga noqobil bo'lib qolishi mumkin. Bunga yorqin misol qilib, Rossiya Federatsiyasida 1997-yilda yuz bergan moliyaviy inqirozni keltirish mumkin. Moliyaviy inqiroz natijasida Rossiyaning bir qator tijorat banklari xorijiy banklar oldidagi forvard shartnomalari bo'yicha majburiyatlarini bajara olmadilar. Chunki inqiroz natijasida ko'plab tijorat banklarida likvidlilik muammosi yuzaga keldi va buning oqibatida banklar balansining nolikvidliligi yuz berdi.

Rossiya tijorat banklarining nolikvidliligi natijasida xorijiy banklar forvard shartnomasi bo'yicha olishi lozim bo'lgan valyuta mablag'larini ololmay qoldilar. Rossiya rublining kursini keskin pasayishi natijasida valyutalarni sotib olish maqsadida tuzilgan forvard shartnomalari bo'yicha xorijiy banklarning balansida yirik miqdorda realizatsiya

qilinmagan foyda yuzaga keldi va bu so'mmalar forvard shartnomalarining muddati tugashi bilan zararga aylandi.

Rossiya rublining kursini keskin pasayishi natijasida AQSH dollari va boshqa xorijiy valyutalarni sotish yuzasidan tuzilgan forvard shartnomalari bo'yicha Rossiya banklarida yirik miqdorda zarar yuzaga keldi. Muddati kelmagan forvard valyuta shartnomalari bo'yicha esa, juda yirik miqdorda realizatsiya qilinmagan zarar yuzaga keldi. Natijada, bir tomondan muddatli valyuta operatsiyalarining tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan salbiy ta'siri yuzaga keldi; ikkinchi tomondan esa, tijorat banklarining forvard operatsiyalari bilan bog'liq holatda moliyaviy holatini yomonlashishi yuz berdi.

Qayd etish joizki, derivativlar bilan amalga oshiriladigan spekulativ operatsiyalar yuqori riskli operatsiyalar hisoblanadi va ular tijorat banklariga katta miqdorda zarar keltirishi mumkin. Bunga aniq misol qilib 1995-yil 25-fevralda bankrot deb e'lon qilingan Angliyaning "Berings" bankini keltirish mumkin. Holbuki, ushbu bank 233 yillik tarixga ega edi.

Berings bankning Singapur filiali treyderi Nik Lison bankning passividagi barcha bo'sh turgan pul mablag'larini Singapur fond birjasiga chiqib, Yaponiya korporatsiyalarining fyuchers va opsiyonlarini sotib olishga yo'naltirdi. Oradan 3 kun o'tgandan so'ng Yaponiyaning Kobe shahrida dahshatli zilzila bo'ldi. Zilzila natijasida Yaponiya korporatsiyalarining fyuchers va opsiyonlarining bahosi keskin pasayib ketdi. Natijada, Berings bank 1,3 mlrd. AQSH dollari miqdorida zarar ko'rdi.

Berings bankining Prezidenti dunyoning eng boy odamlaridan biri hisoblangan Bruney sultoni bilan do'st edi. U bankni qutqarib qolish uchun Bruney sultonidan 1,0 mlrd. dollar qarz so'radi. Ammo sulton tavakkal qilishni xohlamadi. Oxir-oqibat 233 yillik tarixga ega bo'lgan Berings bank bankrot bo'ldi.

Forvard, fyuchers va opsiyon bitimlari hamda valyutaviy svop muddatli valyuta bozorining instrumentlari hisoblanadi.

4.5. Svop operatsiyasi

Iqtisodiy adabiyotlarda svop operatsiyalarining mazmuni xususida munozarali fikr va mulohazalar mavjud emas. Svop operatsiyalari deganda, odatda, ma'lum bir valyutani spot sharti bo'yicha sotish va uni forvard sharti bo'yicha sotib olish tushuniladi yoki valyutani forvard sharti bo'yicha sotish va spot sharti bo'yicha sotib olish tushuniladi.

Svop operatsiyalari quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- valyuta zaxiralarini valyuta riskidan himoya qilish;
- likvidlikni boshqarish;
- ochiq valyuta pozitsiyasini qisqartirish.

Shunisi xarakterliki, svop operatsiyalari valyuta zaxiralarini valyuta riskidan ishonchli tarzda himoya qiladi, ammo yuqori daromad keltirmaydi. Chunki bu operatsiyalarda doimo ikkita bir-biriga qarama-qarshi operatsiya mavjud bo'ladi.

Tijorat banklarining svop operatsiyalarini tekshirishda va baholashda svopga xos bo'lgan har ikkala shartni to'g'ri amalga oshirilganligiga e'tibor beriladi. Ya'ni valyutani spot sharti bo'yicha sotilganligi va forvard sharti bo'yicha sotib olinganligi yoki valyutani forvard sharti bo'yicha sotilganligi va spot sharti bo'yicha sotib olinganligi tekshiriladi.

Svop operatsiyalari respublikamizning bir qator tijorat banklarida, shu jumladan, TIF Milliy bankida, «Asaka» bankida mavjuddir.

Svop operatsiyalari bo'yicha tijorat banklarining «Nostro» vakillik hisobvaraqlaridagi ortiqcha valyuta mablag'larini joylashtirish valyuta riskini boshqarishning samarali usuli hisoblanadi. Har qanday tijorat banki xorijiy valyutadagi ortiqcha mablag'larni svop operatsiyasi bo'yicha joylashtirish uchun to'rtta ketma-ketlikdagi operatsiyani bajaradi. Biz bu operatsiyalarni aniq bir misol yordamida ko'rib chiqamiz.

Misol. Aytaylik, TIF Milliy bankining AQSH dollaridagi Nostro vakillik hisobvarag'ining minimal ishchi qoldig'i 2,0 mln dollarni tashkil etadi. AQSHning «CitiCorp» banki TIF Milliy bankining muddatli depozitlari bo'yicha 100 ming dollar miqdorida foiz to'ladi.

Bizga ma'lumki, depozitlar uchun to'langan foizlar tijorat banki «Nostro» vakillik hisobraqamining debetida aks ettiriladi. Demak, TIF Milliy bankining AQSHning «CitiCorp» bankidagi «Nostro» vakillik hisobraqamining minimal ishchi qoldig'i 100 ming dollarga ko'paydi va 2,1 mln. AQSH dollarini tashkil qildi. Ana shu 100 ming dollar miqdoridagi bank vakillik hisobraqamining ortiqcha qoldig'ini svop bo'yicha joylashtirish uchun quyidagi to'rt operatsiyani bajaramiz:

1. TIF Milliy bankining xodimlari 100 ming AQSH dollari miqdoridagi mablag'ni yetakchi, valyuta kursi barqaror bo'lgan valyutalardan biriga spot sharti bo'yicha sotadi. Aytaylik, bank bu operatsiyani 2012-yilning 10-may kuni amalga oshirdi. Ya'ni, 100 ming dollar spot sharti bo'yicha Shveysariya frankiga sotildi. Spot kurs: 1 dollar = 1,4790 frank. Natijada TIF Milliy banki 12-may kuni 147900 shveysar franki miqdoridagi tushumga ega bo'ladi. Mazkur operatsiyadan keyin TIF Milliy bankining AQSHning «CitiCorp» bankidagi «Nostro» vakillik raqami 100 ming dollarga kreditlanadi, uning dollardagi pozitsion hisobraqami ana shu so'mmaga debetlanadi.

2. TIF Milliy banki 147900 frank miqdoridagi tushumni Shveysariyaning «Kredit Swiss» bankiga muddatli depozit sifatida joylashtiradi. Muddatli depozitning muddatini 3 oy deb oladigan bo'lsak, bu muddat 12-avgustda tugaydi.

3. TIF Milliy banki xorijiy bank bilan 100 ming AQSH dollari sotib olish uchun 3 oylik forvard shartnomasini tuzadi. Forvard shartnomasining muddati 2005-yilning 12-avgustida tugaydi. Muddatli depozit shartnomasi bilan forvard shartnomasining muddati mos kelishi lozim.

4. TIF Milliy banki 2012-yilning 12-avgustida Shveysariya frankidagi muddatli depozitni hisoblangan foizlari bilan birgalikda qaytarib oladi va bu so'mma hisobidan 100 AQSH dollarini forvard kursi bo'yicha sotib oladi.

Valyuta operatsiyalarini tahlil qilish jarayonida tijorat banklarining valyuta mablag'larini svop bo'yicha joylashtirish operatsiyalarini to'g'ri amalga oshirilganligini tekshirish, muddatli valyuta operatsiyalarining bankning ochiq valyuta pozitsiyasiga ta'sirini baholash muhim ahamiyat

kasb etadi. Shu sababli, tahlil jarayonida tijorat banki valyuta pozitsiyasining umumiy miqdorini qancha qismini muddatli valyuta operatsiyalari hisobiga shakllanganligini aniqlab olish lozim. Undan keyin esa, har bir valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyalarining muddatli valyuta operatsiyalari hisobiga shakllanganligini aniqlaymiz.

Svop operatsiyalari 6 oydan 15 yilgacha muddatda amalga oshiriladi.

Ammo 1 yildan 4 yilgacha muddatga amalga oshiriladigan svop operatsiyalari keng qo'llaniladi.

Agar svop operatsiyasi bitta bank bilan amalga oshirilsa, bu sof svop (pure swap) deb ataladi.

Svop bozori 1981-yilda paydo bo'ldi. Unga qadar svop bozori mavjud emas edi.

Svop bozori birjadan tashqari bozor bo'lib, davlat tomonidan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining valyutaviy svop operatsiyalari "O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan valyutaviy svop operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Ushbu Nizom O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2008-yil 28-iyundagi 15/1-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

Nizom O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2008-yil 24-iyulda 1839-son bilan ro'yxatga olingan va 2011-yil 3-iyunda 1839-1-son bilan qo'shimcha kiritilgan.

Nizomga muvofiq:

- O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan valyutaviy svop operatsiyalarini amalga oshirishda chet el valyutasi sifatida AQSH dollari, yevro, Angliya funt sterlingi, Shveysariya franki va Yaponiya iyenasi foydalaniladi;

- valyutaviy svop operatsiyasi so'm va chet el valyutasi bilan, shuningdek, ikki chet el valyutasi bilan amalga oshiriladi;

- Markaziy bank bilan vakolatli banklar o'rtasidagi, shuningdek, vakolatli banklarning o'zaro valyutaviy svop operatsiyalari Savdo tizimida tuziladi va bajariladi

-vakolatli banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi valyutaviy svop operatsiyalari bevosita banklarda amalga oshiriladi.

Mazkur Nizomga muvofiq:

- so'm bo'yicha foiz stavkalari Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi miqdorida yoki O'zbekiston banklari assotsiatsiyasining banklararo kredit stavkasi bo'yicha o'rnatilishi mumkin;

- dollar, funt sterling, iyen bo'yicha foiz stavkalari sifatida mazkur mamlakatlar Markaziy banklarining qayta moliyalash stavkalari olinadi;

- Shveysariya franki bo'yicha foiz stavkasi sifatida 3 oylik LIBOR olinadi.

4.6. Valyuta riski va uni boshqarish usullari

Valyuta riski deganda, valyutalarning almashuv kurslarining o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfi tushuniladi.

Valyuta riskining quyidagi turlari mavjud:

1. Almashuv kursining o'zgarish riski – almashuv kursining kutilmaganda o'zgarishi natijasida xorijiy valyutaga qilingan quyilmalar qiymatining pasayish xavfi.

2. Konvertirlash riski – valyuta-almashuv operatsiyalarini amalga oshirishga nisbatan cheklovlar o'rnatish bilan bog'liq bo'lgan risk.

3. Iqtisodiy risk - kelajakda valyuta ayirboshlash kurslarining o'zgarishi natijasida xorijiy valyutadagi aktivlar va majburiyatlarning milliy valyutadagi qiymatining o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfi.

4. Konversion risk – aniq operatsiyalar bo'yicha valyutaviy yo'qotishlar xavfi.

Konversion risklarga quyidagilar kiradi:

- ochiq valyuta pozitsiyalari riski;

- o'tkazmalar riski;

- tranzaksiya riski.

Ochiq valyuta pozitsiyalari riski bankning xorijiy valyutadagi tablari va majburiyatlarining miqdorlari o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelganda paydo bo'ladi.

O'tkazmalar riski – kompaniyalar va banklarning xorijiy valyutadagi aktivlari va passivlarining qiymatini valyutalar kursining o'zgarishi natijasida pasayishi xavfidir.

Tranzaksiya riski – bu valyuta kursining o'zgarishini to'lovlarning kelgusidagi oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfidir.

5. Translyatsion risk – bu kompaniya yoki bankning xorijiy valyutadagi aktivlari va passivlarini qayta baholash natijasida zarar ko'rish xavfidir.

XX asrning 70-yillariga qadar jahon amaliyotida valyuta riski muammosi mavjud bo'lmagan. Chunki, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimida (1944 y.) qat'iy belgilangan kurslar tizimi joriy qilingan edi va bunda valyutalarning kurslarini valyuta paritetidan tebranish chegarasi belgilab qo'yilgan edi.

Yamayka jahon valyuta tizimida (1976-1978 yy.) qat'iy belgilangan kurslar tizimining bekor qilinishi va yetakchi valyutalarning barchasini erkin suzish rejimiga o'tishi xalqaro valyuta munosabatlarida valyuta riski muammosining yuzaga kelishiga va chuqurlashishiga sabab bo'ldi.

Valyuta riski darajasiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Mazkur omillarni iqtisodiy va siyosiy omillarga ajratish mumkin.

Iqtisodiy omillarga mamlakatda va xalqaro miqyosda iqtisodiy kon'yunkturaning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan omillar (jahon iqtisodiy va valyuta inqirozlarining yuz berishi, mamlakatning tashqi qarzining oshib ketishi, inflyatsiyaning kuchayishi va h.k.) kiradi. Siyosiy omillarga esa, urushlar, mamlakatda siyosiy vaziyatning yomonlashishi kabi omillar kiradi.

Valyuta riski xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etuvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatiga, moliyaviy barqarorligiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltirishi mumkin. Buning sababi shundaki, valyutalarning almashuv kurslarining o'zgarishi natijasida olinayotgan valyuta tushumlarining qiymati pasayadi, kompaniyalar va banklarning balansida yirik miqdorda zararlar yuzaga keladi. Shu sababli, kompaniyalar va banklar valyuta riskidan himoyalaniish maqsadida turli – tuman moliyaviy instrumentlardan va usullardan

foydalanishadi. Xususan, forvard bitimlari, valyuta opsiionlari va fyucherslari, valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish, ochiq valyuta pozitsiyasi hajmini cheklash kabi instrumentlar va usullar valyuta riskini boshqarishda keng qo'llaniladi.

Tijorat banklarining faoliyatidagi valyuta riski muammosining chuqurlashishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida Markaziy banklar tomonidan ularning ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan limitlar belgilanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan quyidagi cheklovlar belgilangan:

1. Tijorat bankining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 10 foizidan oshib ketmasligi lozim.

2. Tijorat bankining barcha valyutalardagi yakuniy ochiq valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 20 foizidan oshib ketmasligi lozim.

Rossiya Federatsiyasida ham tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limit me'yori mos ravishda 10% va 20% qilib belgilangan⁶⁰.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi valyuta riskini boshqarishda "valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish" usulidan keng foydalaniladi.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilishning ikki xil talqini mavjud.

Birinchi talqinda valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda, bir vaqtning o'zida bir nechta valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi.

Ikkinchi talqinga ko'ra, valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda, nobarqaror valyutalarni sotib, ularning o'rniga barqaror valyutalarni sotib olish yo'li bilan valyuta zaxiralarining tarkibini yangilash tushuniladi.

Shuningdek, valyuta riskini boshqarishda forvard valyuta shartnomalaridan, valyuta opsiionlari va fyucherslaridan keng foydalaniladi.

---

⁶⁰Банковский менеджмент: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. М.: КНОРУС, 2011. С. 439.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Vakillik munosabatlari; Nostro; Vostro; spot; forvard; fyuchers; opsiyon; svop; autrayt; realizatsiya qilinmagan foyda; realizatsiya qilinmagan zarar; milliy valyuta bozori; mintaqaviy valyuta bozori; jahon valyuta bozori; valyuta riski; valyuta pozitsiyasi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Valyuta bozori nima va uning qanday turlari mavjud?
2. Valyuta bozorining qanday segmentlari mavjud.
3. Milliy valyuta bozorida milliy valyutaning nominal almashuv kursi qanday shakllanadi?
4. Spot operatsiyasi qay tartibda amalga oshiriladi?
5. Spot kurs qanday aniqlanadi?
6. Forvard operatsiyasi qay tartibda amalga oshiriladi?
7. Forvard kursi qanday aniqlanadi?
8. Svop operatsiyasining mazmuni nimadan iborat?
9. Tijorat bankining valyuta operatsiyasi qaysi mezonlar asosida turkumlanadi?
10. Banklararo vakillik munosabatlari qanday o‘rnatiladi?
11. Valyuta riskining darajasi qanday aniqlanadi?
12. Banklarning ochiq valyuta pozitsiyasi qanday tartibga solinadi?

MUSTAQIL O‘RGANISH UCNUN TOPSHIRIQLAR

1. Milliy valyuta bozorining amal qilish mexanizmi.
2. Mintaqaviy valyuta bozorining amal qilish mexanizmi.
3. Jahon valyuta bozorining amal qilish mexanizmi.
4. Spot operatsiyalarini amalga oshirish tartibi.
5. Forvard operatsiyalarini amalga oshirish tartibi.
6. Svop operatsiyalarini amalga oshirish tartibi.
7. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasi va uni tartibga solish.
8. Valyuta riski va uning turlari.
9. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasi.

V BOB. VALYUTA SIYOSATI

5.1. Valyuta siyosati tushunchasining mazmuni

Valyuta siyosati – bu valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlarning yig‘indisidir.

Valyuta siyosatining ikki shakli mavjud:

1. Diskont siyosati.

2. Deviz siyosati.

Diskont siyosati – bu Markaziy bankning diskont stavkasini o‘zgartirish orqali milliy valyutaning nominal almashuv kursiga va to‘lov balansiga ta’sir etish siyosatidir.

Markaziy bankning diskont stavkasi – bu Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga va hukumatga beriladigan kreditlarning foiz stavkasidir.

Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi ssuda kapitallari bozoridagi depozitlar va kreditlarning bozor stavkalariga ta’sir etuvchi monetar indikatorlardan biri bo‘lganligi sababli, uning ma’lum davriy oraliqlarda o‘zgartirilmasdan saqlab turilishi bank kreditlari foiz stavkalarining barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklari kreditlari foiz stavkalarining barqarorligini ta’minlash iqtisodiyotning real sektorini kreditlash jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, korxonalarining kredit to‘lovlari miqdori oshib ketishining oldini oladi, qayta moliyalash siyosatining makroiqtisodiy barqarorlikka ta’sirini aniq baholash imkonini oshiradi.

Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining barqarorligi borasida Yaponiya Markaziy bankining tajribasi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. 2006-yilning noyabr oyida Yaponiya Markaziy bankining hisob stavkasi so‘nggi besh yil ichida birinchi marta o‘zgardi⁶¹.

O‘zbekiston Respublikasi xo‘jalik amaliyotida milliy valyutada emissiya qilingan trattalar muomalasining mavjud emasligi mamla-

⁶¹ <http://lenta.ru/news/2007/02/21/japan/>

katimiz Markaziy banki diskont siyosatini shakllantirish imkonini bermaydi. Bu esa, o'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasining muomaladagi pul massasiga ta'sir etish darajasi va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdagi ahamiyatini pasaytiradi.

Deviz siyosatining shakllari:

1. Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish
2. Devalvatsiya.
3. Revalvatsiya.
4. Valyutaviy cheklashlar.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda – bir vaqtning o'zida bir nechta xorijiy valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi.

Devalvatsiya – bu milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan qadrsizlanishidir.

Revalvatsiya – bu milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan qadrining oshishidir.

Valyutaviy cheklashlar – bu joriy valyuta operatsiyalari va kapitallarning harakati bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarga nisbatan cheklovlarning joriy qilinishidir.

Mavjud rasmiy ma'lumotlar tahliliga ko'ra, O'zbekistonda 2007–2012-yillarda so'mning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursining devalvatsiyalanish darajasi o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgan. 2012-yilga kelib so'mning devalvatsiyalanish sur'ati 2007-yilga nisbatan 6,4 foizga oshgan. Biroq, devalvatsiya sur'atlari jadallashgan bo'lsa-da, inflyatsiya keskin tus olmagan. Ayni paytda, Markaziy bankning pul-kredit siyosati inflyatsiyaning belgilangan maqsadli mo'ljali doirasida bo'lishini ta'minlashga qaratilgan.

Shu bilan birga alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan muhim masalalardan yana biri shundaki, moliyaviy barqarorlik sharoitida milliy valyuta almashuv kursini sun'iy ravishda yuqori ushlab turish orqali uning asosiy savdo hamkor davlatlari valyutalariga nisbatan real almashuv kursining oshib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Zero, bu mamlakat ichida xalqaro valyuta zaxiralarining kamayishiga hamda eksport tovarlar raqobatbardoshligi tushib ketishiga olib keladi.

Milliy valyuta qadri oshib, revalvatsiya bo'lishi kutilayotgan bo'lsa-da, mamlakat iqtisodiy siyosati talablaridan kelib chiqqan holda bu kurs mamlakat iqtisodiyoti uchun kerak bo'lmasligi mumkin. Bunday holatda Markaziy bank valyuta intervensiyasi orqali mamlakat iqtisodi uchun zarur bo'lgan almashuv kursini ta'minlashi mumkin. Masalan, Yaponiyada milliy valyuta qadri oshishiga yo'l qo'yilmaydi. Chunki, iyena qadri oshsa, mamlakat eksportyorlarining jahon bozoridagi narx bo'yicha raqobatdoshligi pasayadi, bu esa, o'z navbatida, mamlakat eksportining kamayishiga va oxir-oqibatda valyuta tushumining ozayishiga, qolaversa, tashqi savdo balansining salbiy tomonga o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Shu bois ham Yaponiya hukumati eksportga yo'naltirilgan kurs siyosatini yuritgan holda iyananing revalvatsiya bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, vaholangki, iyananing revalvatsiya bo'lishiga barcha imkoniyatlar mavjud.

Milliy valyuta kursining iste'mol tovarlarining bahosiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'siriga barham berish markaziy banklarning valyuta siyosatida muhim o'rin egallaydi. Buning boisi shundaki, inflyatsiya va valyuta kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Odatda, milliy valyuta kursining pasayishi kelgusida inflyatsiyaning o'sishiga olib keladi. Inflyatsion tazyiq foiz stavkalarining o'sishi bilan susayishi mumkin, ammo foiz stavkalarining oshishi investitsion va iste'molchi talabining pasayishiga olib kelishi mumkin. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya portfelining o'zgarishi natijasi bo'lsa, u holda, bunday qadrsizlanish yuqori darajadagi inflyatsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda foiz stavkalarining o'sishini ta'minlash inflyatsiyani jilovlashning oqilona yo'li hisoblanadi. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi savdo shartlarining o'zgarishi oqibati bo'lsa, u holda foiz stavkalari pasaytirilishi lozim. Chunki bunday sharoitda sof eksport va umumiy talab qisqaradi.

Shunisi xarakterliki, milliy valyutaning qadrsizlanishi umumiy talabning qisqarishiga olib kelgan sharoitda Markaziy bank tomonidan restriksion pul-kredit siyosatining qo'llanilishi milliy iqtisodiyotning rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, YaIMning o'sish sur'ati sekinlashadi.

5.2. Hukumatning valyuta siyosati

Hukumat o'zining valyuta siyosati doirasida milliy valyuta bozorini rivojlantirish, mamlakatning eksport salohiyatini yuksaltirish, valyuta nazorati tizimini takomillashtirish maqsadlarini ko'zda tutadi.

O'zbekistonda muddatli valyuta shartnomalari bozorini rivojlantirishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori muhim rol o'ynadi. Mazkur qarorga ko'ra, birjadan tashqari valyuta bozorini barqaror rivojlantirish uchun erkin muomaladagi valyutada Birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasi tashkil etildi. Tijorat banklarining jalb etiladigan bo'sh valyuta mablag'larini Birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasiga yo'naltirishda olinadigan marja summasi vakolatli banklar daromadlarining soliq solinadigan bazasidan chiqarib tashlanadigan bo'ldi.

“O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 12-iyuldagi 247-sonli «Birjadan tashqari valyuta bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorini qabul qilinishi O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan birjadan tashqari valyuta bozorini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Mazkur qarorga muvofiq, 2002-yil 16-iyuldan boshlab import iste'mol tovarlari va xizmatlarni (shu jumladan transport va aloqa) sotishdan olingan so'mdagi tushumni konvertatsiya qilish tijorat banklari tomonidan, erkin kurs bo'yicha xorijiy valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan bo'ldi. Bundan tashqari, iste'mol tovarlari va xizmatlarni import qilish yuzasidan mazkur qaror chiqishidan oldin tuzilgan va vakolatli banklar tomonidan hisobga qo'yilgan kontraktlarni bajarishni ham tijorat banklari tomonidan, erkin kurs bo'yicha xorijiy valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda, amalga oshirishning lozimligi belgilab qo'yildi.

O'zbekistonda 2003-yilning 15-oktabridan boshlab joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha cheklovlar bekor qilindi. Chunki, 2003-yil 8-

oktabrda O‘zbekiston hukumati Xalqaro valyuta fondi nizomining VIII moddasi bo‘yicha majburiyatlarni qabul qildi.

Xalqaro valyuta tizimi evolyutsiyasi jarayonida, vaqt o‘tishi bilan «konvertatsiya qilinishi» tushunchasi ham o‘zgarib bordi. Hozirgi vaqtda, valyutaga egalik qilayotgan har qanday shaxs uni bozordagi – qat’iy belgilangan, yoki suzib yuruvchi kurs bo‘yicha uni xalqaro zaxira valyutalaridan biri (AQSH dollari, yevro va sh.k.)ga konvertatsiya qilish huquqiga ega bo‘lishiga – valyutaning «to‘liq konvertirlanishi» deyiladi.

Umuman, konvertatsiyani joriy etilishi xorijiy valyutani ma’muriy usul bilan taqsimlashni kamaytiradi deb hisoblanadi. Milliy valyutaning konvertatsiya qilinishi esa mamlakat iqtisodiyoti ochiqligi va iqtisodiy erkinlik ramzlaridan bo‘lib, u og‘ir vazifalarni hal etilishi bilan bog‘liq bo‘lgan islohotlar dasturini jahon hamjamiyati tomonidan qo‘llab-quvvatlanishida muhim o‘rin tutishi mumkin.

Valyutalarning konvertirlanishiga doir cheklovlar odatda, tashqi savdo cheklovlari va kapitallar harakatiga oid cheklovlar, bir-biridan alohida tarzda o‘rganilgan edi. Bu hol, ushbu cheklovlarning ikki shakli bir-biridan mustaqil ravishda va turli xil sabablarga ko‘ra joriy etilishi bilan bog‘liq bo‘lishi ham mumkin.

Odatda, valyuta cheklovlari, ko‘pchilik mamlakatlarda tashqi hisob-kitoblarga doir operatsiyalarning keng doirasini o‘z ichiga oladi va ular qat’iy ravishda olib boriladi. Bu hol, valyuta resurslari yetishmovchiligi va ularni ishlatishni o‘tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo‘nalishiga muvofiq holda tartibga solish zaruriyati bilan bog‘liqdir. 80- yillar boshida XVFGa a‘zo – 113 ta mamlakatdan 95 tasida to‘lov balansi joriy operatsiyalari, 91 ta mamlakatda esa – kapitallar harakati bilan bog‘liq operatsiyalar bo‘yicha valyuta cheklovlari mavjud edi.

Valyuta cheklovlari shakllari turli xil shaklda bo‘lishi mumkin. Odatda, tashqi savdoda mahsulot eksport qiluvchilarga valyuta tushumining barchasi yoki uning bir qismini Markaziy bank yoki vakolatli banklarga rasmiy kurs bo‘yicha topshirish talabi keng qo‘llaniladi.

Valyuta cheklovlari quyidagilarni nazarda tutadi:

- ◆ chet elga to‘lovlarni o‘tkazilishi, kapitalni olib chiqib ketilishi,

foydani, oltinni, pul belgilari va qimmatli qog'ozlarni repatriatsiya qilinishini tartibga solish;

- ◆ davlatga majburiy tarzda xorijiy valyutani topshirilishi (rasmiy kurs bo'yicha milliy valyutaga ayirboshlash evaziga).

Quyidagilar amaliyotda qo'llaniladi:

- ◆ import qiluvchilarga xorijiy valyutani sotilishini litsenziyalash;
- ◆ valyuta qimmatliklarini davlat idoralarining maxsus ruxsatnomasiz olib kirilishi va olib chiqib ketilishini man etilishi;
- ◆ jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi mablag'larga egalik qilishi va tasarruf etishini cheklash;
- ◆ chet elga shaxsiy daromadini o'tkazishni tartibga solish;
- ◆ sug'urta va boshqa to'lovlarni amalga oshirish;
- ◆ chet elga chiqishda milliy valyutani xorijiy valyutaga almashtirilishini limitlash.

Ichki ayirboshlanish deganda rezidentlarning mamlakat ichkarisida xorijiy valyutadagi muayyan aktivlar (masalan, bank depozitlari)ni saqlash va tegishli tarzda milliy valyutani mamlakat ichkarisida konvertatsiya qilish huquqi mavjud bo'lgan ahvol tushuniladi. Ammo, mamlakat ichkarisida valyutaga ega bo'lish va uni ayirboshlash bo'yicha ushbu huquq mamlakat ichkarisida valyuta to'lovlarni amalga oshirilishiga ruxsat berilishi, shuningdek, chet elga to'lovlarni o'tkazilishi yoki xorijda joylashtirilgan aktivlarga egalik qilishni nazarda tutmaydi.

5.3. Markaziy bankning valyuta siyosati

1991-yilda O'zbekiston siyosiy mustaqillikka erishdi, ammo iqtisodiy mustaqillikka erisha olmadi. Chunki, milliy valyutani muomalaga kirita olmadik. Mustaqil O'zbekiston davlatining asoschisi, mamlakat Prezidenti I.A. Karimov qat'i turib, O'zbekiston rubl hududida qoladi, degan fikrni aytdilar. Ushbu xulosaning naqadar asosli va to'g'ri ekanligini vaqt ko'rsatdi. Ya'ni, O'zbekiston rubl hudida qolish natijasida to'lov balansining holatini keskin yomonlashishiga yo'l qo'ymadi. Buning sababi shundaki, mamlakatimiz tashqi savdo

aylanmasining 60 foizga yaqin qismi Rossiya Federatsiyasining hissasiga to'g'ri kelar edi. Valyuta taqchilligi mavjud sharoitda, faqat rubl hududida qolibgina Rossiyadan qilinayotgan importni rublda to'lash mumkin edi. Ikkinchidan, respublikamizda milliy valyutani muomalaga kiritish va pul muomalasini tartibga solish borasida hech qanday tajriba mavjud emas edi. Sobiq Ittifoq hududida ushbu vazifani Ittifoq Davlat banki amalga oshirar edi. Ittifoqdosh Respublikalarning bu borada hech qanday vakolati mavjud emas edi. Buning ustiga, 1991-yilda respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan ikki pog'onali bank tizimi mavjud emas edi.

1994-yilning iyulida milliy valyuta – so'mni muomalaga kiritilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'laqonli valyuta siyosatini amalga oshirish imkonini berdi.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar.

Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Respublikamizda intervensiya vositasi sifatida ishlatilayotgan bazaviy valyuta AQSH dollari bo'lganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSH dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir.

Odatda, markaziy banklar valyuta intervensiyasi samaradorligini ta'minlash maqsadida intervensiya fondidan sotilgan xorijiy valyutadagi mablag'larning miqdorini va intervensiya hisobarqamining qoldig'ini sir tutadilar. Buning sababi shundaki, valyuta intervensiyasi samaradorligi deganda uning vositasida milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan almashuv kursining favqulodda va keskin tebranishiga barham berish hisoblanadi. Agar xo'jalik yurituvchi subyektlar Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotish hajmining o'sib borishi sharoitida milliy valyutaning qadrsizlanishi davom etayotganligini sezib qolsalar, bu holat valyuta bozorida psixologik

vahima holatini yuzaga keltiradi va buning natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab keskin ortishi mumkin. Bunga xalqaro amaliyotdan ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, 1992-yilning sentabr oyida G'arbiy yevropadagi valyuta bozorlarida yuz bergan inqiroz natijasida Buyuk Britaniya funt 1180var118y118 va Italiya lirasi nominal almashuv kursining keskin pasayib ketishi natijasida ular Yevropa valyuta tizimidan (EVT) chiqib ketdi. Buning sababi shundaki, Angliya va Italiya markaziy banklari o'z milliy valyutalari kurslarining favqulodda tebranishiga valyuta intervensiyasi orqali barham berishning uddasidan chiqa olmadilar. Masalan, Angliya Markaziy banki valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarini sotish hajmini oshirishi bilan London valyuta bozori ishtirokchilari tomonidan AQSH dollarini sotib olish hajmi ham oshib bordi. Buning oqibatida valyuta intervensiyasi samara bermadi. Chunki bozorda psixologik vahima kuchli edi. Bu esa, bozorda AQSH dollariga nisbatan kuchli talabni yuzaga keltirdi.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri Markaziy bankning yetarli darajada oltin-valyuta zaxiralarga ega bo'lishi hisoblanadi. Bu yerda yetarli darajada deyilganda Markaziy bank oltin-valyuta zaxiralarning milliy valyutaning favqulodda keskin tebranishiga barham berishga yetadigan darajadagi miqdori nazarda tutilmoqda. Ushbu zaruriy shartni bajarish imkoniyati hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida mavjud. 2013-yil yakunlari bo'yicha, O'zbekiston Respublikasida davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 17 foizni tashkil etgani holda, tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi 1 mlrd. 330 mln. AQSH dollarini tashkil etdi⁶².

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning ikkinchi sharti bo'lib, Markaziy bankning milliy valyuta almashuv kursini xorijiy valyutaga nisbatan ma'lum nisbatda saqlab turish majburiyatining mavjudligi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, milliy valyuta belgilangan kurs rejimi yoki boshqariladigan suzish rejimiga ega bo'lishi lozim. Lekin shunday paradoksal holat ham mavjudki, unga ko'ra, Markaziy bank

---

⁶² Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. - B. 5; 8.

yetarli oltin-valyuta zaxiralariga ega bo'lmasa, u holda, uning erkin suzish rejimiga o'tishdan boshqa iloji qolmaydi.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

Ma'lumki, rivojlangan sanoat mamlakatlarida, xususan, AQSH, GFR, Fransiyada hukumat xorijiy valyutalarda zaxiralarga ega emas, chunki bu mamlakatlarda davlatga tegishli barcha oltin-valyuta zaxiralari Markaziy bankning balansiga qonuniy asosda o'tkazilgan. Bunday sharoitda hukumatning tashqi qarzi Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralari hisobidan to'lanadi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng, Markaziy bank, xorijiy valyutada to'langan mablag'ning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning joriy hisobraqamidan chegirib oladi. Hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur shakli hukumatning tashqi qarz botqog'iga botib qolishdan saqlaydi. Chunki Markaziy bank hukumatning to'lanishi lozim bo'lgan tashqi qarzining milliy valyutadagi ekvivalenti mavjud bo'lmagan sharoitda to'lov topshiriqnomasini qabul qilmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur tartibidan foydalanishda Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqilligining ta'minlanganligi muhim rol o'ynaydi. Chunki Markaziy bankning mustaqilligi to'liq ta'minlangan sharoitdagina uning Prezidenti hukumatning tashqi qarzini qonuniy to'lanishini talab qila oladi. Aks holda, Hukumat Markaziy bankni tashqi qarzni to'lashga majbur qiladi. Bunday sharoitda hukumat Markaziy bank kreditlaridan tashqi qarzni to'lashda manba sifatida foydalanishi mumkin.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish operatsiyalari.

Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank o'zining balansidagi oltin – valyuta zaxiralarini boshqarishda asosan quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;

- Gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda tarixan bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi. Shuningdek, valyuta zaxiralarining tarkibini nobarqaror valyutalarni sotish va ularning o'rniga barqaror valyutalarni sotib olish yo'li bilan yangilash operatsiyalari ham valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deyiladi. Fikrimizcha, bu e'tirof mantiqan asoslidir. Chunki valyuta zaxiralarining tarkibini oldi-sotdi operatsiyalari orqali yangilash valyuta zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshiradi va valyuta zaxiralarining riskka uchrash xavfini pasaytirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishning zamonaviy bosqichida milliy valyuta bozorida oldi-sotdi obyekti vazifasini AQSH dollari bajarayotganligi, xo'jalik yurituvchi subyektlar xorijiy valyutadagi zaxiralarining 90 foizdan ortiq qismini AQSH dollarida shakllanganligi, mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan chet el valyutasida berilgan kreditlarning 70 foizdan ortiq qismini AQSH dollarida berilganligi⁶³ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xorijiy valyutalardagi zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshirishga to'sqinlik qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyutaviy svop va Gold svop operatsiyalari orqali milliy valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifiga real tarzda ta'sir etishi mumkin. Chunki, birinchidan, O'zbekiston oltin qazib chiqaruvchi va sotuvchi 10 yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi, bu esa Markaziy bank aktivlarining sezilarli qismini oltinda shakllantirish imkonini beradi; ikkinchidan, Markaziy bank svop operatsiyalarini amalga oshirish uchun texnik va moliyaviy imkoniyatlarga ega; uchinchidan, ichki valyuta bozorida operatsiyalarning 90 foizdan ortiq qismi respublika valyuta birjasida amalga oshiriladi, bu esa, Markaziy bankka xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning o'zgarishini doimiy tarzda samarali monitoring qilish imkonini beradi.

---

⁶³ O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblandi.

Oltinni xalqaro oltin bozorlarida (asosan London va Tsyurix bozorlarida) qulay bozor baholarida sotish malakali mutaxassislarning mavjud bo'lishini taqozo etadi, mabodo, respublikamiz Markaziy bankida bunday kadrlarning, ya'ni oltin savdosi bilan shug'ullanuvchi kadrlarning yetishmasligi muammosi mavjud bo'lsa, u holda Gold svop operatsiyalarini Xalqaro hisob-kitoblar banki orqali amalga oshirish mumkin. Xalqaro hisob-kitoblar banki markaziy banklarga valyutalar va oltindagi zaxiralarni svop sharti bo'yicha joylashtirish, 121ovar121y-ssuda operatsiyalarini amalga oshirishda amaliy yordam ko'rsatadi.

Shuningdek, Markaziy bank O'zbekiston hukumatiga, uning xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar bo'yicha bergan kafilliklari bo'yicha majburiyatlarini bajarishda, Gold svop operatsiyalari orqali amaliy yordam ko'rsatishi mumkin. Ya'ni, Markaziy bank hukumatning xorijiy valyutadagi to'lovlari uchun zarur bo'lgan miqdordagi tushumni olish imkonini beradigan miqdordagi oltinni spot sharti bo'yicha sotadi. Xorijiy valyutada olingan tushumni esa Hukumatga beradi. Undan keyin esa, Markaziy bank bilan Hukumat o'rtasida tuzilgan to'lov shartnomasining muddatidan kelib chiqqan holda, Markaziy bank xorijiy bank bilan forvard valyuta shartnomasini tuzadi. Forvard shartnomasining muddati tugashi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Hukumatdan olingan xorijiy valyutadagi tushum hisobidan oltinni forvard kursi bo'yicha sotib oladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan 2005-yilning 31-avgustidan boshlab quyidagi cheklovlar o'ratildi:

1. Tijorat bankining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 10 foizidan oshib ketmasligi lozim.

2. Tijorat bankining barcha valyutalardagi yakuniy netto valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 20 foizidan oshib ketmasligi lozim⁶⁴.

---

⁶⁴ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2005-yil 28-maydagi 610-sonli "Ochiq valyuta pozitsiyalarini yuritish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zR MB, 2005.

Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan belgilangan mazkur cheklovlarning me'yoriy darajasini turli davlatlarda bir-biridan keskin farqlanmasligining sababi shundaki, tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini tartibga solish maqsadida ishlab chiqilgan metodikaning mualliflari bo'lib xalqaro Bazel qo'mitasining ekspertlari hisoblanadi. Respublikamiz bank amaliyotida qo'llanilayotgan cheklovlarning me'yoriy darajasi bilan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida qo'llanilayotgan cheklovlarning me'yoriy darajalarida yaqinlik mavjud.

Milliy valyuta kursining iste'mol tovarlarining bahosiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'siriga barham berish markaziy banklarning valyuta siyosatida muhim o'rin egallaydi. Buning boisi shundaki, inflyatsiya va valyuta kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Odatda, milliy valyuta kursining pasayishi kelgusida inflyatsiyaning o'sishiga olib keladi. Inflyatsion tazyiq foiz stavkalarining o'sishi bilan susayishi mumkin, ammo foiz stavkalarining oshishi investitsion va iste'molchi talabining pasayishiga olib kelishi mumkin. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya portfelining o'zgarishi natijasi bo'lsa, u holda, bunday qadrsizlanish yuqori darajadagi inflyatsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda foiz stavkalarining o'sishini ta'minlash inflyatsiyani jilovlashning oqilona yo'li hisoblanadi. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi savdo shartlarining o'zgarishi oqibati bo'lsa, u holda foiz stavkalari pasaytirilishi lozim. Chunki bunday sharoitda sof eksport va umumiy talab qisqaradi.

Shunisi xarakterliki, milliy valyutaning qadrsizlanishi umumiy talabning qisqarishiga olib kelgan sharoitda Markaziy bank tomonidan restriksion pul-kredit siyosatining qo'llanilishi milliy iqtisodiyotning rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, YaIMning o'sish sur'ati sekinlashadi.

Foiz stavkalari va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlikning mavjudligi kuzatilmagan sharoitda, milliy valyutaning nominal va real almashuv kurslarining import qilinayotgan tovarlarning va eksport qilinayotgan tovarlarning bahosiga ta'sirini tahlil qilish va yuzaga

kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirning oldini olish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining valyuta siyosatida muhim o'rin tutadi.

Markaziy bankning valyuta siyosati, an'anaviy 123ovar123y123 instrument sifatida, 123ovar123y123 siyosatning oraliq va pirovard maqsadlariga mos kelishi lozim.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida hal etilishi lozim bo'lgan masalalardan biri xorijiy valyutalardagi rasmiy valyuta zaxiralari diversifikatsiya qilish masalasi hisoblanadi. Buning boisi shundaki, valyuta zaxiralari diversifikatsiyalash Markaziy bankning balansidagi rasmiy valyuta zaxiralari valyuta riskidan himoya qilishning ishonchli va kam chiqimli usuli hisoblanadi.

Dunyo miqyosida, xalqaro zaxiralar hajmida AQSH dollarida shakllantirilgan zaxiralarning salmog'i yuqoriligicha qolmoqda. Fikrimizcha, buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, AQSH dollarining boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursining tebranish diapazoni katta emas; ikkinchidan, AQSH dollarida emissiya qilingan AQSH hukumatining va Federal fondlarining qimmatli qog'ozlari yuqori likvidli va ishonchli investitsiyalash obyektlari hisoblanadi; uchinchidan, hozirga qadar dunyoning ko'plab mamlakatlarida, shu jumladan, MDH davlatlarida valyuta intervensiyasi vositasi bo'lib AQSH dollari hisoblanadi; to'rtinchidan, ko'plab mamlakatlar hukumatlari tashqi qarzining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi hukumatining kafolati asosida mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xalqaro kreditlarning valyutaviy tarkibida AQSH dollarida jalb etilgan kreditlar salmog'iga ko'ra birinchi o'rinni egallaydi.

Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlarida xorijiy valyutadagi zaxiralarning tarkibini tashqi qarzning tarkibiga mos ravishda shakllantirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Chunonchi, Braziliyada xalqaro zaxiralar uchta valyutada – AQSH dollari, yevro va Yaponiya iyenida shakllantirilgan. Chunki mamlakatning tashqi qarzi mazkur uch valyutadagi qarzdan iborat. Janubiy Koreyada xalqaro zaxiralarning investitsion tarkibi tashqi qarzning valyutaviy tarkibiga va

joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha to'lovlarni qaysi valyutalarda amalga oshirilayotganligiga mos ravishda shakllantirilmoqda. Chexiyada esa rasmiy valyuta zaxiralari AQSH dollari va yevroda shakllantirilgan. Uni shakllantirishda e'tiborga olinadigan asosiy omillardan biri tashqi qarzning valyutaviy tarkibi hisoblanadi⁶⁵.

Gold svop operatsiyalari mamlakatda favqulodda holatlar yuz berganda tashqi to'lov uchun zarur bo'lgan xorijiy valyutalarni topish imkonini beradi. Masalan, mamlakatga xorijiy valyutada mablag' favqulodda zarur bo'lib qolsa, u holda, Markaziy bank oltinni spot sharti bo'yicha sotadi va olingan xorijiy valyutadagi mablag'ni hukumatga beradi. Keyin esa, hukumat bilan berilgan mablag'ni qaytarish muddatini kelishib oladi va ushbu muddatdan kelib chiqqan holda, xorijiy bank bilan oltinni sotib olish to'g'risida forvard shartnomasi tuzadi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Diskont siyosati; deviz siyosati; devalvatsiya; revalvatsiya; valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish; valyutaviy cheklovlar; valyuta pozitsiyasi; valyuta bozori; svop; Gold svop; tashqi qarz.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Markaziy bankning xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlarini o'rnatish tartibi qanday?
2. Valyuta intervensiyasi nima maqsadda amalga oshiriladi?
3. Hukumatning tashqi qarzini to'lash tartibi qanday?
4. Markaziy bank rasmiy valyuta zaxiralarini qanday tartibda diversifikatsiya qiladi?
5. Markaziy bank valyutaviy svop operatsiyalarini qay tartibda amalga oshiradi?
6. Markaziy bank milliy valyutaning nominal almashuv kursini qanday aniqlaydi?

---

⁶⁵ Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов. // Мировая экономика и международные отношения. – Москва. 2007 - № 6. – С.56.

7. Markaziy bank valyuta riskiga qarshi valyuta opsiyonlaridan foydalanishi mumkinmi?

8. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan qanday cheklovlar belgilanadi?

9. Markaziy bank GOLD Svop operatsiyasini qay tartibda amalga oshiradi.

10. Devalvatsiya va revalvatsiya nima maqsadda amalga oshiriladi?

MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. Joriy valyuta operatsiyasi.
2. Tarkibiy valyuta operatsiyasi.
3. Milliy valyuta bozorining likvidiligi.
4. Diskont siyosati va uning makroiqtisodiy o'sishga ta'siri.
5. Deviz siyosati va uni amalga oshirish mexanizmi.
6. Banklarning ochiq valyuta pozitsiyasi va uni tartibga solish.
7. Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish tartibi.
8. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish tartibi.

VI BOB. XALQARO HISOB-KITOBLAR VA ULARNI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI

6.1. Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari

Xalqaro hisob-kitoblar – davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar natijasida yuzaga keladigan majburiyatlar bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish tizimidir.

Xalqaro hisob-kitoblar tizimi xorijiy valyutalarda to‘lovlarni amalga oshirish usullari, shakllari, vositalarini o‘z ichiga oladi va shakllangan huquqiy asoslarga ega.

Xalqaro hisob-kitoblarning 80-85 foizi tijorat banklari orqali o‘tadi, qolgan 15-20 foizi Markaziy banklar va Kliring palatalari orqali amalga oshiriladi.

Turli davlatlar banklari o‘rtasida o‘rnatilgan vakillik munosabatlari xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Banklarning xorijiy valyutalarda ochilgan “Nostro” va “Vostro” vakillik hisobraqamlari orqali xalqaro to‘lovlar amalga oshiriladi.

Banklarning xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida ikki to‘lov sharti qo‘llaniladi:

- a) To‘lovlar hujjatlarga qarshi.
- b) To‘lovlar aktseptga qarshi.

Birinchi to‘lov shartida importyor to‘lovni amalga oshirgandan keyingina unga tovarlar bilan bog‘liq hujjatlar beriladi.

To‘lovning ikkinchi shartida importyor tomonidan veksel aktseptlangandan keyingina unga hujjatlar beriladi.

Qator o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida milliy valyutaning bitim valyutasi vazifasini bajara olmayotganligi va ushbu mamlakatlardagi banklarning taraqqiy etgan davlatlarning banklari bilan bir tomonlama vakillik munosabatlariga ega ekanligi tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarini rivojlantirishga to‘sqinlik qilmoqda.

Xalqaro hisob-kitob operatsiyalarining 90 foiziga yaqin qismi faqat beshta valyutada amalga oshirilmogda. Bularga AQSH dollari, yevro, Yaponiya iyeni, Buyuk Britaniya funt 127ovar127y127 va Shveysariya franki kiradi.

Mazkur valyutaning barchasini erkin suzib yuruvchi kurs rejimiga ega ekanligi xalqaro hisob-kitob munosabatlarida valyuta riski muammosi va to'lov riski muammosini yuzaga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro tijorat banklari XIM tizimida muhim va hal qiluvchi rolni o'ynamoqda. Ularning xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish borasidagi boy tajribasini ilmiy asosda o'rganish respublikamizning tijorat banklari uchun 127ova amaliy ahamiyatga egadir.

Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarini to'g'ri tasniflash asosida ularning samaradorligini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Buning boisi shundaki, tijorat banki uchun to'lov riski har bir xalqaro hisob-kitob shaklida bir-biridan farq qiladi.

Xalqaro hisob-kitob iqtisodiy mazmuniga ko'ra, ikkiga bo'linadi:

1. Sof to'lovlar.
2. Hujjatlashtirilgan to'lovlar.

Bunda turkumlash uchun mezon bo'lib, to'lov shartlari hisoblanadi. Sof to'lovlarga quyidagi uch to'lov sharti xos:

- a) tovarlar summasini qisman yoki to'liq oldindan to'lash;
- b) tovarlar summasini tovarni qabul qilib olgandan so'ng to'lash;
- v) ochiq hisobraqam bo'yicha hisoblashish.

Ushbu uchala shartdan kamida bittasi bajariladigan to'lov shakli sof to'lov hisoblanadi. Shu boisdan ham, sof to'lovlarga to'lov topshiriqnomalari va cheklar vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar kiritiladi.

To'lov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladigan hisob-kitoblarda import summasi 127ovar qabul qilib olingandan so'ng amalga oshiriladi. Bunda importyor birinchi navbatda tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni oladi. Undan keyin esa, tovarlar bilan bog'liq hujjatlar orqali tovarlarni portdan yoki omborxonadan oladi. Importyor tovarni sifatini haqiqatda tekshirgandan keyin to'lov topshiriqnomasi yozadi. Demak,

tijorat banki uchun mazkur hisob-kitob shaklida to'lov riski mavjud emas. Bundan tashqari, ushbu to'lov shakli importyor uchun qulay bo'lib, eksportyorga to'lov riskini yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda to'lov riski muammosining chuqurlashishi debitor qarzdorlik summasining oshishiga va mamlakat eksport tushumini kamayishiga olib kelishi mumkin. Bu holat esa, o'z navbatida, milliy valyutaning almashuv kursiga va eksportyorlarning to'lovga qobilligiga salbiy ta'sir qiladi.

Xalqaro savdoni moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan xalqaro hisob-kitob munosabatlarida tijorat banklarining 128ovar128y cheklaridan keng ko'lamda foydalaniladi. Respublikamiz bank amaliyotida esa, hozirgi vaqtda banklarning 128ovar128y cheklari muomalasi mavjud emas.

Tijorat banklarining 128ovar128y cheklari bilan amalga oshiriladigan xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida bank chekni mijozning yozma ko'rsatmasiga asosan yozadi. Ammo bank tomonidan chek summasi alohida balans hisobvarag'ida deponentlanmaydi. Demak, bunda bank uchun to'lov riski mavjud emas. Lekin, xalqaro amaliyot tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, 128ovar128y cheklarning asosiy qismi, import-yorlarning joriy valyuta mablag'lari yetmay qolgan sharoitda, tijorat banklarining kreditlari hisobidan to'lanmoqda. Demak, 128ovar128y cheklar tijorat banklari uchun to'lov riskini yuzaga keltirmasada, ular uchun yuqori daromad olish manbai bo'lib qolmoqda.

Rivojlangan davlatlarning xo'jalik amaliyotida ochiq hisobraqami bo'yicha hisoblashishdan keng ko'lamda foydalaniladi. Bunda, odatda, eksportyorning bankida mazkur tashqi savdo shartnomasini moliyalashtirish uchun alohida balans hisobraqami ochiladi. Tashqi savdo shartnomasida har bir partiya tovarni jo'natish vaqti aniq ko'rsatiladi. Importyor har bir partiya tovarning summasini 128ovar jo'natilgunga qadar eksportyorning bankida ochilgan balans hisob varag'iga o'tkazishi lozim. Eksportyor tovarni jo'natgandan so'ng, uning banki to'lov summasini eksportyorning joriy valyuta hisob varag'iga o'tkazadi.

Ochiq hisobraqamlari bo'yicha hisoblashish bir-birini uzoq yillardan buyon yaxshi biladigan va doimiy hamkorlar sifatida faoliyat yuritib kelayotgan eksportyorlar va importyorlar o'rtasida qo'llaniladi. Buning sababi shundaki, mazkur to'lov shartida to'lov kafolatlanmagan, banklar esa, to'lovni o'z vaqtida amalga oshishi uchun javob bermaydi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar jarayoni turli xildagi risklar bilan bog'liq bo'lganligi sababli xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda har bir riskning darajasini, uning ta'sirini pasaytirish imkoniyatlarini o'rganish talab etiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar jarayonida mavjud bo'lgan risklarga quyidagilar kiradi:

1. Siyosiy risk.

Siyosiy risk – bu turli xildagi siyosiy voqealarning (urushlar, inqilob, davlat to'ntarishi, milliy lashtirish, embargo, ommaviy ish tashlashlar) natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Siyosiy risk natijasida importyorlar olingan tovarlar summasini ola olmay qolishlari, eksportyorlar esa, tovarlarni eksport qila olmay qolishlari mumkin.

2. Tijorat risklari.

Mazkur risklar quyidagi holatlar bilan bog'liq:

- eksport baholarining kutilmaganda o'zgarishi;
- tovarning so'nggi bahosiga ta'sir qiluvchi mahsulotlarning tannarxini oshishi;
- milliy bozorlarning kon'yunkturaviy xususiyatlariga.

3. Ishlab chiqarish risklari.

Bunda importyor tomonidan buyurtmaning qaytirib olinishi yoki buyurtmani sezilarli darajada modifikatsiya qilinishini talab qilinishi natijasida eksportyor zarar ko'rish mumkin.

4. Kredit riski.

Kredit riski bank tomonidan importni moliyalashtirish maqsadida berilgan kreditni qaytmasligi natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Ta'minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlarda import qilingan tovarlar bo'yicha to'lov yuzasidan importerning banki kafil bo'lganligi sababli, importyorning joriy valyuta hisobraqamida valyuta mablag'lari

bo'lmagan holatda, to'lov bank krediti hisobidan amalga oshiriladi. Natijada kredit riski yuzaga keladi.

5. Valyuta riski.

Valyuta riski – bu valyutalarning almashuv kurslarini o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfidir. Odatda, to'lov valyutasining qadring oshishi importyorni zarar ko'rishiga sabab bo'ladi.

6. Defolt riski.

Ushbu risk kontragentlardan biri tomonidan xalqaro majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshira olmay qolishini anglatadi.

7. Konvertatsiya riski.

Bunda importyor to'lovga qobil bo'ladi, ammo milliy valyutani xorijiy valyutalarga konvertirlashda muammo bo'lganligi sababli u to'lovni amalga oshira olmaydi.

6.2. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish shartlari

Tashqi savdo bo'yicha amalga oshiriladigan xalqaro hisob-kitoblarning sharti tashqi savdo shartnomasida o'z aksini topadi.

Tashqi savdo shartnomasi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- * preambula;
- * shartnomaning predmeti;
- * shartnoma bahosi va summasi;
- * tovarlarni yetkazib berish muddatlari;
- * to'lov shartlari;
- * tovarning sifati;
- * sug'urta;
- * fors-major holatlar;
- * arbitraj;
- * shartnoma shartlarini bajarmaganligi uchun qo'llaniladigan iqtisodiy jazo choralari;
- * shartnomaning amal qilish muddati;
- * tomonlarning yuridik manzillari;
- * mas'ul shaxslarning imzolari va muhr.

Tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda shartnomaning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari muhim o'rin tutadi.

Tashqi savdo shartnomasining valyutaviy shartlari quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- * shartnoma tuziladigan valyutaning nomi;
- * shartnoma summasi;
- * to'lovni amalga oshirish vaqti.

Tashqi savdo shartnomasining to'lov shartlariga quyidagilar kiradi:

- * to'lov valyutasi;
- * to'lov muddati;
- * to'lov usullari;
- * xalqaro hisob-kitob shakli.

To'lov valyutasi – bu import bo'yicha to'lov amalga oshiriladigan valyuta. U shartnoma bahosi valyutasiga mos kelmasligi ham mumkin. Agar har ikkala valyuta mos kelsa, u holda, bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirish zaruriyati yuzaga kelmaydi. Demak, bunday sharoitda valyutalarni qayta hisoblash kursi masalasi yuzaga kelmaydi.

Agar baho valyutasi va to'lov valyutasi o'zaro mos kelmasa, u holda, shartnomada quyidagi masalalar o'zining aniq ifodasini topgan bo'lishi lozim:

- * valyuta bozori (ushbu bozorda kotirovka qilinadigan valyutaning kursi qayta hisoblash uchun asos sifatida olinadi);

- * valyuta kursining turi (sotish kursi, sotib olish kursi, o'rtacha kurs);

- * “Reyter” tizimi bo'yicha kursni aniqlash vaqti.

Tashqi savdo shartnomasida import bo'yicha to'lovni amalga oshirish vaqti, odatda, aniq belgilab qo'yilgan bo'ladi. Agar to'lov muddati aniq ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda, tovar yetkazib berilgandan keyin yoki tovar jo'natilgandan keyin ma'lum kun o'tgandan keyin amalga oshiriladi.

Valyuta pisandalari xalqaro hisob-kitoblar jarayonida qo'llaniladigan muhim holatlardan biri hisoblanadi.

Valyuta pisandasi – baho valyutasi va to‘lov valyutasini o‘zaro mos kelmasligi natijasida yuzaga keladigan valyuta riskini sug‘urtalashning turlaridan biri hisoblanadi.

Bitimning valyuta, moliya va to‘lov shartlarini ishlab chiqishda eksport qiluvchi va import qiluvchi tomonlarning manfaatlari bir-biriga zid bo‘ladi. Chunki eksport qiluvchi tomon valyuta tushumini tez va to‘liq summada olishni ko‘zlasa import qiluvchilar valyuta to‘lovlarini tovarni olib uni sotishgacha kechiktirishga harakat qiladilar.

Tovar narxini belgilashning valyuta usuli mavjud:

1. Bitimni amal qilishi va ijro etilishi davomida o‘zgarmaydigan qat’iy ijro. Bu usul dunyo bozorlarida narx pasayishi yuz berayotgan sharoitlarda qo‘llaniladi.

2. Bitimni imzolash paytida narxni belgilash tamoyili ko‘rsatiladi, narx esa bitim ijrosi mobaynida qo‘yiladi. Bu usuldan narxlar oshib borayotgan davrda ko‘p foydalaniladi.

3. Bitim tuzish paytida narx qat’iy belgilanib, uning bozor narxi o‘zgarishi bilan farqlanish chegarasi ko‘rsatilib qo‘yiladi. Masalan, bitim imzosi davomida biror narxlarning 10% ga ortishi bilan bitim narxi ham o‘zgartirilishi nazarda tutiladi.

4. Xarajatlarni o‘zgarishiga bog‘liq ravishda belgilanadigan sirpanuvchi narx. Qurilish, buyurtma bo‘yicha dastgoh jihozlar tayyorlashda narxning yuqoridan chegaralanishi yoki ayrim xarajat moddalari bo‘yicha narx o‘zgarishini xisobga olish asosida amal qiladi.

5. Aralash shaklda narx belgilash. Narxning bir qismi qat’iy belgilansa, boshqa qismi sirpanuvchi usulda aniqlanadi.

Narx vositasi deganda bitim obyekti bo‘lgan tovar narxining qaysi valyutada belgilanishi tushuniladi.

Shartnoma bahosi – bu tovarni sotib oluvchi tovarni sotuvchiga to‘lashi lozim bo‘lgan va ma’lum bir valyutada aks etgan pul miqdoridir.

Xalqaro savdoda qattiq va o‘zgaruvchan baholar keng qo‘llaniladi:

Qattiq baho – shartnoma tuzilayotgan paytda belgilab qo‘yiladi va shartnoma ijrosiga qadar o‘zgarmaydi.

O'zgaruvchan baho – shartnoma tuzilayotgan paytda belgilab qo'yiladi va u, tovarni yetkazib berish vaqtida uning bozor bahosi o'zgargan bo'lsa, o'zgaradi.

Odatda, shartnomalarda 2-5% darajasida tovarning shartnomaviy bahosidan bozor bahosini tebranishiga yo'l qo'yiladi.

Maxsus informatsion byulletenlarda e'lon qilinadigan baholar jahon baholarini aks ettiradi.

Jahon baholari – bu jahon tovar bozorlaridagi asosiy eksporterlarning eksport baholari va importerlarning import baholaridir.

Masalan, alyuminiy va bug'doyning jahon baholari bo'lib, Kanadaning eksport baholari hisoblanadi. Kauchukning jahon bahosi – Singapur birjasining bahosi, choyniing jahon bahosi – Kalkutta, Kolombo va Dondondagi auksionlar bahosi, neftning jahon bahosi – London birjasining bahosi hisoblanadi.

Xalqaro savdoda 20 ga yaqin chegirmalar qo'llanilmoqda.

Chegirmalar turiga qarab tovarlar bahosiga nisbatan 2 foizdan 40 foizgacha beriladi.

Masalan, mineral o'g'itlarni mavsumdan tashqari sotishda 15 foizgacha chegirma beriladi.

Xalqaro bitimlarning moliyaviy shartlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Hisob-kitob shartlari:

*to'liq to'lash;

*avans to'lovi;

* kechiktirib to'lash.

2. Hisob-kitob shakllari.

3. Bank xarajatlarini to'lash tartibi.

4. Tomonlarning moliyaviy javobgarligi.

Tovar valyutasini belgilashda tovarning turi va narx belgilash usuli katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, hukumatlararo kelishuv va xalqaro udumlar ham e'tiborga olinadi. Ba'zida tovar narxi ikki yoki undan ortiq valyutada hamda xalqaro pul birliklarida ifodalanishi mumkin.

To'lov valyutasi import qiluvchi yoki qarzdor o'z majburiyatlarini qaysi valyutada qoplashni ifoda etadi.

Valyuta kurslari beqaror bo'lgan paytlarda narxlar eng barqaror valyutada aniqlanib, to'lov esa import qiluvchining valyutasida o'rnatiladi. Agar narx valyutasi to'lov valyutasidan farq qilsa, u holda bitimda birini ikkinchisiga o'tkazish qayta hisoblash kursi yordamida amalga oshiriladi. Mazkur ikki valyutaning bir-biriga muvofiq kelmasligi valyuta kursini sug'urtalashning eng sodda usuli hisoblanadi. Agar narx valyutasining kursi (masalan, dollar) pasayib ketsa, to'lov valyutasi (o'zbek so'mi) summasi o'z-o'zidan mos ravishda kamayadi va aksincha. Narx valyutasi kursining pasayish riski eksport qiluvchi zimmasida bo'lsa, uning ko'tarilish riski import qiluvchida bo'ladi.

To'lov shartlari. Tashqi iqtisodiy aloqalarda tuziladigan bitimlarning muhim elementlaridan bo'lgan to'lov shartlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Naqd pul asosida to'lov.
2. Kredit berish asosida to'lov.
3. Naqd pul bilan to'lash hamda mumkin bo'lgan opsiyonli kredit asosida to'lov.

Xalqaro hisob-kitoblarning to'rt shakli mavjud:

1. To'lov topshiriqnomasi yoki bank o'tkazmalari.
2. Chek.
3. Hujjatlashtirilgan akkreditiv.
4. Inkasso.

Xalqaro hisoblashuvlarning alohida xususiyatlari:

1. Import qiluvchi va eksport qiluvchilar, ularning banklari tashqi savdo bitimi bilan bog'liq munosabatlarni o'rnatadilar. Bu munosabatlar asosida tovarning va to'lov hujjatlarini rasmiylashtirish, uzatish, qayta ishlash hamda to'lovni amalga oshirish yotadi.

2. Xalqaro hisob-kitob milliy me'yoriy - huquqiy hujjatlar, bundan tashqari xalqaro umumlashtirilgan qoidalar bilan tartibga solinadi.

3. Xalqaro hisob-kitoblar – unifikatsiyalash obyekti bo'lib, bunga xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi, bank operatsiyalarining universallasuvi jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

4. Xalqaro hisob-kitoblar qoidaga ko'ra hujjatli xususiyatga ega, ya'ni ular moliya va tijorat hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Moliyaviy hujjatlarga oddiy va o'tkazma veksellar, cheklar, to'lov tilxatlari kiradi.

Tashqi savdoda tovarlar bilan bog'liq hujjatlar ikki guruhdan iborat bo'ladi:

a) transport hujjatlari;

b) tijorat hujjatlari.

Transport hujjatlariga quyidagilar kiradi:

– konosament;

– xalqaro temir yo'l yuk xati;

– xalqaro avtomobil yuk xati;

– avia yuk xati;

– varrant.

Tijorat hujjatlariga quyidagilar kiradi:

– invoys;

– sug'urta polisi;

– sifat sertikati;

– kelib chiqish sertifikatini;

– o'ram varag'i;

– konsullik hisobvarag'i;

– orderli omborxonaga guvohnomasi.

5. Xalqaro hisob-kitoblar turli valyutalarda o'tkaziladi. Shuning uchun ular valyuta operatsiyalariga chambarchas bog'liq.

6. Mazkur hisoblashuvlarda kafolatlashning umumiy qoidalariga rioya etiladi. Unga muvofiq kafolat matnida quyidagilar bo'lishi lozim:

1) kafolat beruvchiga haq to'lanmagan bo'lsa kafolat summasi undirilmaydi;

2) bitimning tavsifi;

3) pretenziya qilish uchun zarur bo'lgan hujjatlar;

4) kafolat muddati tugaydigan sana va kafolat bergan bankka benifitsiar tomonidan hujjatlarni taqdim etish sanasi;

5) kafolat muddati tugagandan so'ng qaytarilishi lozim.

Xalqaro hisob-kitob shakllariga ta'sir etuvchi omillar:

- * tashqi savdo obyektini hisoblangan tovar turi;
- * kredit kelishuvining mavjudligi;
- * tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha kontragentlarning to'lov qobiliyati va obro'-e'tibori;
- * dunyo bozorida mazkur tovarga bo'lgan talab va taklif.

Xalqaro hisob-kitoblar murakkab huquqiy munosabatlar bo'lib, eksport-import operatsiyalari, tijorat tusiga ega bo'lmagan to'lovlar – sayyohlik, sport, fuqarolar tomonidan xorijiy davlatlarga pul o'tkazishlar, xorijiy davlatlarda diplomatik va savdo vakolatxonalarini ochish, o'zga davlat hududida harbiy qismlarni saqlash hamda kapitallar va kreditlarning harakati bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish kabi jihatlarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro Savdo Palatasi tomonidan hujjatlashtirilgan akkreditiv va inkasso bo'yicha qabul qilingan xalqaro umumlashtirilgan qoidalar xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishning ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan huquqiy asosi hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy shartnomalarni tuzishda 1980-yilda ishlab chiqilgan (Vena konvensiyasi) tovarlarni xalqaro sotish-sotib olish to'g'risidagi BMT konvensiyasi asos bo'lib hisoblanadi. Ushbu hujjat to'lovlarning umumiy shartlari va uni amalga oshirish tartibini o'z ichiga oladi. Ushbu Konvensiya importyorning tovar uchun to'lov majburiyatini, to'lov muddati va to'lovni amalga oshirish joyi, tovarga to'lovni amalga oshirmaslik oqibatlarini har bir kechikkan davr uchun foiz hisobida jarima to'lab berish, tomonlar o'rtasida ko'rilgan zararning taqsimlanishini ko'rib chiqadi.

6.3. Xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmlari

Xalqaro hisob-kitoblarning 4 shakli mavjud:

1. To'lov topshiriqnomasi yoki bank o'tkazmasi.
2. Chek.
3. Hujjatlashtirilgan akkreditiv
4. Inkasso

Jahon xalqaro savdo amaliyotida hujjatlashtirilgan akkreditivlar va hujjatli inkasso vositasidagi hisob-kitoblarning salmog‘i boshqa hisob-kitob shakllariga nisbatan sezilarli darajada yuqoridir. Buning asosiy sababi akkreditivlarda to‘lovning kafolatlanganligi va hujjatli inkassoda tovar hujjatlarini to‘lov amalga oshirilgandan so‘ng berilishidir. Ushbu to‘lov sharti importyorni to‘lovni o‘z vaqtida amalga oshirishga undaydi.

Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning quyidagi shakllari mavjud:

- chaqirib olinmaydigan akkreditivlar;
- chaqirib olinadigan akkreditivlar;
- tasdiqlanadigan akkreditivlar;
- tasdiqlanmaydigan akkreditivlar;
- ta‘minlangan akkreditivlar.

Chaqirib olinmaydigan akkreditivlar ishtirokchi tomonlarning rozilgisiz bekor qilinishi mumkin emas.

Akkreditivlar ikki maqsadda uchinchi mamlakat banki tomonidan tasdiqlanadi:

* siyosiy riskdan qochish maqsadida;

* kichik banklar tomonidan qo‘yilgan yirik summadagi akkreditivlar bo‘yicha to‘lov riskining oldini olish maqsadida.

Chaqirib olinadigan akkreditivlar istalgan vaqtda uni ochgan bank tomonidan bekor qilinishi yoki shartlari o‘zgartirilishi mumkin.

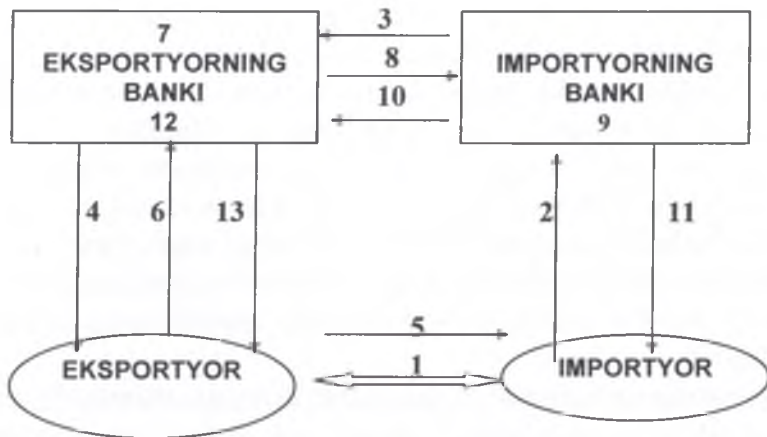
Mamlakatimiz xo‘jalik va bank amaliyotida naqd pulsiz hisob-kitoblarning sof inkasso shakli mavjud emas. Ushbu shaklning mavjud emasligi respublikamizda tijorat veksellari muomalasining mavjud emasligi bilan izohlanadi.

Respublikamizda banklar tomonidan ochilgan akkreditivlarning naqd pulsiz to‘lovlar hajmidagi salmog‘i juda kichik. Buning ustiga, hujjatlashtirilgan akkreditivlarning asosiy qismi ta‘minlangan akkreditivlarning hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. Buning natijasida xo‘jalik subyektlariga tegishli pul mablag‘larining ma‘lum qismi ularning xo‘jalik aylanmasidan chiqib qolmoqda.

Biz quyida xalqaro iqtisodiy munosabatlarda, keng qo'llanilayotgan ta'minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar shakli bo'yicha xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini ko'rib chiqamiz.

Bu yerda:

- 1-tashqi savdo shartnomasini imzolash;
- 2-importyor o'zining bankiga hujjatlashtirilgan akkreditiv ochish to'g'risida ariza beradi;
- 3-importyorning banki eksportyorning bankiga, akkreditiv ochilganligi to'g'risida xabardor qilish uchun, akkreditiv telegrammasini jo'natadi;
- 4-eksportyorning banki eksportyorni akkreditiv ochilganligidan xabardor qiladi;
- 5-eksportyor tovarlarni importyorga jo'natadi;
- 6-eksportyor tovarlar bilan bog'liq barcha hujjatlarni o'zining bankiga jo'natadi;

6.1-rasm. Ta'minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar vositasidagi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi⁶⁶

7-eksportyorning banki hujjatlarni importyorning bankiga jo'natish uchun qabul qilib oladi;

⁶⁶ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

8- eksportyorning banki hujjatlarni importyorning bankiga to'lov uchun jo'natadi;

9-importyorning banki akkreditiv so'mmasini to'lab beradi;

10-importyorning banki eksportyorning bankini 9-operatsiya bajarilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi;

11-importyorning banki hujjatlarni importyorga beradi;

12-eksportyorning banki akkreditiv so'mmasini eksportyorning joriy hisobraqamiga o'tkazadi;

13-eksportyorning banki eksportyorning joriy hisobraqamidan ko'chirma beradi.

Yuqoridagi shakldan kurinadiki, hujjatlashtirilgan akkreditivlarda tovarlar bilan bog'liq hujjatlar importyorga faqat to'lov amalga oshirilgandan keyin beriladi. Bundan tashkari, importyorning banki to'lov uchun kafil hisoblanadi. Shu sababli, ta'minlanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlar eksportyorlar uchun xalqaro hisob-kitoblarning kulay shakli xisoblanadi.

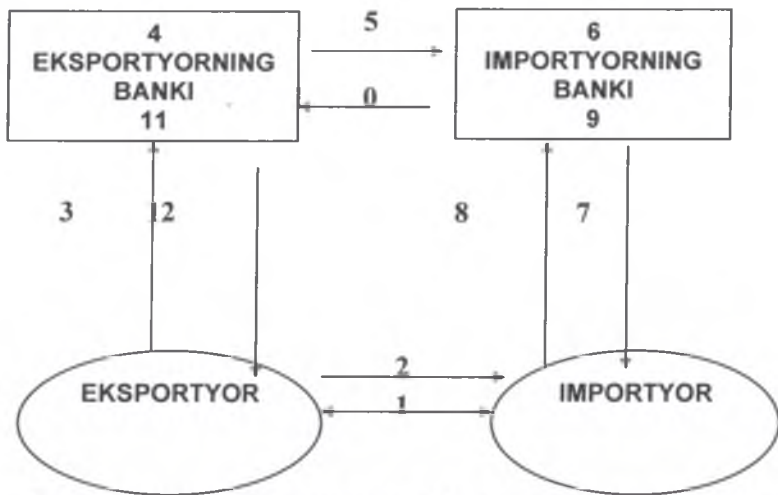
Rivojlanayotgan mamlakatlarda xo'jalik yurituvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda xalqaro hisob-kitoblarning ta'minlangan akkreditiv shaklidan keng foydalaniladi. Buning sababi shundaki, ushbu davlatlar xalqaro Bazal qo'mitasining ekspertlari va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan yuqori riskli zona sifatida e'tirof etiladi. Shu sababli, ushbu mamlakatlar bilan bo'ladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ular to'lovlar kafolatlangan va to'lov kafolatini ta'minlash imkoniyati yuqori bo'lgan xalqaro hisob-kitob shakllarini qo'llaydilar. Hujjatli akkreditiv xalqaro hisob-kitoblarning ana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan shakli hisoblanadi.

Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning ta'minlanganlik shaklida to'lov so'mmasi alohida hisobraqamda deponent qilinadi yoki oldindan eksportyorning bankiga yetkazib beriladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning bank amaliyotida esa, hujjatli akkreditivlarning ta'minlanmaganlik shaklidan keng ko'lamda foydalanilmoqda. Bunda akkreditiv so'mmasi alohida balans hisobraqamida deponent qilinmaydi, to'lov uchun kafillikni esa, importyorning banki o'z zimmasiga oladi.

Bu yerda:

1-tashqi savdo shartnomasini imzolash;

- 2-eksportyor tovarlarni importyorga jo'natadi;
- 3-eksportyor tovarlar bilan bog'liq bo'lgan barcha hujjatlarni importyorga jo'natadi;
- 4-eksportyorning banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni qabul qilib oladi;
- 5-eksportyorning banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni importyorning bankiga jo'natadi;
- 6-importyorning banki hujjatlarni inkassoga qabul qiladi;

6.2-rasm. Hujjatli inkasso vositasidagi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi⁶⁷

- 7-importyorning banki hujjatlarni kelib tushganligi to'g'risida importyorga xabar beradi;
- 8-importyor to'lovni amalga oshirish uchun to'lov topshiriqnomasi yozadi;
- 9-importyorning banki mijozning to'lov topshiriqnomasiga asosan to'lovni amalga oshiradi;

⁶⁷ Mualliflarning shaxsiy ishlarnasi.

10-importyorning banki eksportyorning bankini 9-operatsiya bajarilganligi to'g'risida xabardor qiladi;

11-eksportyorning banki to'lov so'mmasini eksportyorning joriy valyuta hisobraqamiga o'tkazadi;

12-eksportyorning banki eksportyorning joriy hisobraqamidan ko'chirma beradi.

6.1-rasmdan ko'rinadiki, hujjatli inkassoda bank tovarlarning hujjatlarini importyor to'lovni amalga oshirgandan keyingina unga beradi. Bu esa, importyorni to'lovni o'z vaqtida amalga oshirishga majbur qiladi. Chunki to'lov o'z vaqtida amalga oshirilmasa, importyor hujjatlarni ola olmaydi. Demak, u tovarlarni omborxonadan yoki temir yo'l bekatidan olish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Buning natijasida tovarlarni bu joylardan olib chiqib ketishga kechikadi va pirovard natijada importyor katta miqdorda jarima to'lashga majbur bo'ladi. Chunki Bojxona qo'mitasiga tegishli omborxonalar tovarlar saqlangan har bir kun uchun katta miqdorda haq oladi, temir yo'l bekatlarining jarima stavkasi ham sezilarli darajada yuqoridir.

Inkassoning ikki turi mavjud bo'lib, ular sof inkasso va hujjatli inkasso. Sof inkassoda faqat to'lov hujjatlari inkassoga qabul qilinadi. Hujjatli inkassoda esa, faqat tijorat hujjatlari yoki tijorat hujjatlari to'lov hujjatlari bilan birgalikda inkassoga qabul qilinadi.

Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida, eksport-import operatsiyalarini moliyalashtirish jarayonida, tijorat banklarining orderli cheklaridan foydalanilmaydi. Bu esa, xalqaro hisob-kitoblarning samaradorlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu yerda:

1-tashqi savdo shartnomasini imzolash;

2-importyor o'zining bankiga chek yozish to'g'risida yozma ko'rsatma beradi;

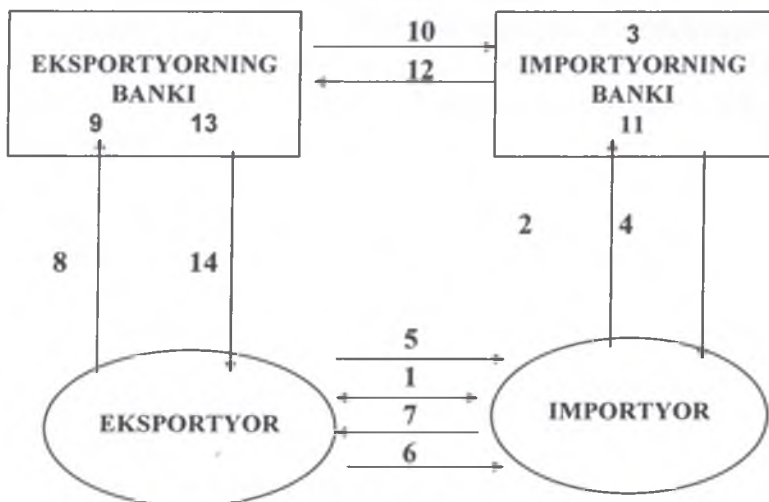
3-importyorning banki orderli chekni yozadi;

4-bank chekni importyorga beradi;

5-eksportyor tovarlarni importyorga jo'natadi;

6-eksportyor tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni importyorga jo'natadi;

6.3-rasm. Banklarning orderli cheklari vositasidagi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi⁶⁸

- 7-importyor chekni eksportyorga uzatadi;
- 8-eksportyor chekni o'zining bankiga uzatadi;
- 9-eksportyorning banki chekni qabul qilib oladi;
- 10-eksportyorning banki chekni importyorning bankiga jo'natadi;
- 11-importyorning banki chek bo'yicha to'lovni amalga oshiradi;
- 12-importyorning banki eksportyorning bankini 11-operatsiya bajarilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi;
- 13-eksportyorning banki to'lov so'mmasini eksportyorning joriy valyuta hisobraqamiga o'tkazadi;

14-eksportyorning joriy hisobraqamidan ko'chirma berish.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotida banklarning orderli cheklaridan eksport-import operatsiyalarini moliyalashtirish jarayonida keng ko'lamda foydalaniladi.

Banklarning orderli cheklarining muhim afzalliklaridan biri shundaki, ularni indossament vositasida uchinchi shaxsga uzatish mumkin. Demak, orderli cheklar vositasida korxonalar o'rtasidagi debitor-kreditor qarzdorlikni keskin qisqartirish mumkin.

⁶⁸ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

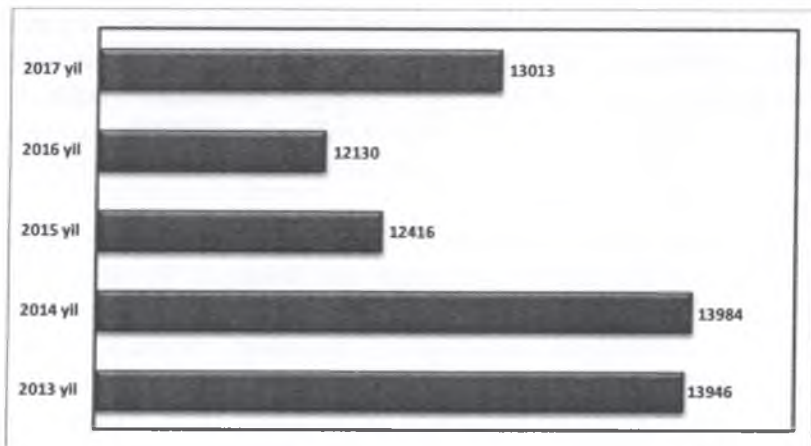
Sof inkassoning mavjud emasligi naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini yanada oshirishga to'sqinlik qiladi. Chunki tijorat veksellari indossament orqali boshqa subyektlarga uzatilishi natijasida, birinchidan, naqd pulsiz to'lovlar hajmini oshiradi, ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi debitor-kreditor qarzdorlik hajmini qisqartirish imkonini beradi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning to'lov talabnomasi shakli bozor iqtisodiyoti munosabatlarining tabiatiga mos kelmaydi. Buning sababi shundaki, to'lov talabnomasi orqali to'lovi undirilmasdan jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning summalari to'lanadi. Aslida to'lovi undirilmasdan sotilgan tovarlar kreditga sotilgan deb hisoblanishi va unga ma'lum foizda qo'shimcha to'lov to'lanishi kerak. Yoki to'lovi undirilmasdan sotilgan tovarlar summasiga tijorat vekseli yozilishi kerak. Respublikamiz amaliyotida esa, to'lovi undirilmasdan sotilgan tovarlar kreditga sotilgan deb hisoblanmaydi.

To'lov talabnomasidan foydalanish borasidagi dolzarb muammolardan biri to'lovni solishtirish dalolatnomasi asosida o'z vaqtida undirish muammosi hisoblanadi. Muammoning mohiyati shundaki, ayrim fermer xo'jaliklari xususiy firmalardan tovarlar sotib olganlar. To'lovni undirishda ushbu firmalarning ko'pchiligini yopilib ketganligi qiyinchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Mamlakatimiz amaliyotida to'lovlarni amalga oshirishning maqsadli ketma-ketligi qo'llanilmoqda. Ushbu ketma-ketlikda to'lovlarni undirishda ustuvorlik Davlat byudjeti oldidagi qarzdorlikni to'lashga qaratiladi. Bunda soliq to'lovlarini keyingi davrlar uchun undirilishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltirmoqda.

6.4-rasm. O‘zbekiston Respublikasida import hajmi⁶⁹, mln. AQSH dollari

6.4-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2014–2016-yillarda respublikamizda import hajmi pasayish tendensiyasiga ega bo‘lgan. 2017-yilda esa, import hajmi 2016-yilga nisbatan sezilarli darajada oshgan. Bu esa, mamlakat iqtisodiyotiga yangi texnika va texnologiyalarni tobora katta hajmda import qilinayotganligi bilan izohlanadi.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Hujjatlar aktseptga qarshi; hujjatlar to‘lovga qarshi; bitim valyutasi; baholovchi valyuta; bank o‘tkazmasi; chek; sof inkasso; hujjatli inkasso; hujjatlashtirilgan akkreditiv; aktsept aval.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Xalqaro hisob-kitoblar nima?
2. Xalqaro hisob-kitoblarning qanday shartlari mavjud?
3. To‘lov topshiriqnomalarining qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
4. Cheklarning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
5. Akkreditivning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?
6. Inkassoning qanday afzalliklari va kamchiliklari mavjud?

⁶⁹ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik byulletenlari ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan shakllantirildi.

7. Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning qanday shakllari bor?
8. Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning qanday turlari bor?

MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish shart-sharoitlari.
2. Hujjatlashtirilgan akkreditivlar orqali amalga oshiriladigan xalqaro hisob-kitoblar tizimidagi o'zgarishlar.
3. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida tijorat banklari kreditlarining o'rni.
4. O'zbekiston Respublikasida xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish amaliyoti.
5. Banklarning orderli cheklari vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar.
6. Xalqaro savdoda tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi.
7. Cheklarning muddati tugab qolganda xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi.
8. Sof inkassoning o'ziga xos xususiyatlari.
9. Hujjatli inkassoning o'ziga xos xususiyatlari.
10. Ochiq hisobraqamlar bo'yicha hisoblashishlar va uning o'ziga xos xususiyatlari.

VII BOB. XALQARO KREDIT VA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI KREDITLASH

7.1. Xalqaro kreditning tamoyillari va funksiyalari

Xalqaro kreditning tamoyillari (prinsiplari) uning iqtisodiy mohiyatini yanada chuqurroq ochib beradi.

Xalqaro kreditning takror ishlab chiqarish bilan aloqasi uning quyidagi asosiy tamoyillari yoki prinsiplarida ko‘rinadi:

1) **qaytarishlilik**: xalqaro kredit ham ichki kreditga o‘xshab kelishilgan muddatga qaytarilishi lozim. Agar olingan mablag‘lar qaytarilmasa, u holda qaytarilmas pul kapitalini o‘tkazish xususiyatiga ega, moliyalashtirish ko‘rinishiga ega bo‘lib qoladi.

2) **muddatlilik**: kredit shartnomasida o‘rnatilgan muddatlarda kreditni qaytarilishini ta‘minlaydi.

3) **to‘lovlilik**: qiymat qonunini amal qilishini va kredit differentsial shartlarini amalga oshirish yo‘llarini ifodalaydi va xalqaro kredit uchun o‘rnatilgan foizlar shu kreditning bahosi hisoblanadi.

4) **moddiy ta‘minlanganlik**: kredit bo‘yicha yuzaga keluvchi risklardan himoyalab kreditni to‘lab berish kafolatini anglatadi.

5) **maqsadga yo‘naltirilganlik**: ssudaning aniq obyektlarini aniqlash, buni qo‘llanilishidan asosiy maqsad kreditor davlatning eksportini rag‘batlantirishdir.

Xalqaro kreditning funksiyalari

Xalqaro kredit ssuda kapitalini xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida aylanish xususiyatini aks ettiruvchi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Kengaygan ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish maqsadida ssuda kapitalining mamlakatlar o‘rtasida taqsimlanishi. Xalqaro kredit mexanizmi orqali ssuda kapitali foydani ta‘minlash maqsadida iqtisodiy agentlar ko‘zlagan sohalarga yo‘naltiriladi. Shu orqali kredit milliy

foydani o'rtacha foydaga aylantirishga va uning massasini oshirishga yordam beradi.

2. Xalqaro hisob-kitoblarda haqiqiy pullarni (oltin va kumush) kredit pullar bilan almashishi, shuningdek, naqdsiz to'lovlarni tezlashishi va rivojlanishi, naqd valyuta oborotini xalqaro kredit operatsiyalari bilan almashishi muomala xarajatlarini iqtisod qiladi. Xalqaro kreditlar asosida Xalqaro hisob-kitoblarning kredit vositalari bo'lgan - veksel, chek, shuningdek, bank o'tkazmalari, depozit sertifikatlari va boshqalar vujudga keldi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ssuda kapitalining muomala vaqtini iqtisod qilinishi hisobiga kapitalning ishlab chiqarish funksiyasi vaqtini oshirib, ishlab chiqarishni kengaytirishga va foydani ko'paytirishga erishish mumkin.

3. Kapitalning to'planishi va markazlashuvining tezlashishi. Chet el kreditlarini jalb qilish hisobiga qo'shimcha qiymatni kapitallashtirish tezlashadi, individual jamg'arish chegaralari kengayadi, bir mamlakat tadbirkorlarining kapitali boshqa mamlakat mablag'lari hisobiga ko'payadi. Kredit ma'lum chegaralarda boshqa mamlakatlarning kapitali, mehnati va mulkiga egalik qilish imkoniyatini beradi. Imtiyozli xalqaro kreditlarning yirik kompaniyalarga berilishi hamda mayda va o'rta firmalarning jahon ssuda kapitallari bozoriga kirish imkoniyatini qisqarishi kapitalni to'planishiga va markazlashuviga sabab bo'lmoqda.

Qarz mablag'lari qaysi tashqi iqtisodiy bitimga belgilanishiga qarab quyidagilarga bo'linadi:

- tijorat kreditlari - tashqi savdo va xizmatlar bilan bevosita bog'langan;

- moliyaviy kreditlar - har qanday maqsadlarga ishlatiladigan, shu jumladan, to'g'ri kapital qo'yilmalar, investitsion obyektlarni qurish, qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish, tashqi qarzni to'lash, valyuta intervensiyasini o'tkazishlardir.

- oraliq kreditlar - kapital, tovar va xizmatlarni olib chiqarishning aralash shakllariga xizmat qilish uchun tayinlangan, masalan, pudrat ishlarini bajarish shaklida. Ko'rinishi bo'yicha kreditlar: tovar - asosan eksportyorlar tomonidan xaridorlarga beriladigan va valyuta - banklar tomonidan pul shaklida beriladigan kreditlarga bo'linadi.

7.2. Xalqaro kreditning shakllari

Xalqaro kreditning 2 shakli mavjud:

1. Xalqaro bank krediti;
2. Xalqaro tijorat krediti.

Xalqaro bank krediti asosan valyuta (pul) ko'inishida bo'ladi.

Xalqaro tijorat krediti esa, odatda tovar ko'inishiga ega.

Ana shu 2 ta asosiy kredit shaklidan kelib chiqadigan bir qancha kreditlar mavjud:

1. Firma (tijorat) krediti - odatda eksporyor mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning importyoriga to'lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi. Tashqi savdoda tijorat krediti tovarli operatsiyalarga bog'liq hisob-kitoblarda keng qo'llaniladi. Tijorat kreditining muddati (odatda 2-7 yil) turlicha bo'ladi.

2. Vekselli kreditda eksporyor tovarni sotish haqida bitim tuzib, o'tkazma veksell (tratta)ni importyorga jo'natadi, importyor tijorat hujjatlarini olib aktseptlaydi, ya'ni unda ko'rsatilgan muddatda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

3. Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kredit. Bu kredit eksporyor va importyor o'rtasidagi kelishuvga asoslanadi. Eksporyor jo'natilgan har bir tovarlar qiymatini importyorning hisobiga qarz sifatida qayd qilib boradi. Importyor shartnomada ko'rsatilgan vaqtda kredit summasini to'lab boradi. Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kreditlar faqatgina doimiy aloqada bo'lgan firmalar o'rtasidagina amalga oshirilishi mumkin.

Bank krediti - eksport va importni kreditlashda ssuda formasida namoyon bo'ladi va u tovarlar, tovar hujjatlari, veksellarni hamda trattani garovga olgan holda beriladi. Ba'zan banklar o'zlariga chambarchas aloqada bo'lgan yirik eksporyor-firmalarga blankli kredit, ya'ni rasmiy ta'minlanmagan kreditlar berishadi.

Eksport krediti - eksporyor bankining importyor bankiga yetkazib berilgan mashina, asbob-uskuna va boshqa investitsiya qilingan tovarlarni kreditlashga aytiladi. Bank kreditlari pul ko'inishida beriladi va "bog'liq"lik xarakteriga ega, chunki kredit oluvchi ssudadan faqatgina kreditor mamlakat tovarlari sotib olishigagina beriladi.

Xalqaro kredit quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

* qarz oluvchi va qarz beruvchi sifatida davlat, tashkilot va muassasalar, huquqiy shaxslar, xalqaro valyuta kredit tashkilotlari qatnashadilar;

* qarzga olingan mablag'lar qarz oluvchi mamlakat tomonidan daromad keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;

* qarz beruvchi mamlakatga to'lanadigan ssuda foizining manbasi qarz oluvchi mamlakat aholisi tomonidan yaratilgan milliy daromad hisoblanadi;

* kelishilgan kredit bahosi;

* kredit bahosining yashirin elementlari.

Suzib yuruvchi foiz stavkasi ikki qismdan tarkib topadi:

1. Asos qilib olingan stavka. Bunday stavka sifatida AQSH banklarining birinchi darajali qarz oluvchilari uchun stavka (praim-reyt), shuningdek London banklari tomonidan shu toifadagi mijozlarga qisqa muddatli ssudalarni berishda ishlatiladigan o'rta foiz stavkali (LIBOR) qo'llaniladi. Rasmiy jihatdan LIBORning o'rnatilgan darajasi mavjud emas. Har bir yirik London banki bu stavkani valyuta bozoridagi talab va taklifga qarab aniqlaydi. Libor valyuta turlari va muddatlariga qarab (1, 3, 6 va 12 oy) tabaqalashtiriladi.

2. Ustamalar yoki marja. Uning miqdori qarz oluvchi va qarz beruvchi o'rtasidagi kelishuv bo'yicha aniqlanadi.

Komission to'lovlar bu qarz beruvchi bankka belgilangan muddat mobaynida zarur kredit resurslarini qarz oluvchi ixtiyoriga berish va rezervda saqlash majburiyati uchun to'lanadi. Shuningdek, komission to'lovlar agar kredit alohida banklar tomonidan emas, balki banklar uyushmasi tomonidan berilsa, kredit operatsiyalarini o'tkazishni boshqarish uchun ham to'lanadi. So'nggi holda yetakchi bank yoki uyushma ishni tashkil etuvchi menejer kreditlashda qatnashish hissasini hamda qarzni uzishdan, foizlarni to'lashdan tushadigan mablag'larni uyushma a'zolari o'rtasida taqsimlaydi. Buning uchun qarz oluvchidan boshqarish uchun bir martalik tartibda komission to'lovlar oladi.

Sug'urta mukofoti – bu maxsus sug'urta muassasalariga to'lanadi. Chunki ular yuz berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni sug'urta qiluvchi

bilan kelishilgan miqdor doirasida qoplash majburiyatini o'z zimmalariga oladilar. Hozirgi vaqtda eksport kreditlarining sug'urta qilish miqdori ehtimoli bo'lgan yo'qotishlarning 80-90%ini tashkil etadi, ba'zida esa hatto 100 foizini.

7.3. Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosi va uni hal qilish yo'llari

Xalqaro kreditlarni o'z vaqtida qaytmasligi kredit beruvchi banklar. Xalqaro moliya institutlarining faoliyatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi.

1982-yilda Argentina hukumatini o'zini defolt deb e'lon qilishi va mamlakatga jalb etilgan xalqaro kreditlar yuzasidan kafillik majburiyatlarini bajara olmasligi xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosini o'zining kulminatsion nuqtasiga yetganligini ko'rsatdi. Bu vaqtga qadar hukumatlarning bankrotligi muammosi bo'lmagan edi.

Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosining yuzaga kelishi quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Xalqaro kreditni jalb etgan mamlakatlarda iqtisodiy kon'yunkturaning yomonlashishi.

2. Milliy valyutalarning qadrini keskin pasayib ketishi.

Meksikada 1982-yilda milliy valyuta-pesoning qadrini keskin pasayib ketishi natijasida AQSH dollarida olingan xalqaro kreditlarni qaytarish imkoni bo'lmadi.

O'zbekistonda ham milliy valyuta qadrining keskin pasayish holati kuzatilgan Milliy valyuta muomalaga kiritilgan vaqtidagi (1994-yil iyul) ilk valyuta savdosida so'mning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi 7,00 so'mni tashkil etgan edi. 2018-yilning oktabr oyiga kelib, uning kursi 8200,00 so'mdan oshdi.

Milliy valyutaning bu qadar yuqori sur'atlarda qadrsizlanishi importning qimmatlashishiga olib keldi. Importning qimmatlashishi esa, o'z navbatida, inflyatsiyaning kuchayishiga sabab bo'ldi.

2001-yil 22-iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish

chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorining qabul qilinishi milliy valyuta bozorining likvidligini oshirish, xorijiy valyutalar taklifini sezilarli darajada ko'paytirish nuqtayi nazaridan jiddiy voqelik bo'ldi⁷⁰.

Ushbu Qarorga muvofiq, 2001-yilning 1-iyulidan boshlab xorijiy investorlar foydasi, dividendlari va boshqa daromadlarini repatriatsiya qilish, eksport qiluvchilar tomonidan valyuta tushumining 50 foizini majburiy sotish, asbob - uskunalar, butlovchi buyumlar, xom ashyo, materiallar va xizmatlar importi, yangidan jalb qilinadigan xorijiy kreditlarga xizmat ko'rsatish kabi operatsiyalar birjadan tashqari valyuta bozorining talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadigan erkin valyuta kursi asosida amalga oshiriladigan bo'ldi.

Buning ijrosi natijasida valyuta kurslarini unifikatsiyalash jarayoni tezlashdi va pirovard natijada, so'mning belgilangan birja kursiga nisbatan ancha past bo'lgan, talab va taklifga asoslangan birja kursi shakllandi.

3. Xalqaro kreditlar hisobidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalarni kompleks ekspertiza qilish jarayonidagi xato va kamchiliklarning mavjudligi.

Ekspertiza jarayonidagi kamchiliklar tufayli sifatli mahsulot ishlab chiqarish imkoni bo'lmaydi. Natijada ishlab chiqarilgan mahsulot sotilmaydi va xalqaro kreditni qaytarish uchun kredit oluvchi yetarli imkoniyatga ega bo'lmaydi.

4. Olingan eksport tushumlarining jahon bozorlarida tovarlar baholarining o'zgarib ketishi natijasida xalqaro kreditlarni qoplashga yetmasligi.

5. Xalqaro kreditlarni yetarli darajada ta'minotga ega bo'lmaganligi.

6. Yuz bergan moliyaviy inqirozlar.

Moliyaviy inqirozlar natijasida ishlab chiqarish hajmining qisqarishi natijasida xalqaro kreditlarni jalb etgan ishlab chiqarish korxonalari yetarli darajada tushumga ega bo'lmay qoladi. Bu esa, ular tomonidan xalqaro kreditlarni o'z vaqtida qaytarish imkonini bermaydi. Xususan,

⁷⁰O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. – Toshkent, 2001. - №8. – B. 26.

2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida dunyoning ko'plab mamlakatlarida tovarlar ishlab chiqarish hajmining keskin qisqarishi kuzatildi. Ushbu holat xalqaro kreditlarni o'z vaqtida va to'liq qaytarishga to'sqinlik qildi.

1973-yilda neft bahosini 10 martaga oshishiga olib kelgan neft inqirozi natijasida neftni import qiluvchi mamlakatlar to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida defitsit yuzaga keldi. Neftni eksport qiluvchilar juda katta miqdorda AQSH dollarida tushumga ega bo'ldilar va bu tushumning sezilarli qismini ichki bozorda joylashtirish imkoni bo'lmadi. Buning natijasida tushumning ichki bozorda joylashtirilmagan qismi yevrovalyutalar bozoriga yo'naltirildi. Bu esa, transmilliy banklarning kreditlash imkoniyatini sezilarli darajada oshirdi. Ammo transmilliy banklarning kreditlaridan doimiy ravishda foydalanib kelgan va ushbu kreditlarga nisbatan talabning asosiy qismini shakllantirgan rivojlangan mamlakatlarning mazkur banklarning kreditlariga bo'lgan talabi keskin kamaydi. Buning asosiy sababi neft bahosining keskin oshishi natijasida yuz bergan iqtisodiy kon'yunkturaning yomonlashganligi edi. Natijada, rivojlanayotgan mamlakatlarning transmilliy banklarning kreditlaridan foydalanish imkoniyati oshdi. Ular o'z hukumatlarining kafolati asosida transmilliy banklarning kreditlarini keng ko'lamda jalb qila boshladilar.

XX asrning 80-yillarini boshida rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan olingan xalqaro kreditlar bo'yicha yirik miqdorda to'lovlarni to'lashga to'g'ri keldi. Xalqaro kreditlarning uchdan ikki qismi AQSH dollarida olingan edi. Shu davrda AQSH dollari kursining sezilarli darajada oshishi rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro kreditlarni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari so'mmasini yanada oshishiga olib keldi. Mazkur holat 90-yillarning boshiga kelib xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosini keskinlashishiga va bir qator davlatlarning, shu jumladan, Meksikaning defolt bo'lishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasida ham xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosi mavjud. Ushbu muammo ikki holatda namoyon bo'lmoqda: birinchidan, xalqaro investitsion kreditlar hisobidan

moliyalashtirilgan investitsion loyihalarning o'zini oqlamasligi natijasida mazkur kreditlar, ularga hisoblangan foizlar O'zbekiston hukumati, TIF Milliy banki va Asakabankning xorijiy valyutadagi mablag'lari hisobidan qaytarilmoqda. Buning natijasida O'zbekiston Respublikasi ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifiga nisbatan kuchli salbiy ta'sir yuzaga kelmoqda; ikkinchidan, jalb qilingan xalqaro investitsion kreditlarning ma'lum qismiga mamlakat ichki bozoridan tovarlar, xom ashyolar xarid qilingan, xizmatlar haqi to'langan. Bu esa, o'z navbatida, talab inflyatsiyasining kuchayishiga ta'sir qilmoqda. Masalan, "O'zsmatana santexnika", "Xobas Tapo", "Kaolin", "O'zeksayd", "Yantak Brit", "Asnam tekstil" qo'shma korxonalari, "Bolalar taomlari" xolding kompaniyasi hammasi bo'lib 209191 ming AQSH dollari miqdorida xalqaro investitsion kreditlar olgani holda, o'z mahsulotlarini eksport qila olmaganligi va ayrim korxonalarni muddatida ishga tushirilmaganligi tufayli kreditorlarga mazkur kreditlar va ularning foizlari TIF Milliy bankining xorijiy valyutalardagi mablag'lari hisobidan to'lab berilgan. Xorazm shakar zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodi, Farg'ona kimyoviy tolalar zavodi kabi korxonalarni xom ashyo bazasi bilan ta'minlanmaganligi natijasida xalqaro investitsion kreditlarning qaytmaslik holatlari yuzaga keldi⁷¹.

Xorijiy banklarning kredit liniyalarini respublikamiz iqtisodiyotiga jalb etish bevosita O'zbekiston banklarining likvidlilik darajasiga bog'liq. Shu o'rinda aytish lozimki, respublikamiz tijorat banklarining valyutaviy likvidliligiga salbiy ta'sir qiluvchi ayrim omillar mavjud. Ana shunday omillardan biri – bu xorijiy banklarning "Vostro" vakillik hisobraqamlarining respublikamiz banklarining balansida mavjud emasligidir.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi "Nostro" vakillik hisobraqamlari qoldig'ining barqarorligiga salbiy ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri xorijiy banklarning so'mdagi "Vostro" vakillik hisobraqamlarining respublikamiz banklarida mavjud emasligi

---

⁷¹ Ma'lumotlar tahlili TIF Milliy bankining joriy hisobot ma'lumotlari asosida amalga oshirildi.

hisoblanadi. Muammoning mohiyati shundaki, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida xorijiy banklarning so'mdagi "Vostro" vakillik hisobraqamlarining mavjud emasligi natijasida respublikamiz korxonalarining import to'lovlari, xalqaro kreditlar va investitsiyalar bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valyutalardagi to'lovlar mamlakatimiz banklarining "Nostro" vakillik hisobraqamlarini kreditlash yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Buning natijasida respublikamiz banklarining "Nostro" vakillik hisobraqamlarining qoldiqlari keskin tebranmoqda. Rivojlangan davlatlarda va bir qator o'tish iqtisodiyoti davlatlarida tijorat banklari xorijlik tijorat banklari bilan ikki tomonlama vakillik munosabatlariga ega bo'lib, bank mijozlarining import to'lovlari, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar xorijiy bankning ushbu mamlakat bankida ochilgan "Vostro" vakillik hisobraqamini kreditlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda bankning "Nostro" vakillik hisobraqamining qoldig'iga nisbatan ta'sir yuzaga kelmaydi.

Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosining chuqurlashganligi Bazel qo'mitasining xalqaro kreditlarning kredit riski darajasini baholash metodikasini o'zgartirishga majbur qildi.

Bazel-II standartida xalqaro kreditlar bo'yicha kredit riskini baholashda qo'llaniladigan koeffitsiyentlar quyidagilarni hisobga oladi:

- mamlakatning suveren kredit reytingi;
- bankning reytingi;
- kredit olgan mijozning reytingi;
- bank operatsiyasining turi.

Bazel-II ning muhim talablaridan biri yetarli darajada zaxira ajratmalari bilan ta'minlanmagan xalqaro kreditlarning risk darajasini oshirish talabidir. Ushbu talabning mohiyati shundaki, kreditning qaytarish muddati tugaganiga 90 kun va undan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa, yaratilgan zaxira ajratmasi miqdori kredit bo'yicha umumiy qarzdorlikning 20 foizidan kam bo'lsa, u holda, mazkur kreditlarning risk darajasi 150 foizni tashkil qiladi. Bu esa, muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i nisbatan yuqori bo'lgan

tijorat banklarining likvidligiga va kapital bazasining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, respublikamizda kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari to'liq tijorat banklarining xarajatiga olib boriladi. Bu esa, o'z navbatida, banklarning sof foydasini kapital-lashtirish darajasining pasayishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, muddati o'tgan kreditlarning 150% darajasida riskka tortilishi tijorat banklarining riskka tortilgan aktivlari summasining oshishiga olib keladi. Buning natijasida tijorat banklari kapitalining yetarlilik koeffitsiyenti pasayadi. Uchinchidan, kreditlarning asosiy qismi tijorat bankining "Nostro" vakillik hisobraqamlarini kreditlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Shu sababli, kreditlarning muddatida qaytmasligi bankning likvidli aktivlari miqdorining kamayishiga va shuning asosida uning joriy likvidlilik darajasining pasayishiga olib keladi.

Mavjud bo'lgan AAA dan S- gacha tashqi reytinglar shkalasida Bazel II" V dan kam bo'lmagan reytinglarni e'tiborga oladi. Yanada past reytingli yuridik shaxslarga (ularning qaysi tarmoqqa aloqador ekanligidan qat'i nazar) yuqori baholash koeffitsiyenti beriladi (150% miqdorida).

"Bazel II" tomonidan, davlatlar va markaziy banklarga berilgan (suveren reytingi deb atalmish) reytinglar, u yoki bu korxonaga yoki kredit tashkilotining yakka tartibdagi kredit reytinglari va eksport kredit reytinglari farqlanadi.

Xalqaro reyting agentliklari - Standart end Purs, Mudis va Fitch xalqaro kreditlar bo'yicha to'lovga qobillikni quyidagicha baholaydi (7.1-jadval).

7.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, xalqaro reyting agentliklari xalqaro kreditlar bo'yicha to'lovga qobillikni aniqlashda asosiy e'tiborni mijozning suveren kredit reytingiga qaratadi.

VVV dan past reyting bahosiga ega bo'lgan mijozlarni kreditni qaytarmaslik ehtimoli nisbatan yuqori baholangan. D va S reyting baholariga ega bo'lgan mijozlar esa, kredit to'loviga layoqatsiz mijozlar

sifatida baholanadi va ularga berilgan kreditlarning risk darajasi yuqori hisoblanadi.

7.1-jadval

Standart end Purs, Mudis va Fitch xalqaro reyting agentliklarining xalqaro kreditlar bo'yicha to'lovga qobillikni aniqlash shkalalari⁷²

Standart end Purs	Mudis	Fitch	Reytingning mazmuni
Investitsion reyting			
AAA	Aaa	AAA	Asosiy qarz summasi va foizlarni qaytarish imkoniyati juda yuqori.
AA	Aa	AA	Asosiy qarz summasi va foizlarni qaytarish imkoniyati juda yuqori (eng yuqori reytingdan unchalik farq qilmaydi).
A	A	A	Asosiy qarz summasi va foizlarni qaytarish imkoniyati juda yuqori, ammo iqtisodiy sharoitlarning salbiy ta'siriga beriluvchanlik mavjud.
VVV	Vaa	VVV	Asosiy qarz summasi va foizlarni qaytarish uchun yetarli imkoniyatlar mavjud, ammo iqtisodiy sharoitlarning salbiy ta'siri qarzni to'lash imkoniyatini pasayishiga olib kelish ehtimoli katta.
Spekulyativ reyting			
VV	Va	VV	Qarzlarni qaytarishdan bosh tortish ehtimoli juda past, ammo qarz moliyaviy va iqtisodiy sharoitlarning salbiy ta'siriga beriluvchan. Bu esa, asosiy qarz va foizlar bo'yicha to'lovlarni kechikishiga olib kelishi mumkin.
V	V	V	Tashqi ta'sirlarga bog'liqlik darajasi kuchli.
SSS	Saa	SSS	Qarzlarni va foizlarni qaytarmaslik riski yuqori darajada (moliyaviy va iqtisodiy sharoitlarning salbiy ta'siri natijasida qarzdor majburiyatlarini bajarishga qodir emas).
SS	—	SS	Asosiy qarz summasi va foizlarni qaytarmaslik ehtimoli juda yuqori.
S	Sa	S	Bankrotlik jarayoni boshlangan, ammo to'lovlar davom etmoqda.
D	S	DDD/ DD/D	Qarzni to'lashdan bosh tortildi yoki bankrotlik jarayoni boshlangan.

⁷² Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Xalqaro bank krediti; xalqaro tijorat krediti; marja; spred; suzuvchi foiz stavkasi; belgilangan foiz stavkasi; muddati o‘tgan kreditlar; defolt; devalvatsiya; suveren kredit reytingi; kompleks ekspertiza.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Xalqaro kreditlarning qanday tamoyillari mavjud?
2. Xalqaro bank kreditini berish va qaytarish tartibi qanday?
3. Xalqaro tijorat kreditini berish va qaytarish tartibi qanday?
4. Xalqaro kreditlarning bahosi qanday shakllanadi?
5. Xalqaro kreditlarning bahosiga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatadi?
6. Xalqaro kreditlar bo‘yicha kredit riski darajasi qanday aniqlanadi?
7. Kredit riski nima?
8. Devalvatsiya xalqaro kreditlarga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
9. Xalqaro kreditlar bo‘yicha qarzdorlik muammosi qaysi sabablarga ko‘ra paydo bo‘ladi?

MUSTAQIL O‘RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. Xalqaro kreditning mazmuni va tamoyillari.
2. Xalqaro bank krediti.
3. Xalqaro tijorat krediti.
4. Xalqaro kreditning bahosi va unga ta’sir etuvchi omillar.
5. Xalqaro kreditlarning ta’minoti.
6. Xalqaro kreditlar bo‘yicha qarzdorlik muammosi.
7. O‘zbekiston iqtisodiyotiga xalqaro kreditlarni jalb etish masalasi.

VIII BOB. VALYUTA INQIROZLARI

8.1. Valyuta inqirozlari tushunchasi va ularning yuzaga kelish sabablari

Valyuta inqirozi iqtisodiy inqirozning bir turi hisoblanadi.

Iqtisodiy inqiroz (retsessiya) – iqtisodiyotni shunday holatiki, mamlakatning yalpi ichki mahsulotining absolyut hajmi kamida ikki kvartal mobaynida ketma-ket qisqaradi.

Valyuta inqirozi - fond bozori hajmini 20 % dan ortiq kamayishi, banklar o'rtasidagi kredit bozorida protsent stavkalarini ikki marta o'sishi, milliy valyuta kursining 10 % dan ortiq pasayishi holatidir.

Bank inqirozi quyidagi holatlarda sodir bo'ladi, agar:

- ishlaymaydigan aktivlarni bank tizimini yalpi aktividagi ulushi 10 % dan ortiq bo'lsa;

- bank tizimini qutqarish uchun sarflanadigan xarajatlar qiymatining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi ikki foizdan ortiq bo'lsa;

- banklarning bankrotlashuvi yoki natsionalizatsiyalashuvi kuzatilsa;

- hukumat moliyaviy bozorlari va moliya institutlarini qutqarish uchun ekstraordinar chora-tadbirlarni qo'llasa;

- hamma iqtisodiy va moliyaviy inqirozlarning chuqurlashuvi, moliyaviy va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning pasayishining davomiyligi, xalqaro va milliy doirada sodir bo'lsa.

XX asrda yuz bergan jahon valyutaviy inqirozlarining sabablari:

- yirik rivojlangan mamlakatlarning ko'p yillar davomida davlat byudjeti taqchilligi va salbiy tashqi savdo balansiga egaligi;

- davlat tashqi qarzi miqdorini YaIMga nisbatan o'sish sur'atlarini jadallashishi;

- noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashash kundalik odatga aylanishi;

- ipoteka kreditlari berish talablarining asossiz bo'shashtirib yuborilganligi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi;
- moliyaviy institutlarning majburiyatlariga nisbatan ustav mablag'larining mutanosibligini keskin buzilishi;
- qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi;
- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarining buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;
- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaho qog'ozlarni vujudga kelishi.
- ushbu omillar mamlakatlar iqtisodiyotiga turlicha ta'sir ko'rsatadi va inqirozga qarshi kurash chora-tadbirlarni ishlab chiqishda hisobga olinishi kerak.

8.2. Valyuta inqirozi davrida valyuta intervensiyasini amalga oshirish

Valyuta inqirozi valyutalarning nominal almashuv kursini keskin tebranishlarini yuzaga keltiradi. Bu esa, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning subyektlarini moliyaviy holatiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda valyuta intervensiyasi valyutalarning almashuv kurslarining tebarinsh diapazonini qisqartiruvchi asosiy instrument hisoblanadi.

XX asrning 70–90-yillarida markaziy banklar tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyalari obyekti bo'lib AQSH dollari hisoblanar edi. Bu davrlarda valyuta intervensiyasi AQSHdagiga nisbatan tovarlar bahosini keskin o'sib ketishiga yo'l qo'ymaslik yoki AQSH dollarining Yevropa valyuta tizimi (EVT) mamlakatlarida keskin tebranishining oldini olish maqsadida qo'llanilar edi. Masalan, Fransiyada AQSH dollari kursining pasayishi yuz berganda nemis markasi sotilardi, AQSH dollari sotib olinardi. Italiyada esa, AQSH dollarining kursi pasaysa, Italiya Markaziy banki AQSH dollari, nemis markasi va golland guldenini sotar edi. Ana shu yo'l bilan AQSH

dollarining tebranishi natijasida EVTda yuzaga keladigan salbiy holatlarga barham berilar edi.

Faqat 1992–1993-yillarda yuz bergan valyuta inqirozi paytida EVTga a'zo bo'lgan ayrim mamlakatlarning markaziy banklari (Angliya Markaziy banki, Italiya Markaziy banki) tomonidan amalga oshirilgan valyuta intervensiyasi kutilgan natijani bermadi. Masalan, Angliya va Italiya Markaziy banklari tomonidan valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarining sotilishi funt sterling va Italiya lirasi kursining pasayish tendensiyasiga barham bera olmadi. Natijada mazkur valyutalar EVTdan chiqarib tashlandi.

1979-yildan boshlab valyuta intervensiyasi mexanizmi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida tubdan o'zgardi. Ya'ni, EVTdagi har bir valyuta uchun EKYuga nisbatan markaziy kurs belgilandi va bu kurs faqatgina kurs qayta ko'rib chiqilganda o'zgartirilar edi. EVTdagi har qanday ikkita valyutaning EKYuga nisbatan markaziy kurslari o'rtasidagi nisbat ikki tomonlama paritetni tashkil etar edi. Ushbu ikki tomonlama paritetdan kursning tebranish chegarasi $\pm 4,5\%$ qilib belgilangan edi. Chunki bu vaqtda milliy valyutalarning paritetdan tebranish diapazoni $\pm 2,25$ qilib belgilangan edi.

Agar ikki valyuta ikki tomonlama paritetdan tebranish chegarasiga yetsa, u holda, majburiy intervensiya amalga oshiriladi. Ushbu intervensiya har ikkala markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Kuchli valyutaning emitenti zaif valyutani yetarli darajada ko'p miqdorda sotib olishi, kuchli valyutani sotishi mumkin edi. Zaif valyutaning emitenti esa kuchli valyutani cheklanmagan miqdorda o'zining milliy valyutasiga sotishi mumkin edi.

Majburiy valyuta intervensiyasini amalga oshirish uchun, albatta, kuchli valyutaning emitenti zaif valyutaning emitentiga limitsiz kredit liniyasini ochib qo'yishi zarur. Bunday kreditlarning muddati valyuta intervensiyasi amalga oshirilgan oy tugagandan keyin 45 kun qilib belgilangan edi, keyinchalik 75 kun qilib belgilandi. Mazkur kreditlar ularni olgan mamlakatlarning markaziy banklarining iltimosiga ko'ra 3 oygacha muddatga tiklanishi mumkin edi. Lekin tiklanganda beriladigan

kreditning miqdori cheklangan bo‘lib, mamlakatning qisqa muddatli kreditlash fondidagi badalining ikki barobari miqdorida belgilangan edi.

AQSHda “Katrina”, “Rita” to‘fonlarining oqibatlarini bartaraf etish, Afg‘oniston va Iroqdagi urush harakatlari natijasida Davlat byudjetining xarajatlari keskin oshdi va ularning moliyalashtirilishi AQSH dollari taklifini oshishiga olib keldi. Buning natijasida AQSH dollarining boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan jahon valyuta bozorlaridagi pozitsiyasi sezilarli darajada zaiflashdi. Bu esa, FZTni rahbariyatini hisob stavkasini sezilarli darajada oshirishga majbur qildi.

Yevroning 2001–2004-yillarda AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan qadrining oshishi, yuqorida ta’kidlaganimizdek, yevrozona mamlakatlarining eksport salohiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli, EMB 2004–2005-yillarda hisob stavkasini sezilarli darajada oshirdi va valyuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur bo‘ldi.

Ta’kidlash joizki, xalqaro rezerv valyutalar nominal almashuv kursining barqaror emasligi, ularni sezilarli diapazonlarda tebranayotganligi jahon valyuta tizimining dolzarb muammolaridan biri bo‘lib turibdi. Ayniqsa, AQSH dollari va yevroning nominal almashuv kurslarini tez-tez tebranib turishi kuzatilmoqda. AQSH davlat qarzining nisbatan katta ekanligi, savdo balansida katta miqdordagi defitsitning mavjudligi, davlat byudjeti defitsitining katta ekanligi Federal zaxira tizimi (FZT) tomonidan amalga oshirilayotgan qayta moliyalash siyosatining moslashuvchanlik darajasining yuqori ekanligi dollarning nominal almashuv kursini sezilarli darajada katta diapazonlarda tebranishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, jahon valyuta tizimining barqarorligiga nisbatan salbiy ta’sirni yuzaga keltiradi. Holbuki, AQSH dollari hamon dunyoning asosiy rezerv valyutasi bo‘lib turibdi. 2013-yilning 1-yanvar holatiga, SDRning “valyuta savatida” AQSH dollarining salmog‘i 41,9 foizni tashkil etadi⁷³.

AQSH dollari nominal almashuv kursining tebranishiga sabab bo‘layotgan asosiy omillardan biri bo‘lib, mamlakat savdo balansining katta miqdordagi defitsitga ega ekanligi hisoblanadi.

---

⁷³ www.imf.org

Ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda AQSHning Xitoy bilan amalga oshiriladigan savdo munosabatlaridagi defitsit miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda.

AQSH Davlat byudjeti defitsiti va tashqi qarzining xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy darajadan yuqori ekanligi dollarning nominal almashuv kursi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan jiddiy omillar hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yoriy andozaga ko'ra, Davlat byudjetining YaIMga nisbatan salmog'i 3,0 foizdan oshib ketmasligi lozim. Davlatning tashqi qarzi esa, YaIMga nisbatan 30,0 foizdan oshib ketmasligi kerak. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida davlatning jami qarziga, ya'ni ichki va tashqi qarziga nisbatan me'yoriy chegara o'rnatilgan bo'lib, u YaIMga nisbatan 60 foizni tashkil etadi⁷⁴.

Yaponiyada Davlat va Markaziy bank tomonidan muammoli aktivlarni sotib olinishi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning yomonlashishiga va shuning asosida milliy valyuta almashuv kursining tebranishlariga sabab bo'lmoqda. Xususan, Yaponiya Markaziy banki 2008–2010-yillarda 55 trln. iyen miqdoridagi aktivlarni sotib oldi. 2011-yilda yana 10 trln. iyen miqdoridagi muammoli aktivlarni sotib olishga qaror qilindi⁷⁵.

Yaponiya hukumati va Markaziy banki kompaniyalar va banklarning muammoli aktivlarini sotib olish yo'li bilan ularning ko'pchiligini bankrot bo'lishdan saqlab qoldi. Agar og'ir moliyaviy ahvolni boshidan kechirayotgan kompaniyalar va banklarning qimmatli qog'ozlarini sotib olmaganda edi, ushbu qimmatli qog'ozlarning bozor baholarining pasayishi natijasida ularning bozor baholari pasayib, emitentlarning bozordagi mavqeiga jiddiy putur yetgan bo'lar edi.

2009-yil yanvar oyida Yaponiya to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi bo'yicha defitsit summasi 172,8 mlrd. iyenni tashkil etdi. Holbuki, bunga qadar 13 yil mobaynida defitsit bo'lmagan edi⁷⁶.

⁷⁴ Экономика Европейского Союза. Под ред. Р.К. Щенина. – М.: КноРус, 2012. – 560 с.

⁷⁵ Центробанк Японии напечатает еще 10 триллионов иен. <http://lenta.ru/news/2010>.

⁷⁶ <http://www.mof.go.jp.english/budget/htm>.

AQSH dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki, ularning xalqaro valyuta zaxiralarning asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQSHga dollar, yevro va iyening kurslarini o‘zaro bir-biriga bog‘lashni taklif qildilar. Ammo AQSH Federal zaxira tizimining o‘sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat’iyan rad etdilar. Ularning fikriga ko‘ra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini o‘zaro bir-biriga bog‘lashni joriy etish AQSH Federal zaxira tizimining ishsizlik va inflyatsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan pul-kredit siyosatining mustaqilligiga putur yetkazadi⁷⁷.

“Yevrohudud”dagi qarz muammolari, Gretsiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliyadagi og‘ir moliyaviy holatlar, pirovard natijada, yevroning AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan kursning tebranishlariga va pasayishiga sabab bo‘lmoqda. Ayniqsa, Gretsiyadagi og‘ir iqtisodiy inqiroz holatlarini bartaraf etish maqsadida ajratilayotgan kreditlar va boshqa shakllardagi moliyaviy mablag‘lar yevrodagi pul massasining oshishiga sabab bo‘lmoqda.

8.3. 2008-yilgi jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi: yuzaga kelish sabablari, oqibatlari va o‘ziga xos xususiyatlari

2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi AQSHning ipotekali kreditlash tizimida yuz bergan tanglikdan boshlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov ta’kidlaganidek, “bu inqiroz Amerika Qo‘shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro‘y bergan tanglik holatidan boshlandi. So‘ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va molyaiviy tuzilmalarning likvidlik, ya’ni to‘lov qobiliyati zaiflashib, molyaiviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aktsiyalarning bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib

⁷⁷ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 625-626.

keldi. Bularning barchasi, o‘z navbatida, ko‘plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o‘sish sur‘atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog‘liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi”⁷⁸.

2008 yildagi jahon moliya inqirozining rivojlanish bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. AQSHda ko‘chmas mulk bozori inqirozi – 2008-yil avgustga qadar.

2. Investitsion banklarda likvidlik inqirozi – 2008-yil maydan boshlab.

3. Kreditlashning paralich holatiga kelishi – 2008-yil avgust-sentabr.

4. Kotragentlarga bo‘lgan ishonch inqirozi – 2008-yil sentabar.

5. Etakchi banklarni yumshoq natsionalizatsiya qilish – 2008-yil sentabr-oktabr.

6. Korporatsiya va aholini daromadlarini qisqarishi va talabni kamayishi – 2008-yil oktabr.

7. Jamg‘arma tizimidagi sarosima xavf-xatarlari – 2008-yil oktabrdan boshlab sug‘urta depozitlarini ortishi.

8. Ishlab chiqarish, bandlik va investitsiyaning kamayishi.

9. Real sektorga ta’sirni cheklanishi.

10. Bozorga bo‘lgan ishonchning tiklanishi.

11. Xalqaro moliya tizimini monitoringi va tartibga solishni isloh qilish.

8.1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, miqdor jihatidan AQSH, Buyuk Britaniya va Germaniyada global inqiroz oqibatlarini bartaraf etish maqsadida nisbatan katta mablag‘ sarflangan. Ushbu mablag‘larning YaIMga nisbatan yuqori darajasi ham ushbu mamlakatlarda kuzatilgan. Bu esa, mazkur mamlakatlarda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning iqtisodiyotga nisbatan kuchli ta’sir etganligi bilan izohlanadi.

---

⁷⁸ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. - B.4.

Alohida olingan mamlakatlarning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlarini bartaraf etishga yo'naltirgan moliyaviy mablag'lari⁷⁹

Mamlakat	Moliyaviy mablag'lar miqdori, mlrd. AQSH dollari	Moliyaviy mablag'larning YaIMga nisbatan salmog'i, %
Rossiya	222	13,9
Buyuk Britaniya	1020	37
AQSH	3539	25
Germaniya	893	23
Yaponiya	576	12
Xitoy	570	13

8.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, 2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi jiddiy oqibatlarga ega bo'lganligi sababli, dunyo mamlakatlari uni bartaraf etish maqsadida juda katta mablag'lar sarflaganlar.

Yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi natijasida mazkur pul qoidasi buzildi. Ya'ni, Markaziy banklar tijorat banklariga muddatli kreditlar bera boshladilar.

2008–2009-yillarda AQSH Federal zaxira tizimi (FZT), Yevropa Markaziy banki (EMB), Angliya, Shveysariya va Yaponiya markaziy banklari 600 mlrd. yevrodan ortiq miqdorda qayta moliyalash kreditlari berishga qaror qildi. 2008-yilgacha bo'lgan davrda ham taraqqiy etgan mamlakatlarning markaziy banklari tomonidan tijorat banklariga muddatli kreditlar berish amaliyoti mavjud edi. Ammo ushbu kreditlar juda qisqa muddatli bo'lib, faqat tijorat banklarining joriy likvidligini ta'minlash maqsadiga berilar edi.

2007-yilning dekabr oyida FZT tijorat banklariga davri olti oygacha bo'lgan muddatga markazlashgan kreditlar berishni boshladi. EMB esa,

⁷⁹ Зальем ли нефтедолларами пожар экономики. E-MAIL EG@ECONOMIC, 2008.

2008-yilning 16-oktabridan boshlab, tijorat banklariga 6 oygacha bo'lgan muddatga markazlashgan kreditlar bera boshladi⁸⁰.

Qayd etish joizki, EMB tijorat banklariga qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yib, qayta moliyalash kreditlari olish imkoniyatini oshirdi. Ya'ni, EMB markazlashgan kreditlarning garov ta'minoti sifatida qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlarining sonini oshirdi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qadar EMB faqat hukumatlarning qimmatli qog'ozlarini hamda kompaniyalar va banklarning aktivlari bilan ta'minlangan obligatsiyalarnigina o'zining markazlashgan kreditlari uchun garov sifatida qabul qilar edi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta'siri tufayli tijorat banklarining likvidlilik darajasini keskin pasayganligi natijasida EMB tomonidan markazlashgan kreditlar hajmini oshirish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Natijada, EMB korporativ aksiyalar va ipoteka obligatsiyalarini garov obyektiga sifatida tan olib, 2008-yilda 8 mingta bankka lombard kreditlari olish imkonini berdi⁸¹.

Angliya Markaziy banki jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining boshlang'ich fazasida qayta moliyalash kreditlari hajmini oshirish yo'lini tutmadi. Ammo Angliya banki bunga qadar hukumatning qimmatli qog'ozlari hamda kompaniyalar va banklarning obligatsiyalari hamda ipoteka obligatsiyalarini garovga olish yo'li bilan tijorat banklariga qayta moliyalash kreditlari berish amaliyotiga ega edi.

Jahon moliyaviy inqirozi sharoitida monetar siyosatni amalga oshirishning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, monetar indikatorlarning beqarorligi hisoblanadi. Masalan, Xitoy Markaziy banki, Yevropa Markaziy banki, AQSH FZT 2008-2009-yillarda hisob stavkasini bir necha marta o'zgartirdi⁸².

Lekin, shu bilan birga, global moliyaviy inqiroz davrida Markaziy banklarning hisob stavkasini keskin pasaytirilganligi inflyatsiya xavfini yuzaga keltirdi. Natijada, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki holat yuzaga keldi: bir tomondan, hisob stavkalarining pasaytirilishi tijorat

---

⁸⁰ Андрюшин С., Бурлачков В. Денежно-кредитная политика и глобальный финансовый кризис: вопросы методологии и уроки для России // Вопросы экономики. – Москва, 2008. – №11. – С. 39.

⁸¹ European Central Bank Report 2007. – Fr/M., 2008 ma'lumotlari.

⁸² http://lenta.ru/news/2010/12/22/japan_sayti_ma'lumotlari.

banklari faoliyatidagi likvidlilik muammosini bartaraf etish imkonini berdi; ikkinchi tomondan esa, Markaziy banklarning hisob stavkalarini pasaytirilishi, ya'ni "arzon pullar" siyosatining amalga oshirilishi muomaladagi pul massasining oshishiga olib keladi. Bizga ma'lumki, pullar taklifining yuqori sur'atlarda oshishi inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi.

2008-yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining o'ziga xos xususiyatlari:

1. Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining xususiyatlari birinchidan, taraqqiy etgan mamlakatlardan boshlanib, inqiroz juda katta masshtabga ega bo'lib, barcha davlatlar va hududlarni qamrab olmoqda.

2. Ushbu inqiroz tarkibiy xarakterga ega, ya'ni jahon iqtisodiyoti tarkibi va uning texnologik bazasida jiddiy yangilanishni taqozo etmoqda. Tarkibiy o'zgarishlar tufayli ishlab chiqarish kuchlari tarmoq va hududlar bo'yicha qayta taqsimlanadi.

3. Inqiroz innovatsion xarakterga ega. So'nggi yillarda moliya-iqtisodiyot sohasida moliyaviy innovatsiya bilan bog'liq moliya bozorining yangi dastaklari (derivativlar) vujudga keldi va ular jahon iqtisodiyotini barqaror rivojlanishini ta'minlash o'rniga inqirozga olib keldi.

4. Moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofatlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda.

5. Avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi. Ayni vaqtda bu inqiroz asosan o'z korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorlarida turli spekulyativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan yetarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi.

6. Moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha qator

omillardan kelib chiqadi. Ya'ni, bu avvalo, ana shu davlatning moliya-valyuta tizimi nechog'lik mustahkam ekaniga, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi (to'lov imkoniga), ularning chet el va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekanligiga, shuningdek, oltin-valyuta zaxirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va pirovard natijada - mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq.

7. Jahon moliyaviy inqirozidan imkon qadar tez chiqish, uning oqibatlarini yengillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora-tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq.

Mazkur jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini bartaraf etish maqsadida XVF tomonidan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

- moliya bozorlarini tartibga solishning yangi qoidalarini ishlab chiqish va mamlakatlarni makroiqtisodiy parametrlariga yangi talablar qo'yish (Maastrixt shartnomasiga o'xshagan);

- Xalqaro valyuta fondi moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish (250 mlrd dollardan 1 trln. dollarga yetkazish);

- 20 lik mamlakatlar rolini oshirish va statusini mustahkamlash;

- reyting agentliklari faoliyatini yagona tartibga solish tizimini yaratish;

- moliya sohasida yangi xalqaro tashkilotni tuzish yoki mavjudlarini qayta tashkil qilish asosida a'zo bo'lgan mamlakatlarni moliya va fiskal siyosatini yagona qoida asosida amalga oshirish;

- derivativlarning muomalasini tartibga solish mexanizmini ishlab chiqish.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Iqtisodiy inqiroz; bank inqirozi; valyuta kursi; valyuta inqirozi; valyuta savati; valyuta intervensiyasi; devalvatsiya; revalvatsiya; byudjet defitsiti; tashqi qarz; hisob stavkasi; reyting agentliklari.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Iqtisodiy inqiroz nima?
2. Valyuta inqirozi nima va u qanday shakllarda namoyon bo'ladi?
3. Valyuta inqirozini yuzaga keltiruvchi sabablar nimadan iborat?
4. Valyutaviy inqirozlar qanday oqibatlariga olib keladi?
5. Valyutaviy inqirozlarga qarshi qanday kurash usullari mavjud?
6. 2008-yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi qanday sabablarga ko'ra yuz berdi?
7. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlarini bartaraf etishda qanday chora-tadbirlardan foydalanildi?

MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. Valyuta inqirozlarini yuzaga keltiruvchi sabablar.
2. Valyuta inqirozlarining ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlari.
3. Valyuta inqiroziga qarshi kurash chora-tadbirlari.
4. Valyuta inqirozi sharoitda valyuta intervensiyasini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Xalqaro rezerv valyutalarning almashuv kurslari barqarorligi.
6. O'zbekiston iqtisodiyotiga jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta'siri.
7. Globallashuvning valyuta inqirozlariga ta'siri.

IX BOB. XALQARO VALYUTA-KREDIT VA MOLIYA TASHKILOTLARI

9.1. Xalqaro valyuta fondi

XVFni tashkil etish to'g'risidagi qaror 1944-yilda AQSHning Nyu-Xempshir shtatidagi Bretton – Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiyada qabul qilingan edi. Konferentsiyada 44 davlatdan vakillar ishtirok etgan.

1929–1933-yillarda yuz bergan Buyuk depressiyani takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik.

XVFning Nizomi ishlab chiqildi. Bunda AQSH Moliya vaziri Garri Uayt va J.M.Keynsning xizmati katta.

XVF o'z faoliyatini 1945-yil dekabrda boshladi.

XVF faoliyatining maqsadlari:

1. Valyuta-moliyaviy sohada xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashish.

2.Xalqaro savdoni barqaror rivojlanishiga ko'maklashish.

3. Valyutalarning barqarorligini ta'minlashga ko'maklashish, a'zo davlatlar o'rtasida tartibga solingan valyuta rejimini qo'llanilishini ta'minlash.

4. Davlatlar o'rtasida ko'p tomonlama hisob-kitoblar tizimini yaratishga yordam berish.

5. Davlatlarning barqaror iqtisodiy o'sishiga ko'maklashish.

6. Kambag'allikka qarshi kurashish.

XVFning oliy boshqaruv organi Boshqaruvchilar kengashidir. U yiliga 1 marta yig'ilish o'tkazadi.

XVFning joriy faoliyatini Ijro Kengashi amalga oshiradi. U 24 a'zodan iborat.

Kengash haftada 3 marta majlis o'tkazadi.8 ta davlat yirik aksiyador sifatida Kengashda o'zining doimiy o'rniga ega: AQSH, Yaponiya,

Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, Saudiya Arabistoni.

Qolgan 16 direktor 2 yil muddatga tegishli mamlakatlar guruhi tomonidan saylanadi.

Ijro kengashi Ijrochi direktorni saylaydi.

Ijro kengashi a'zolari bir vaqtning o'zida Jahon banki ijro kengashi a'zolari hisoblanadi.

XVF 26 departamentdan iborat. Uning xodimlarining uchdan ikki qismi iqtisodchilardir.

XVFNing shtab kvartirasi Vashington shahrida. Shuningdek, Nyu-York va Jenevada bo'linmalari bor.

1. Xalqaro valyuta tizimida yuzaga kelgan o'zgarishlarni kuzatib boradi va davlatlarga iqtisodiy va moliya siyosatidagi muammolarning yechimi bo'yicha maslahatlar beradi.

2. A'zo mamlakatlarga kreditlar beradi. Kreditlar asosan to'lov balansida muammolar mavjud bo'lgan mamlakatlarga beriladi.

A. Stend-bay kreditlari. 12-18 oy. To'lov balansida qisqa muddatli muammo.

B. Kambag'allikni qisqartirish maqsadiga berilgan kreditlar. To'lov balansida uzoq muddatli muammo. Foiz stavkalari o'rtasidagi farq XVFGa tegishli oltinni sotishdan olingan mablag'lar hisobidan va a'zo davlatlar tomonidan ajratilgan qarzlilar va grantlar hisobidan subsidiyalanadi.

Mazkur kreditlar 10 yilgacha muddatga, yillik 0,5% stavkada beriladi.

V. Kompensatsion moliyalashtirish.

Oziq-ovqat. Bunda marja bo'lmaydi.

G. Favqulodda yordam.

Tabiiy ofatlar va harbiy harakatlar tufayli zarar ko'rgan davlatlarga. 3,25%-5 let.

3. A'zo mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga texnik yordam ko'rsatadi.

4. Xalqaro iqtisodiy forumlarni o'tkazadi.

XVF resurslari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

1. A'zo mamlakatlarning a'zolik badallari, ya'ni kvotalari.
2. Qarzlar bo'yicha Bosh bitim (11 ta davlat).
3. Qarzlar bo'yicha Bosh bitim (25 ta davlat).

9.1-jadval

XVF qarzlari to'g'risidagi Bosh bitim ishtirokchilari⁸³

Ishtirokchi	Summa, mln. SDR
AQSH	4250
Bundesbank (Germaniya)	2380
Yaponiya	2125
Fransiya	1700
Buyuk Britaniya	1700
Italiya	1105
Shveysariya Milliy banki	1020
Kanada	892
Niderlandiya	850
Belgiya	595
Riksbank (Shvetsiya)	382
Jami	17000

9.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, AQSH hukumati, Germaniya Markaziy banki, Yaponiya, Fransiya, Buyuk Britaniya hukumatlari XVFning resurs bazasini tashkil etishda katta rol o'ynaydi.

“20 lik guruhi” mamlakatlarining 2010-yilda bo'lib o'tgan sammitida XVF faoliyatini isloh qilish masalasi ko'tarilgan edi. Ammo, AQSH bunga to'sqinlik qilib keldi. Chunki, AQSH XVF faoliyatini nazorat qilish imkoniyatini qo'ldan chiqarib qo'yishdan qo'rqadi. XVF ustav kapitalidagi 15 foizdan ortiq bo'lgan kvota XVF qarorlarini harakatdan to'xtatish imkonini beradi.

XVF 2016-yil 26-yanvarda Fond faoliyatini isloh qilish boshlanganligini ma'lum qildi. Xususan, bir qator davlatlarning kvotalari qayta ko'rib chiqildi. Natijada, taraqqiy etgan mamlakatlarning XVF ustavidagi ulushi 60,5 foizdan 57,7 foizga tushirildi. G-7 mamlakatlarining ulushi esa, 45,2 foizdan 43,4 foizga tushirildi.

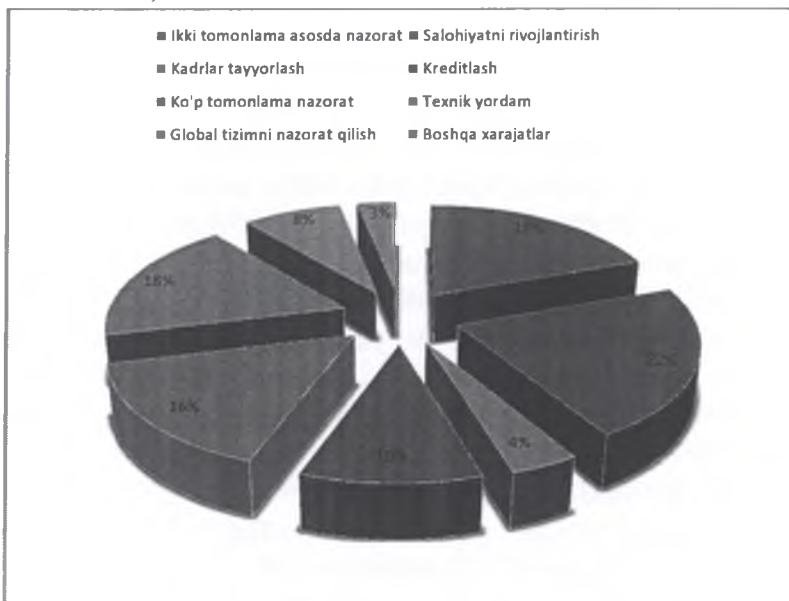
⁸³ IMF IFS 2012. www.imf.org.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining ulushi 32,4 foizdan 30,2 foizga tushirildi. Rivojlanayotgan mamlakatlar va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ulushi 39,5 foizdan 42,3 foizga ko'tarildi.

XVF faoliyatini isloh qilishning yana bir muhim natijasi bo'lib, uning ustav kapitali miqdorining oshirilganligi bo'ldi. 2016-yilgi islohot natijasida XVFnig ustav kapitali amaldagi 238,5 mlrd. SDRdan 477 mlrd. SDRga (659 mlrd. AQSH dollari) oshirildi.

2017-yilda XVFnig Ijro kengashi imtiyozsiz moliyalashtirish mexanizmi doirasida umumiy summasi 98,2 mlrd SDR (134,7 mlrd. dollar) bo'lgan 15 ta shartnomani ma'qulladi. Mazkur moliyalashtirish summasining 78 foizi Meksika, Kolumbiya va Polshaning hissasiga to'g'ri keldi:

- * Meksika – 62,4 mlrd. SDR;
- * Kolumbiya – 8,2 mlrd. SDR;
- * Polsha – 6,5 mlrd. SDR.

9.1-rasm. XVF fondi tomonidan 2017-yilda moliyalashtirilgan xarajatlarning tarkibi⁸⁴, foizda

⁸⁴ www.imf.org.

XVF 2017-yilda past daromadga ega bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarga 1,1 mlrd. SDR (1,5 mlrd. AQSH dollari) miqdorida imtiyozli kredit berish to'g'risida qaror qabul qildi. Mazkur imtiyozli kreditlar kambag'allikni qisqartirish va iqtisodiy o'sishga ko'maklashish maqsadida beriladi.

2017-yilning aprel oyi oxiriga kelib, 52 ta a'zo davlatlarga berilgan imtiyozli kreditlar bo'yicha qaytarilmagan qarzdorlik miqdori 6,3 mlrd. SDRni tashkil etdi⁸⁵.

9.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, XVF tomonidan moliyalashtirilgan xarajatlar tarkibida asosiy o'rinni nazoratni amalga oshirish, salohiyatni rivojlantirish va texnik yordam ko'rsatish xarajatlari egallaydi. Bu esa, XVF faoliyatida iqtisodiy va siyosiy risklarni nazorat qilish hamda rivojlanayotgan mamlakatlarga kambag'allikni qisqartirish va iqtisodiy o'sishga ko'maklashishni ustuvor yo'nalishlar ekanligi bilan izohlanadi.

9.2. Jahon banki guruhi

Jahon banki guruhi XVF bilan bir vaqtda tashkil etilgan.

Jahon banki guruhi quyidagi tashkilotlardan tashkil topgan:

1. Xalqaro ta'mirlash va taraqqiyot banki (XTTB).
2. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK).
3. Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRK).
4. Investitsion kafolatlar bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (IKKTA).
5. Investitsion munozaralarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markaz (IMTXM).

XTTB faoliyatining maqsadlari:

- qashshoqlik va ochlik muammosini hal qilish;
- boshlang'ich umumiy ta'limni ta'minlash;
- erkaklar va ayollar o'rtasidagi teng huquqlilikni ta'minlash;
- bolalar o'limini kamaytirish;
- OITS va boshqa kasalliklarga qarshi kurash;

⁸⁵ www.imf.org

- ekologik barqarorlikni ta'minlash;
  - taraqqiyot yo'lida global hamkorlikni shakllantirish.
- XTTBning yirik aksiyadorlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- * AQSH – 16,41%
- * Yaponiya – 7,78%
- * Germaniya – 4,49%
- * Buyuk Britaniya – 4,31%
- * Fransiya – 4,31%.

XTTBni Boshqaruvchilar kengashi boshqaradi. Boshqaruvchilar kengashida har bir a'zo mamlakatning Moliya vazirlari yoki Iqtisodiyot vazirlari o'tiradi. Ular har kuzda yig'ilishadi.

Boshqaruvchilar kengashi quyidagi masalalarni hal qilish bo'yicha vakolatlidir:

- yangi a'zolari qabul qilish;
- bankning ustav kapitaliga o'zgartirish kiritish;
- foydani taqsimlash;
- bankning hisobotlari va byudjetini tasdiqlash.

XTTB faoliyatini operativ boshqarish bilan Ijrochi direktorlar kengashi shug'ullanadi. Kengashda 24 ta ijrochi direktor mavjud. Shuning 5 tasi XTTBning yirik aksiyadorlari vakillaridir.

An'anaga ko'ra, XTTB Prezidenti AQSH fuqarosi bo'lishi kerak. U 5 yil muddatga saylanadi.

XTTB 3 turdagi xizmatlarni a'zo mamlakatlarga ko'rsatadi:

- moliyaviy xizmatlar;
- maslahat xizmatlari;
- kadrlarni o'qitish va tayyorlash xizmati.

XTTB investitsion loyihalarni kreditlashga va mamlakatlar iqtisodiyotini tarkibiy jihatdan qayta tashkil etish maqsadlariga uzoq muddatli kreditlar beradi.

XTTB shuningdek, mamlakatlarga foizsiz kreditlar va grantlar ajratadi hamda dotatsiyalar beradi.

XMK 1956-yilda tashkil etilgan.

XMK faoliyatining asosiy maqsadi bo'lib, qashshoqlikni qisqartirish va aholining turmush farovonligini oshirish maqsadida

rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektoriga jalb etilayotgan investitsiyalarning barqaror oqimini rag'batlantirish hisoblanadi.

XMK moliyaviy mahsulotlarining asosiy qismini kreditlar va investitsiyalar tashkil etadi.

XMK aktivlar portfelinig 70 foizdan ortiq qismini berilgan kreditlar tashkil etadi. Berilgan kreditlar, asosan, o'rta va uzoq muddatli kreditlar bo'lib, ular 15 yilgacha muddatga beriladi.

XMK kompaniyalar va banklarning oddiy va imtiyozi aksiyalarini sotib olish yo'li bilan o'zining investitsion faoliyatini amalga oshiradi.

2001-yildan boshlab XMK o'zining mijozlarini majburiyatlari yuzasidan kafolatlar berishni boshladi. Korporatsiya yuqori kredit reytingiga (AAA) ega bo'lganligi sababli, uning kafolatlari juda yuqori baholanadi.

XMK tomonidan qilinayotgan investitsiyalarning resurs manbai bo'lib, o'z kapitali va taqsimlanmagan foyda hisoblanadi.

XMK xususiy kompaniyalar va banklarga 5 yildan 15 yil muddatgacha, hukumat kafolatisiz, kreditlar beradi.

XMK resurslari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

1. Kapital.
2. Qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan mablag'lar.
3. Xalqaro ssuda kapitallari bozoridan olingan mablag'lar.
4. Taqsimlanmagan foyda.

IKKTA 1988-yilda tashkil etilgan.

IKKTA xorijiy investorlarga notijorat mazmunidagi risklardan ko'rilishi mumkin yo'qotishlar bo'yicha kafolat beradi.

Notijorat mazmunidagi risklarga quyidagilar kiradi:

- ekspropriatsiya riski;
- valyutani konvertirlash riski;
- xorijga valyuta mablag'larini olib chiqishni cheklash;
- harbiy harakatlar natijasida zarar ko'rish;
- fuqarolar urushi va tartibsizliklar.

IKKTA to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni notijorat risklaridan 15 yildan 20 yilgacha muddatga sug'urtalaydi.

IMTXM ning bosh maqsadi bo'lib, investitsion munozaralarni tartibga solish yo'li bilan rivojlanayotgan mamlakatlarga xorijiy investitsiyalar jalb etishni rag'batlantirish hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, qashshoqlikni qisqartirish imkonini beradi.

Investitsion munozaralarni hal etish investitsion loyihalarni moliyalashtirish samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu Markaz 1966-yilda tashkil etilgan edi. Tashkil etilgandan buyon 100 ga yaqin investitsion munozaralarni ko'rib chiqdi.

9.2-jadval

Jahon banki guruhining moliyalashtirish amaliyoti⁸⁶, mlrd.

AQSH dollari

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2013	2014	2015	2016	2017
Zaxiralashtirilgan mablag'lar	50,2	58,2	59,8	64,2	61,8
Berilgan mablag'lar	40,6	44,4	44,6	49,0	43,4

9.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2013–2017-yillarda Jahon banki guruhi tomonidan zaxiralashtirilgan mablag'lar miqdorining o'sish tendentsiyasi kuzatilgan. Bu esa, Jahon banki guruhiga kiradigan tashkilotlarning resurs bazasini mustahkamlanib borayotganligidan dalolat beradi.

9.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2013-2017 yillarda Jahon banki tomonidan moliyalashtirilgan mablag'lar miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatilgan. Ammo, 2017-yilda moliyalashtirish miqdori 2016-yilga nisbatan kamaygan.

9.3. Yevropa Tiklash va taraqqiyot banki

ETTB 1990-yilda tashkil etilgan bo'lib, faoliyatining maqsadlari quyidagilardan iborat:

1. Mintaqaviy integratsiyani qo'llab-quvvatlash.
2. Xususiy mulk va tadbirkorlik rivojlanayotgan mamlakatlarda vositalarni boshqarish va kuchaytirish.

⁸⁶ Annual Report. 2017. www.world.com.

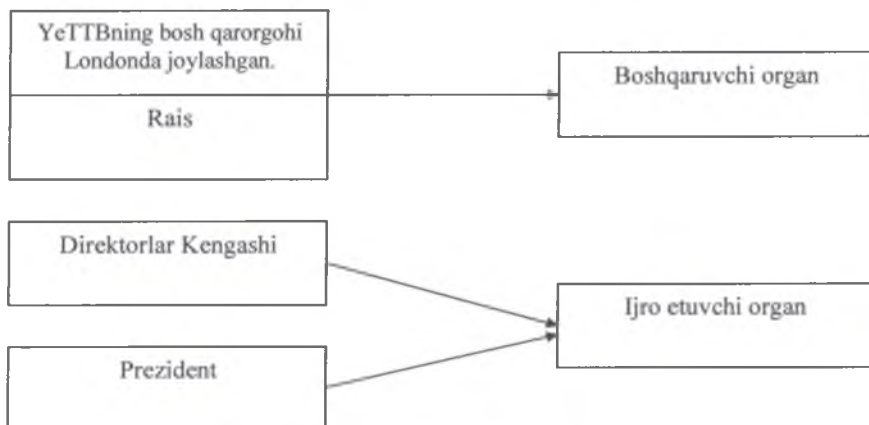
3. Jahon bozoridagi raqobatdoshlikni oshirish maqsadida davlat korxonalarini xususiylashtirish orqali moliyalashtirish, xususiylashtirilgan korxonalarni qayta tiklashni o'tkazish.

ETTBning to'lanmagan kapitali kafolat fondi vazifasini o'taydi. U resurslar zarur bo'lib qolganda aksiyador mamlakatlardan talab qilib olinadi.

Shuni xarakterliki, ETTB jahon ssuda kapitallari bozorida resurslar jalb qilish usulidan faol foydalanadi. Bunda ETTB sertifikatlarni chiqarish yo'li bilan resurslar jalb qiladi. Jahon banki esa, jahon ssuda kapitallari bozorida obligatsiyalar chiqarish yo'li bilan resurslar jalb qiladi.

ETTB kreditlarining 70 foizdan ortiq qismi xususiylashtirilgan sektorga berilgan.

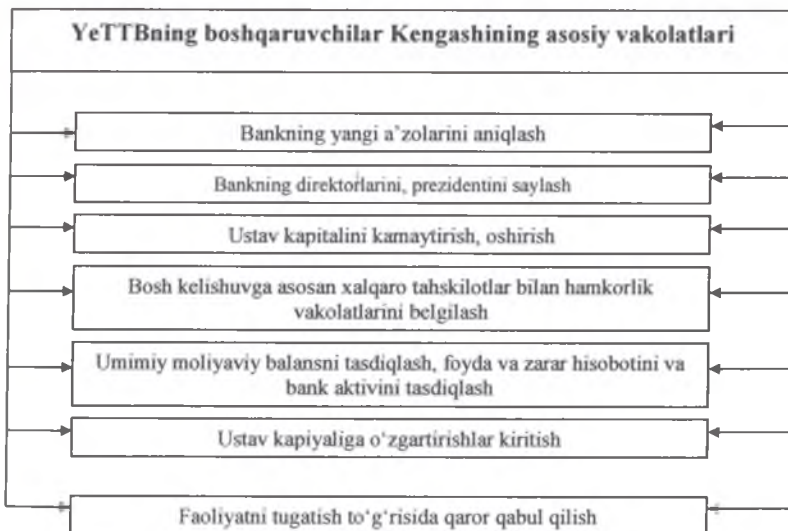
ETTB uch pog'onali boshqaruv strukturasi ega: Boshqaruvchilar Kengashi, Direktorlar Kengashi va Prezident(9.2-rasm).

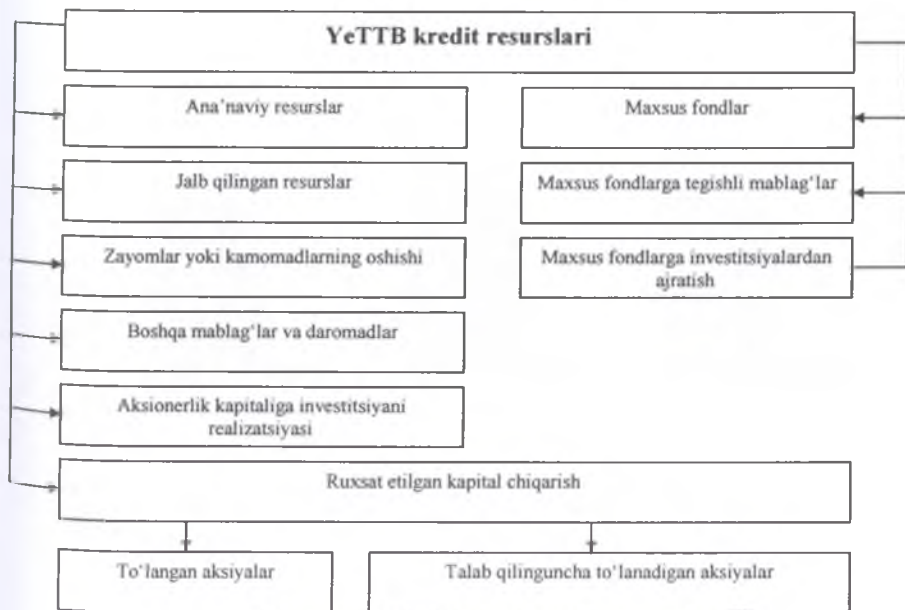
9.2-rasm. Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining boshqaruv tizimi⁸⁷

Boshqaruvchilar Kengashining yig'ilishi har yili bir marta yoki kamida 5ta direktorning talabiga ko'ra chaqiriladi. Hal qiluvchi qarorlar ko'pchilikning ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi.

⁸⁷ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

9.3-rasm. ETTB Boshqaruvchilar kengashining vakolatlari⁸⁸

9.4-rasm. YeTTBning kredit resurslari⁸⁹

⁸⁸ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

9.4-rasmdan ko‘rinadiki, ETTBning kreditlari o‘z mablag‘lari va jalb qilingan resurslar hisobidan beriladi.

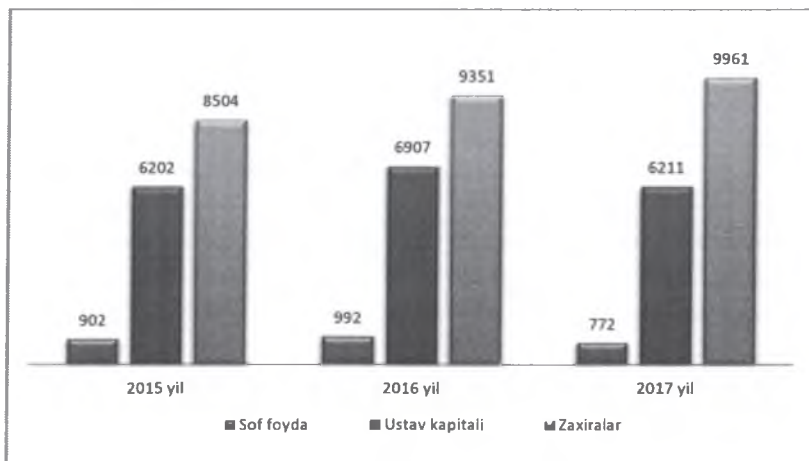
9.3-jadval

YeTTB tomonidan moliyalashtirilgan loyihalar soni va qiymati⁹⁰

	2015 y.	2016 y.	2017 y.
Loyihalar soni, dona	381	378	412
Loyihalar qiymati, mln. yevro	8378	9390	9670

9.3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2017-yilda ETTB tomonidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalar soni 2015-yilga nisbatan sezilarli darajaga oshgan. Bu esa, mazkur davrda moliyalashtirilgan loyihalar qiymatini ham sezilarli darajada oshishiga olib kelgan.

YeTTBning moliyaviy holati va resurs bazasi uning faoliyatini rivojlantirishda, shu jumladan, kreditlash ko‘lamini kengaytirishda muhim o‘rin tutadi.

9.5-rasm. YeTTBning sof foydasi va kapitali⁹¹, mln. yevro

⁸⁹ Mualliflarning shaxsiy ishlanmasi.

⁹⁰ European Bank for Reconstruction and Development. Annual Report. 2017.. ebrd.com.

⁹¹ European Bank for Reconstruction and Development. Annual Report. 2017.. ebrd.com.

9.5-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, ETTBning sof foydasi 2017-yilda 2015-yilga nisbatan sezilarli darajada kamaygan. Bu esa, mazkur davrda zaxiralar miqdorining ko'payganligi bilan izohlanadi.

9.4. Osiyo taraqqiyot banki (OTB)

OTB 1966-yilda tashkil topgan bo'lib, 67 ta mamlakat a'zodir. Ushbu mamalkatlarning 48 tasi Osiyo mintaqasi davlatlaridir.

OTB faoliyatining maqsadlari:

- a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish;
- Osiyodagi davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashish;
- a'zo mamlakatlarning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishga ko'maklashish.

OTBning yirik aksiyadorlari bo'lib, quyidagi davlatlar hisoblanadi:

- * Yaponiya;
- * AQSH.
- * Xitoy.
- * Hindiston.
- * Pokiston.
- * Indoneziya.
- * Bangladesh.

OTBning eng yirik aksiyadorlari Yaponiya va AQSH bo'lib, ularning har birining OTBning ustav kapitalidagi ulushi 15 foizni tashkil etadi.

OTBning nizomiga ko'ra, OTB Prezidenti faqat Osiyo mintaqasidagi davlatning vakili bo'lishi kerak. Shu sababli, OTB tashkil topganidan to hozirga qadar o'tgan vaqt davomida OTBning Prezidenti faqat Yaponiya fuqarolari bo'lib kelishmoqda. Chunki, Yaponiya mintaqadagi davlat bo'lib, mintaqa davlatlari ichida OTBning ustav kapitalida eng katta ulushga ega. So'nggi yillarda Xitoyning OTBning ustav kapitalidagi ulushining oshib borishi kuzatilmoqda. Ajabmas, yaqin kelajakda Xitoyning OTB ustav kapitalidagi ulushi Yaponiyanikiga tenglashib qolsa.

OTB rivojlanayotgan mamlakatlarga quyidagi fondlar hisobidan kreditlar beradi:

1. Oddiy fond hisobidan tijorat shartlari asosida 25 yil muddatga beriladigan kreditlar (barcha kreditlarning qariyb 2/3 qismi).

2. Osiyo rivojlanish maxsus fondi hisobidan imtiyozli yillik 1-3% stavkalar bo'yicha kambag'al mamlakatlarga 40 yilgacha muddatga beriladigan kreditlar⁹².

2011–2013-yillarda Osiyo taraqqiyot fondidagi mablag'larning miqdori barqaror darajada saqlanib qoldi. Buning ustiga, ushbu mablag'larning miqdori 2013–yilda 2011-yilga nisbatan ma'lum darajada o'sdi.

O'zbekiston Respublikasi OTB a'zoligiga 1995-yilda qabul qilingan. Respublikamizning OTB ustav kapitalidagi ulushi 0,765 foizni tashkil etadi.

OTB tomonidan O'zbekistonga 1995–2010-yillar mobaynida berilgan kreditlarning umumiy summasi 1,9 mlrd. AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2010-yil 1-4 may kunlari Toshkent shahrida bo'lib o'tgan OTBning yillik yig'ilishida O'zbekistonga 1140 mlrd. AQSH dollari miqdorida kreditlar ajratish to'g'risida qaror qilindi⁹³.

9.5. Islom taraqqiyot banki

ITB 1974-yilda tashkil etilgan bo'lib, unga davlat dini islom dini bo'lgan 35 mamlakat a'zodir.

ITBning asosiy maqsadi bo'lib, unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish hisoblanadi.

Islom dinida foiz olish og'ir gunoh hisoblanganligi sababli, ITB foizsiz kreditlar beradi. Bunda kreditlashning ikki asosiy shaklidan foydalaniladi:

1. Musharaka.
2. Mudaraba.

⁹² Vaxabov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiyev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Moliya, 2012. – B. 646.

⁹³ Asian Development bank. Annual Reports. <http://www.adb.org>.

Musharakada ITB va tadbirkor investitsion loyihani birgalikda kreditlaydi. Loyihani amalga oshirish natijasida olingan foyda bank va tadbirkor o'rtasida, ularning loyihani moliyalashtirishdagi ishtirokiga bog'liq ravishda, taqsimlanadi.

Shunisi xarakterliki, investitsion loyihani amalga oshirish natijasida ko'rilgan zarar ham bank va tadbirkor o'rtasida taqsimlanadi.

Musharaka shartnomalari kompaniyaning aylanma mablag'larini to'ldirishda ham foydalanilishi mumkin.

Mudarabada bank o'zining pul mablag'larini tadbirkorga (mudarib) ishonib topshiradi. Bunda bank mudaribdan berilayotgan kredit uchun garov talab qilishga haqli emas.

Mudaraba odatda qisqa va o'rta muddatli investitsiya loyihalarini moliyalashtirish maqsadiga beriladi.

Investitsiyalash uchun berilgan bank mablag'ini ishlatishdan olingan daromad bank va tadbirkor o'rtasida, shartnomaga muvofiq, taqsimlanadi.

ITBning moliyaviy resurslari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- * a'zo mamlakatlarning kvotalari;
- * berilgan kreditlar uchun olingan pul mablag'lari;
- * islom obligatsiyalarini (sukuk) sotishdan olingan mablag'lar;
- * moliyaviy yordamlar.

ITB da Ulamolar kengashi faoliyat yuritadi. Ushbu kengash taniqli shayxlar va diniy olimlardan iborat bo'lib, ITB tomonidan qabul qilingan qarorlarni shariatga mos kelishini nazorat qiladi va fatvo beradi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Kvota; Boshqaruvchilar kengashi; Ijrochi direksiya; kredit; imtiyozli aksiya; marja; spred; resurs; obligatsiya; aksiya; kapital; maxsus fond; ekspropriatsiya.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. XVF faoliyatining qanday yo'nalishlari mavjud?
2. XVF resurslari qaysi manbalar hisobidan tashkil topadi?
3. XVFning kreditlari qaysi shartlar asosida beriladi?

4. Jahon banki guruhiga qaysi tashkilotlar kiradi?
5. Jahon banki guruhiga kiruvchi tashkilotlar qaysi turdagi aktiv operatsiyalarni bajaradi?
6. Jahon banki guruhiga kiruvchi tashkilotlarning resurslari qaysi manbalardan tashkil topadi?
7. Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining kreditlari qaysi shartlar asosida beriladi?
8. Yevropa tiklash va taraqqiyot bankining resurslari qaysi manbalar hisobidan tashkil topadi?
9. OTB faoliyatining qanday yo‘nalishlari mavjud?
10. OTB resurslari qaysi manbalar hisobidan tashkil topadi?
11. OTBning kreditlari qaysi shartlar asosida beriladi?
12. ITB tomonidan kreditlashning qaysi shakllaridan foydalaniladi?

MUSTAQIL O‘RGANISH UCHUN TOPSHIRIQLAR

1. XVFnining faoliyatining maqsadlari va yo‘nalishlari.
2. XVFnining resurs bazasi.
3. XVFnining aktiv operatsiyalari.
4. XTTBning aktiv operatsiyalari.
5. XTTBning resurs manbalari.
6. ETTBning aktiv operatsiyalari.
7. ETTBning resurs manbalari.
8. OTBning aktiv operatsiyalari.
9. OTBning resurs manbalari.
10. ITBning aktiv operatsiyalari.
11. ITBning resurs manbalari.

TEST SAVOLLARI

1. Milliy valyuta kursining tebranish yo'lakchasini belgilash qaysi valyuta kursi rejimiga kiradi?

- A. Erkin suzish rejimi
- B. Qat'iy belgilangan kurs rejimi
- V. Belgilangan kursi rejimi
- G. Boshqariladigan suzish rejimi

2. AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga "xalqaro rezerv valyuta" maqomi qaysi jahon valyuta tizimida berilgan?

- A. Birinchi (Parij)
- B. Ikkinchi (Genuya)
- V. Uchinchi (Bretton-vuds)
- G. To'rtinchi (Yamayka)

3. Germaniya markasi va Yaponiya iyeniga "xalqaro rezerv valyuta" maqomi qaysi jahon valyuta tizimida berilgan?

- A. Birinchi (Parij)
- B. Ikkinchi (Genuya)
- V. Uchinchi (Bretton-vuds)
- G. To'rtinchi (Yamayka)

4. Quyidagi valyutalardan qaysi biriga nisbatan 10 koeffitsiyenti qo'llaniladi?

- A. AQSH dollari
- B. Yevro
- V. Yaponiya iyeni
- G. Funt sterling

5. Quyidagi valyutalardan qaysi biri egri kotirovkaga ega?

- A. AQSH dollari
- B. Yevro
- V. Yaponiya iyeni
- G. Funt sterling

6. Quyidagi omillarning qaysi biri mamlakat eksportiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi?

- A. Milliy valyuta nominal almashuv kursining oshishi
- B. Milliy valyuta real almashuv kursining oshishi
- V. Markaziy bankning hisob stavkasini pasayishi
- G. Devalvatsiya

7. Davlat byudjeti defitsitining YaIMga nisbatan belgilangan me'yoriy darajasini ko'rsating.

- A. 3 %
- B. 5%
- V. 7%
- G. 10%

8. Davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan belgilangan me'yoriy darajasini ko'rsating.

- A. 25%
- B. 50%
- V. 60%
- G. 100%

9. "Valyutalarning xarid qobiliyati" nazariyasini ilmiy jihatdan asoslab bergan olimni ko'rsating.

- A. G.Kassel
- B. M.Fridmen
- V. J.Keyns
- G. D. Yum

10. "Valyutalarning xarid qobiliyati" nazariyasiga ko'ra:

- A. Tovarlar bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi;
- B. Pul massasining oshishi tovarlar bahosining oshishiga olib keladi;
- V. Pulning aylanish tezligi qisqa muddatli davrlarda o'zgarmaydi;
- G. Valyuta kursining o'zgarishi to'lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi.

11. "Belgilangan paritetlar va kurslar" nazariyasiga ko'ra:

- A. Tovarlar bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi;

B. Pul massasining oshishi tovarlar bahosining oshishiga olib keladi;

V. Pulning aylanish tezligi qisqa muddatli davrlarda o'zgar olmaydi;

G. Valyuta kursining o'zgarishi to'lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi.

12. Baho masshtabi nima?

A. Milliy valyutaning oltin asosi

B. Tovar baholari indeksi

V. Iste'mol baholari indeksi

G. Tovarlar va xizmatlar baholarining pasayishi

13. Qaysi pul nazariyasida pulning tovar xususiyati inkor etiladi?

A. Pulning nominallik nazariyasi

B. Metall pullar nazariyasi

V. Pulning miqdoriylik nazariyasi

G. Monetarizm nazariyasi

14. Milliy valyutaning kursi bilan pariteti o'rtasida yuzaga kelgan farqni yo'qotishda qo'llaniladigan instrumentni ko'rsating.

A. Denominatsiya

B. Nullifikatsiya

V. Devalvatsiya

G. Revalvatsiya

15. Qaysi jahon valyuta tizimida oltin demonetizatsiya qilindi?

A. I

B. II

V. III

G. IV

16. O'zbekiston hukumati tomonidan XV Nizomining VIII moddasi bo'yicha majburiyatlar qachon qabul qilingan:

A. 1993-yil, may

B. 2003-yil, oktabr

C. 2003-yil, dekabr

D. 2007-yil, iyul

17. O‘zbekiston hukumati tomonidan XV F Nizomining VIII moddasining nechta bo‘limi bo‘yicha majburiyatlar qabul qilingan?

- A. 3
- B. 5
- C. 7
- D. 10

18. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonuni dastlab qachon qabul qilingan?

- A. 1993-yil, may
- B. 1995-yil, dekabr
- C. 1996-yil, aprel
- D. 2003-yil, dekabr

19. Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo‘yicha xalqaro umumlashtirilgan qoidalar va udumlar qachon ishlab chiqilgan?

- A. 1930-y.
- B. 1934-y.
- C. 1956-y.
- D. 1970-y.

20. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonuni qachon yangi tahrirda qabul qilingan?

- A. 1993-yil, may
- B. 1995-yil, dekabr
- C. 1996-yil, aprel
- D. 2003-yil, dekabr

21. Tashqi savdoda qaysi tovar hujjatidagi xatolikni to‘g‘rilab bo‘lmaydi?

- A. Konosament
- B. Invoys
- C. Sug‘urta polisi
- D. Varrant

22. Quyidagi valyutalardan qaysi biri “xalqaro rezerv valyuta” maqomiga ega emas?

- A. AQSH dollari
- B. Yevro

C. Yaponiya ieni

D. Kanada dollari

23. Quyidagi valyuta operatsiyalaridan qaysi biri bankning “Nostro” vakillik hisobraqami qoldig‘ining kamayishiga sabab bo‘ladi?

A. Banklararo depozit joylashtirish

B. Mahsulotlarni eksport qilish

C. Importni to‘lash

D. Banklararo kredit olish

24. Banklararo vakillik munosabatlari o‘rnatishning nechanchi bosqichida maxfiy kodlar o‘zaro almashinadi?

A. 1

B. 2

C. 3

D. 4

25. Quyidagi operatsiyalarning qaysi birida O‘zbekiston banklarining “Nostro” vakillik hisobraqami kreditlanadi?

A. Importni to‘lash

B. Mahsulotlarni eksport qilish

C. Banklararo kredit olish

D. Pul o‘tkazmalarini qabul qilish

26. Valyuta bitimi tuzilgandan keyin ikki ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyasini ko‘rsating.

A. Spot

B. Forvard

C. Valyuta opsiioni

D. Valyuta fyuchersi

27. Konversion operatsiyalarda AQSH dollarining spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

A. 1

B. 2

C. 3

D. 4

28. Konversion operatsiyalarda Yevroning spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

29. Konversion operatsiyalarda Yaponiya iyenining spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

30. Konversion operatsiyalarda O'zbek so'mining spot kursi verguldan keyin nechta raqamgacha aniqlikda kotirovka qilinadi?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

31. Valyutalashtirish sanasi nima?

- A. Spot bitimi tuzilgan kun
- B. Spot operatsiyasini amalga oshirishning so'nggi kuni
- C. Forvard bitimi tuzilgan kun
- D. Muddatli valyuta shartnomalari qayta baholanadigan kun

32. Valyutalarni sotish va sotib olish kursi o'rtasidagi farq nima deb ataladi?

- A. Marja
- B. Senoraj
- C. Arbitraj
- D. Spred

33. Forvard kursi bilan spot kursi o'rtasidagi farq darajasi qaysi omilga bog'liq?

- A. Foiz stavkalari o'rtasidagi farqqa
- B. Forvard shartnomasining muddatiga
- C. Oldi-sotdi qilinayotgan valyuta turiga

D. Bitim valyutasi bo'yicha kreditlarning foiz stavkasiga

34. Valyuta operatsiyalarining qaysi biri valyuta zaxiralarini valyuta riskidan to'liq himoya qilish imkonini beradi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

35. Muddati tugamagan forvard shartnomalaridan ko'rilgan zararlar nima deb ataladi?

- A. Realizatsiya qilingan zarar
- B. Realizatsiya qilinmagan zarar
- C. Kelgusi davr xarajatlari
- D. Joriy zarar

36. Quyidagi valyuta operatsiyalarining qaysi birida realizatsiya qilinmagan foyda yuzaga kelmaydi?

- A. Spot
- B. Forvard
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

37. Optsionning ichki qiymati-bu:

A. Bitim valyutasidagi kreditning bahosi bilan baholovchi valyutadagi depozitning bahosi o'rtasidagi farq

B. Bazaviy aktivning bozor bahosi bilan optsionning ijro bahosi o'rtasidagi farq

C. Koll opsiyon va put opsiyon baholari o'rtasidagi farq

D. Optsionning vaqtinchalik qiymati

38. Valyuta opsiionlarini baholashinng Garman-Kolxagen modelida nechta omil hisobga olingan?

- A. 3
- B. 5
- C. 7
- D. 9

39. Vertikal spred nima?

A. Bir xil ijro bahosiga ega bo'lgan, ammo muddati turli vaqtda tugaydigan ikki opsiyon

B. Sotib olinadigan opsiyonlar soni sotiladigan opsiyonlar sonidan farq qiladi

C. Muddati bir vaqtda tugaydigan ikki opsiyon

D. Koll opsiyon va put opsiyon baholari o'rtasidagi farq

40. Gorizontall spred nima?

A. Bir xil ijro bahosiga ega bo'lgan, ammo muddati turli vaqtda tugaydigan ikki opsiyon

B. Sotib olinadigan opsiyonlar soni sotiladigan opsiyonlar sonidan farq qiladi

C. Muddati bir vaqtda tugaydigan ikki opsiyon

D. Koll opsiyon va put opsiyon baholari o'rtasidagi farq

41. Spredning qaysi turi vertikal va gorizontall spredlarning uyg'unligidan tashkil topgan?

A. Diagonal spred

B. Proportsional spred

C. Kombinatsion spred

D. Kalendarli spred

42. Quyidagi valyuta bitimlaridan qaysi biri standart muddatli birja bitimi hisoblanadi?

A. Forvard

B. Svop

C. Valyuta opsiyoni

D. Valyuta fyuchersi

43. Fyuchers shartnomasining muddati:

A. 1 oydan 3 oygacha

B. 3 oydan 1 yilgacha

C. 1 yildan 3 yilgacha

D. 3 yildan ortiq

44. Quyidagi valyuta operatsiyalarining qaysi birida depozitli marja qo'llaniladi?

A. Forvard

- B. Svop
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

45. Depozitli marja bazaviy aktivning joriy bozor qiymatining necha foizini tashkil etadi?

- A. 1-2 %
- B. 2-10%
- C. 10-15%
- D. 15 foizdan yuqori

46. Quyidagi valyuta bitimlarining qaysi birida variatsion marja qo'llaniladi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

47. Fyuchers shartnomalarini xedjirlash koeffitsiyenti nechaga teng?

- A. 0, 25
- B. 0, 50
- C. 0, 75
- D. 1, 00

48. Fyuchers shartnomalarining yevro indeksi qachon joriy qilingan?

- A. 1999-y.
- B. 2002-y.
- C. 2003-y.
- D. 2006-y.

49. FINEKS fyuchers shartnomalari hajmi fyuchers shartnomalarining dollar indeksining necha marotabasiga teng?

- A. 200
- B. 500
- C. 700
- D. 1000

50. Fyuchers shartnomalarining dollar indeksini hisoblashda nechta bankning ma'lumotlaridan foydalaniladi?

- A. 100
- B. 500
- C. 700
- D. 1000

51. Spot va forvard bitimlari kombinatsiyasiga asoslangan valyuta bitimini ko'rsating.

- A. Svop
- B. Optsion
- C. Fyuchers
- D. Arbitraj

52. Standart svop nima?

- A. Bitimning har ikkala sanasi spot sanasiga to'g'ri keladi
- B. Ikki "autrayt" bitimi uyg'unlashgan svop
- C. Yaqin valyutalashtirish sanasi – spot, uzog'i-forvard
- D. Svopdagi har ikki operatsiya bitta bank bilan amalga oshiriladi

53. Forvardli svop nima?

- A. Bitimning har ikkala sanasi spot sanasiga to'g'ri keladi
- B. Ikki "autrayt" bitimi uyg'unlashgan svop
- C. Yaqin valyutalashtirish sanasi – spot, uzog'i-forvard
- D. Svopdagi har ikki operatsiya bitta bank bilan amalga oshiriladi

54. Sof svop nima?

- A. Bitimning har ikkala sanasi spot sanasiga to'g'ri keladi
- B. Ikki "autrayt" bitimi uyg'unlashgan svop
- C. Yaqin valyutalashtirish sanasi – spot, uzog'i-forvard
- D. Svopdagi har ikki operatsiya bitta bank bilan amalga oshiriladi

55. Quyidagi valyuta operatsiyalaridan qaysi biri tijorat bankiga yuqori daromad keltirmaydi?

- A. Forvard
- B. Svop
- C. Valyuta opsiioni
- D. Valyuta fyuchersi

56. Diskont siyosati nima?

A. Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotib olish yoki sotish

B. Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish

C. Markaziy bank tomonidan hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatish siyosati

D. Markaziy bankning hisob stavkasini o'zgartirishga asoslangan siyosat

57. Valyuta intervensiyasi nima?

A. Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotib olish yoki sotish

B. Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish

C. Markaziy bank tomonidan hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatish siyosati

D. Markaziy bankning hisob stavkasini o'zgartirishga asoslangan siyosat

58. Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish:

A. Valyutalarni turli tarmoqlarga joylashtirish

B. Bir vaqtning o'zida bir nechta xorijiy valyutalarda zaxiralar tashkil qilish

C. Valyuta zaxiralarini "Nostro" vakillik hisobraqamlarida minimal bo'lishini ta'minlash

D. Faqat barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish

59. Valyuta intervensiyasi nima maqsadda o'tkaziladi?

A. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash maqsadida

B. Milliy valyutaning real almashuv kursiga ta'sir etish maqsadida

C. Milliy valyuta kursining keskin tebranishlariga barham berish maqsadida

D. Milliy valyutaning nominal almashuv kursi va pariteti o'rtasida yuzaga kelgan farqni yo'qotish maqsadida

60. Devalvatsiyaning maqsadini ko'rsating.

A. Milliy valyuta kursining keskin tebranishlariga barham berish

B. Milliy valyutaning nominal almashuv kursi va pariteti o'rtasida yuzaga kelgan farqni yo'qotish

C. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash maqsadida

D. Milliy valyutaning real almashuv kursiga ta'sir etish

61. Quyidagi tadbirlardan qaysi biri eksportni rag'batlantiradi?

A. Devalvatsiya

B. Revalvatsiya

C. Deflyatsiya

D. Nullifikatsiya

62. Quyidagi tadbirlardan qaysi biri importni rag'batlantiradi?

A. Devalvatsiya

B. Revalvatsiya

C. Deflyatsiya

D. Nullifikatsiya

63. Senoraj nima?

A. Markaziy bankning sof foydasi

B. Banklarning ssuda foizi shaklidagi daromadi

C. Valyutalarni sotib olish va sotish kursi o'rtasidagi farq.

D. Naqd pulni emissiya qilishdan olinadigan daromad

64. O'zbekistonda valyuta intervensiyasi qaysi manba hisobidan amalga oshiriladi?

A. Davlat byudjeti

B. Konsolidatsiya fondi

C. Tiklash va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari

D. Markaziy bankning foydasi

65. Davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan belgilangan me'yoriy darajasini ko'rsating.

A. 30%

B. 60 %

C. 70%

D. 100%

66. Milliy valyutaning real almashuv kursining oshishi:

A. Importni qimmatlashishiga olib keladi

B. Eksportni qimmatlashishiga olib keladi

C. Xorijiy valyutalarga bo'lgan talabni oshiradi

D. Xorijiy valyutalar taklifini ko'paytiradi

67. Valyuta riski – bu:

A. Banklarning valyuta operatsiyalaridan zarar ko'rishi

B. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Kompaniyalarning valyuta operatsiyalaridan zarar ko'rishi

D. Valyuta pozitsiyalarining o'zaro mos kelmasligi natijasida zarar ko'rish

68. Operatsion valyuta riski – bu:

A. Xorijiy valyutadagi balans moddalarini milliy valyutaga qayta hisoblaganda zarar ko'rish xavfi

B. Valyuta kursining pul oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Valyuta kursi o'zgarishining kompaniyaning iqtisodiy holatiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

D. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida tovarlarni sotilmay qolish xavfi

69. Translyatsion valyuta riski – bu:

A. Xorijiy valyutadagi balans moddalarini milliy valyutaga qayta hisoblaganda zarar ko'rish xavfi

B. Valyuta kursining pul oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Valyuta kursi o'zgarishining kompaniyaning iqtisodiy holatiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

D. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida tovarlarni sotilmay qolish xavfi

70. Iqtisodiy valyuta riski – bu:

A. Xorijiy valyutadagi balans moddalarini milliy valyutaga qayta hisoblaganda zarar ko'rish xavfi

B. Valyuta kursining pul oqimiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

C. Valyuta kursi o'zgarishining kompaniyaning iqtisodiy holatiga ta'siri natijasida zarar ko'rish xavfi

D. Valyuta kurslarining tebranishi natijasida tovarlarni sotilmay qolish xavfi

71. Bankning valyuta pozitsiyasi:

A. Xorijiy valyutadagi talab va majburiyatlarning o‘zaro nisbati

B. Xorijiy valyutadagi aktivlar va majburiyatlarning o‘zaro nisbati

C. Xorijiy valyutaladagi talablarning majburiyatlardan yuqori bo‘lishi

D. Xorijiy valyutadagi majburiyatlarning talablardan yuqori bo‘lishi

72. Quyidagi operatsiyalarning qaysi biri bankning qisqa valyuta pozitsiyasi hajmini qisqartirish imkonini beradi?

A. Xorijiy valyutani sotish

B. Xorijiy valyutani sotib olish

C. Xorijiy valyutada kreditlar berish

D. Xorijiy valyutada yozilgan qimmatli qog‘ozlarni sotib olish

73. Valyuta kurslarining o‘zgarishi munosabati bilan qayta baholanmaydigan bank aktivini ko‘rsating.

A. Xorijiy valyutalarda qabul qilingan depozitlar

B. Qimmatli qog‘ozlarni sotib olishga sarflangan xorijiy valyutadagi mablag‘lar

C. Xorijiy valyutalarda berilgan kreditlar

D. Asosiy vositalarni sotib olishga sarflangan valyuta mablag‘lari

74. Bankning xorijiy valyutadagi passivlarining qaysi biri tarixiy qiymatda hisobga olinadi?

A. Xorijiy valyutalarda qabul qilingan depozitlar

B. Ustav kapitaliga qo‘yilgan xorijiy valyutadagi mablag‘lar

C. Qimmatli qog‘ozlarni sotishdan olingan xorijiy valyutadagi mablag‘lar

D. “Vostro” vakillik hisobraqamidagi valyuta mablag‘lari

75. Tijorat banklarining devalvatsiya zaxirasi qaysi manba hisobidan shakllantirilishi lozim?

A. Kreditlardan olingan foizli daromadlar

B. Kreditlardan olingan foizsiz daromadlar

C. O‘tgan yilning taqsimlanmagan foydasi

D. Joriy yilning operatsion daromadi

76. Valyuta riskini boshqarishning qaysi usulida valyuta pozitsiyasini yopish talab etiladi?

- A. Kompensatsiya usuli
- B. Aktiv va passivlarni muddatlarini boshqarish usuli
- C. Muddatli valyuta bitimlaridan foydalanish usuli
- D. Delfi usuli

77. O'zbekiston tijorat banklarining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan belgilangan me'yoriy darajani ko'rsating.

- A. 5 %
- B. 10 %
- C. 15 %
- D. 20%

78. O'zbekiston tijorat banklarining barcha valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan belgilangan me'yoriy darajani ko'rsating.

- A. 5 %
- B. 10 %
- C. 15 %
- D. 20%

79. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan cheklov nimaga nisbatan o'rnatiladi?

- A. Birinchi darajali kapitalga
- B. Ikkinchi darajali kapitalga
- C. Regulyativ kapitalga
- D. Brutto aktivlarga

80. Valyuta riskini xedjirlashning eng arzon usulini ko'rsating.

- A. Forvard bitimidan foydalanish
- B. Valyuta opsioidan foydalanish
- C. Valyuta fyuchersidan foydalanish
- D. Aktivlar va passivlarning muddatlarini muvofiqlashtirish

81. Valyutani tartibga solish – bu:

- A. Xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish tartibini belgilash
- B. Valyutaviy qiymatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tartibini belgilovchi tizim

C. Xorijiy valyutalar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tartibini belgilovchi tizim

D. Valyutalar va valyutaviy qimmatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tartibini belgilovchi tizim

82. To'lov balansining joriy operatsiyalariga xos bo'lgan valyutaviy cheklashni ko'rsating.

A. Eksporterlarning valyuta tushumini majburiy sotirish

B. Portfelli investitsiyalar oqimini cheklash

C. Xalqaro kreditlar oqimini cheklash

D. Texnologiyalarni investitsiya qilishni cheklash

83. To'lov balansi passiv bo'lganda qo'llaniladigan valyutaviy cheklov:

A. Banklarning xorijiy valyutadagi majburiyatlarini Markaziy bankda deponent qilish

B. Ssuda kapitalari bozorini nazorat qilish

C. Norezidentlarga xorijiy valyutadagi omonatlariga foizlar to'lashni ta'qiqlash

D. Mamlakatga valyuta olib kelishni cheklash

84. To'lov balansi aktiv bo'lganda qo'llaniladigan valyutaviy cheklov:

A. Oltinni olib chiqishni limitlashtirish

B. Tashqi qarzni to'lashni to'xtatish

C. Xorijiy valyutalarni olib chiqishni limitlashtirish

D. Milliy valyutani xorijliklarga forvard sharti bo'yicha sotishni cheklash

85. XVF Nizomining qaysi moddasida joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha cheklovlarni bekor qilish ko'zda tutilgan?

A. V

B. VI

C. VII

D. VIII

86. O'zbekiston Respublikasida xorijiy valyutadagi to'lovlarning to'g'ri amalga oshirilganligini qaysi organ nazorat qiladi?

A. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

B. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi

- C. O‘zbekiston Respublikasi Bojxona qo‘mitasi
- D. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi

87. Valyuta nazoratining maqsadini ko‘rsating.

- A. Xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabni barqarorlashtirish
- B. Davlat byudjeti defitsitini qisqartirish
- C. Ichki tovarlar bozorini himoya qilish
- D. To‘lov balansining defitsitini qisqartirish

88. Kapitallar harakati ustidan valyutaviy nazorat yondashuvlari qachon ishlab chiqilgan?

- A. 1870-y.
- B. 1914–1918-yy.
- C. 1941–1945-yy.
- D. 1970–1980-yy.

89. XV F Nizomining qaysi moddasida kapitallar harakati ustidan valyutaviy nazorat o‘z aksini topgan?

- A. V
- B. VI
- C. VII
- D. VIII

90. Kapitallarning mamlakatga katta miqdorda kirib kelishi:

- A. Real valyuta kursining oshishiga olib keladi
- B. Nominal valyuta kursining oshishiga olib keladi
- C. Milliy valyutadagi kreditlarning foiz stavkasi oshadi
- D. Milliy valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi oshadi

91. Quyidagi usullarning qaysi biri to‘lov balansi defitsitini qoplashning so‘nggi usuliga kiradi?

- A. Xalqaro kreditlar olish
- B. To‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etish
- C. Portfelli investitsiyalarni jalb etish
- D. Oltin zaxiralari hisobidan qoplash

92. O‘zbekistonda naqd xorijiy valyutalarni jismoniy shaxslarga sotish qachondan boshlab bekor qilindi?

- A. 2011-yil 1-yanvardan boshlab
- B. 2012-yil 1-yanvardan boshlab
- C. 2013-yil 1-yanvardan boshlab
- D. 2013-yil 1-fevraldan boshlab

93. Sof to'lovlarga xos bo'lgan to'lov shartini ko'rsating.

- A. Tovarni to'lovni kechiktirib sotish
- B. Hujjatlar to'lovga qarshi
- C. Oldindan to'lash
- D. Hujjatlar aktseptga qarshi

94. Qaysi transport hujjati tovarlarni boshqa hujjatlarsiz olish imkonini beradi?

- A. Xalqaro avia yuk xati
- B. Konosament
- C. Xalqaro avtomobil yuk xati
- D. Xalqaro temir yo'l yuk xati

95. Quyidagi tovar hujjatlarining qaysi biri tijorat hujjati hisoblanadi?

- A. Konosament
- B. Xalqaro avtomobil yuk xati
- C. Xalqaro temir yo'l yuk xati
- D. Invoys

96. Eksportyordan tovar hujjatlarini regress huquqisiz sotib olishga asoslangan kreditlash shaklini ko'rsating.

- A. Overdraft
- B. Kontokorrent
- C. Faktoring
- D. Forfeyting

97. Xalqaro tijorat vekselini uchinchi shaxsga uzatish huquqini beruvchi yozuv nima deb ataladi?

- A. Indossament
- B. Indossant
- C. Indossat
- D. Aval

98. Eksport-import operatsiyalarida qaysi hujjat inkassoga qabul qilinadi?

- A. Invoys
- B. Sug'urta polisi
- C. Konosament
- D. Tratta

99. Hujjatlashtirilgan akkreditivga xos bo'lgan to'lov shartini ko'rsating.

- A. Tovarni to'lovni kechiktirib sotish
- B. Hujjatlar to'lovga qarshi
- C. Oldindan to'lash
- D. Hujjatlar aktseptga qarshi

100. EXW mol yetkazib berish shartida eksporterning vazifasi:

- A. Tovarni ko'rsatilgan punktga olib boradi
- B. Tovarni turgan joyida importerga uzatish
- C. Tovarni tashuvchiga olib boradi
- D. Tovarlarini eksport qilish bilan bog'liq bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtiradi

101. EXW mol yetkazib berish shartida importerning vazifasi:

- A. O'zining hisobidan tovarni mo'ljallangan joyiga yetkazadi
- B. Importer o'z hisobidan tovarni yetkazib berish shartnomasini tuzadi

C. Fraxtni to'laydi

D. Importer tovarni tashish jarayonidagi barcha risklarni o'z zimmasiga oladi

102. FAS to'lov shartida eksporterning vazifasi:

- A. Tovarni mo'ljallangan joyigacha olib boradi
- B. Tovarni tashish xarajatlarini to'laydi.
- C. Tovarni tashish jarayonida risklarni o'z zimmasiga oladi
- D. Tovarni kema oldigacha yetkazib beradi

103. FAS to'lov shartida importerning vazifasi:

- A. Yetkazib berish shartnomasini tuzadi va fraxtni to'laydi
- B. Tovarni qabul qilib oladi
- C. Tovarni tushirib olish xarajatlarini to'laydi
- D. O'z mablag'lari hisobidan import litsenziyasini oladi

104. To'lov topshiriqnomasiga xos bo'lgan kamchilikni ko'rsating.

- A. To'lov kafolatlanmagan
- B. Tovarlar sifatini nazorat qilish qiyin
- C. Texnik jihatdan murakkab
- D. Komission to'lov stavkasi yuqori

105. To'lov topshiriqnomasiga xos bo'lgan afzallikni ko'rsating.

- A. To'lov summasini oldindan olish mumkin
- B. Tovarlar sifatini nazorat qilish mumkin
- C. To'lov kafolatlangan
- D. Importerga to'lov yuzasidan bosim o'tkazish mumkin

106. Banklarning orderli cheklari vositasidagi xalqaro hisob-kitoblardagi 4-operatsiyani ko'rsating.

A. Importer chekni yozish to'g'risida bankka yozma ko'rsatma beradi

- B. Importyorning banki chekni yozadi
- C. Bank orderli chekni importerga beradi
- D. Importer tovarlarni qabul qilib oladi

107. Sof inkassoda qaysi hujjat inkassoga qabul qilinadi?

- A. Invoys
- B. Tratta
- C. Sug'urta polisi
- D. Konosament

108. Hujjatli inkassoda qaysi hujjatlar inkassoga qabul qilinadi?

- A. Oddiy veksellar
- B. O'tkazma tijorat veksellari
- C. Transport hujjatlari
- D. Tijorat hujjatlari

109. Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning qaysi turi hozirgi vaqtda xalqaro savdoda qo'llanilmaydi?

- A. Chaqirib olinadigan
- B. Chaqirib olinmaydigan
- C. Tasdiqlanadigan
- D. Ta'minlangan

110. Stend-bay akkreditivi dastlab qaysi mamlakatning amaliyotida paydo bo'lgan?

- A. AQSH
- B. Yaponiya
- C. Germaniya
- D. Buyuk Britaniya

111. Akkreditivning qaysi turida akkreditiv summasi avans tariqasida oldindan uzatiladi?

- A. Ko'k hoshiyali akkreditiv
- B. Qizil hoshiyali akkreditiv
- C. Stend-bay
- D. Bo'linmaydigan akkreditiv

112. O'zbekistonda akkreditivning qaysi shaklidan keng foydalanilmoqda?

- A. Chaqirib olinadigan
- B. Tasdiqlanadigan
- C. Ta'minlangan
- D. Stend-bay

113. UCP 600 qoidasiga ko'ra, agar akkreditivda sug'urta qoplash summasi ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda, ushbu summa tovarga nisbatan qay darajada o'rnatiladi:

- A. 75%
- B. 80%
- C. 100%
- D. 110%

114. UCP 600 qoidasiga ko'ra, akkreditiv bo'yicha hujjatlarni tekshirish va ijrosini ta'minlash muddati qancha?

- A. 10 kun
- B. 13 kun
- C. 15 kun
- D. 21 kun

115. Hujjatlashtirilgan akkreditivning qaysi turi bank kafolati vazifasini o'taydi?

- A. Ko'k hoshiyali akkreditiv
- B. Qizil hoshiyali akkreditiv
- C. Stend-bay
- D. Bo'linmaydigan akkreditiv

GLOSSARIY

Erkin ishlatiladigan valyuta (freely usable currency) – to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limida valyutaviy cheklashlar bo‘lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.

Qattiq valyuta (hard currency) – iqtisodiy va siyosiy jihatdan barqaror hisoblangan mamlakatlarning almashuv kursi barqaror bo‘lgan valyutalari.

Yumshoq valyuta (soft currency) – xalqaro miqyosda to‘lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya‘ni tashqi konvertirlikka ega bo‘lmagan valyutalar.

Xalqaro rezerv valyutalar (reserve currency) – dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to‘lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Valyuta kursi (exchange rate, foreign exchange rate) – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir.

Aktiv savdo balansi (*active trade balance*) – mamlakatdan chetga chikarilayotgan tovarlarning mamlakatga kirib kelayotgan tovarlardan (importdan) oshib ketishini tavsiflovchi savdo balansi.

Aktiv to‘lov balansi (*active payments balance*) – mamlakatning chet eldan tushadigan tushumlari summasi uning xorijiy sarf-xarajatlari va to‘lov summalaridan oshib ketadigan to‘lov balansi.

Bazaviy stavka – (*base rate*) - kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarini belgilashda qo‘llaniladi. Odatda, banklararo ssuda kapitallari bozorining stavkasi yoki Markaziy bankning hisob stavkasidan bazaviy stavka sifatida foydalaniladi.

Banknotlar (*banknote; bill; note*) – bank biletlari - Markaziy banklar tomonidan chiqariladigan pul belgilari. Ular Markaziy banklarning aktivlari bilan ta‘minlanadi.

Valyuta birjasi (*currency market*) – xorijiy valyutalar oldi-sotdi qilinadigan birja bozori.

Valyuta intervensiyasi (*currency intervention*) – Markaziy bank tomonidan milliy valyutaning favqulodda yuzaga keladigan keskin tebranishlariga barham berish maqsadida xorijiy valyutani sotib olinishi yoki sotilishi. Odatda, bitta xorijiy valyuta intervensiya vositasi hisoblanadi. O‘zbekistonda AQSH dollari valyuta intervensiyasi vositasi hisoblanadi.

Valyuta zaxirasi (*currency reserves*) – biror-bir mamlakatning xorijiy valyutalardagi mablag‘lari.

Valyuta siyosati (*foreign currency policy*) – valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish tadbirlarining yig‘indisi.

Bar‘yerli opsiyon (*barrier option*) – opsiyon tugash muddati qisqaradigan yoki uzaytiriladigan opsiyon bo‘lib, unda belgilangan kurs etib kelishi kutiladi.

Bermud opsiyonlari (*Bermuda options*) – amerika va yevropa opsiyonlarining birlashmasidir.

Giperinflyatsiya (*hyperinflation*) – tovarlar bahosi va pul massasining yuqori sur‘atlarda oshib ketishi. Giperinflyatsiyada baholarning oylik o‘sish sur‘ati 50% va undan yuqori bo‘ladi.

Davlat qarzi (*national debt; public debt*) – davlatning to‘lanmagan zayomlar va ularning berilmagan foizlarini aks ettirgan barcha qarzlarning umumiy summasi. Davlat qarzi ikki xil bo‘ladi: ichki va tashqi qarz.

Devalvatsiya (*devalvatsiya, devalua tjon*) – milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan qadrsizlanishi.

Denominatsiya (*denomination*) – yangi pul birligini ma‘lum nisbatda eski pul birligiga almashtirilishi. O‘zbekistonda milliy valyuta 1994-yilning 1-iyulidan boshlab muomalaga kiritilganda yangi valyuta so‘m eski valyuta-so‘m – kuponga 1ga 1000 nisbatda almashtirilgan edi.

Deflyatsiya (*deflation*) – tovarlar va xizmatlar bahosining pasayishi.

Diskont siyosati (*discount rate*) – mamlakat to‘lov balansi va valyuta kursiga ta‘sir etish maqsadida Markaziy bankning diskont stavkasini o‘zgartirish siyosati.

Yevropa valyuta birligi (Европейская валютная единица, European currency unit, ECU, European unit of account) - Yevropa valyuta tizimida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasida qo'llaniladigan xalqaro hisob birligi.

Yevropa valyuta tizimi (European Monetary System) - Yevropa iqtisodiy hamjamiyatigaga a'zo bo'lgan mamlakatlarning valyuta kurslarini tebranishi natijasida ko'riladigan zararlar miqdorini kamaytirish maqsadida tuzilgan tizim.

Yevrovalyuta (*eurocwrensus*) – bir mamlakat milliy valyutasining mamlakat tashqarisidagi qismi.

Yevro dollarlar (*eurodollars*) – AQSH dollarining AQSHdan tashqarida muomalada bo'lgan qismi.

Inflyatsiya (*inflation*) — tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi natijasida muomalada ortiqcha pul massasini paydo bo'lishi va shuning asosida pulning qadrsizlanishi.

Kredit (*credit*) – pul yoki tovar shaklidagi mablag'larni qaytarib berishlik, muddatlilik va foiz to'lashlilik shartlari asosida berish.

Kross-kurs (*cross rate*) – ikki valyutaning o'zaro nisbati bo'lib, bu nisbat mazkur valyutalarning uchinchi valyutaga nisbatan kursi orqali aniqlanadi.

Milliy valyuta tizimi (national monetary system) — bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Osiyo optsionlari (average rate options) – yoki o'rtacha kurs optsionlari.

Revalvatsiya (*re-valeo*) - milliy valyutani chet el valyutalariga yoki xalqaro hisob-kitob pul birliklariga nisbatan qadrining oshirishidir.

Spot operatsiyasi (*spot*) – spot bitimi tuzilgandan keyin 2 ish kuni mobaynida amalga oshiriladigan joriy valyuta operatsiyasi.

Svop (*swap*) – ma'lum bir valyutani spot sharti bo'yicha sotish va uni forvard sharti bo'yicha sotib olishdir yoki ma'lum bir valyutani forvard sharti bo'yicha sotish va uni spot sharti bo'yicha sotib olishdir.

Senoraj (*ingl. seigniorage*) – naqd pullarni emissiya qilishdan olinadigan daromad.

Forward operatsiyasi (forward) – ma'lum bir valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish operatsiyasi.

Xedj (*hedge, selling hedge*) – baho bo'yicha riskni sug'urtalash; fyuchers shartnomasi tuzish.

SWIFT (Society For Worldwide Interbank Financial Telecommunication) – Xalqaro Banklararo Moliyaviy Telekomunikatsiya.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2007. – 520 b.

2. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va tijorat banklari faoliyatini tartibga solishga doir normativ-huquqiy hujjatlar to'plami. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 11-33-b.

3. O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va tijorat banklari faoliyatini tartibga solishga doir normativ-huquqiy hujjatlar to'plami. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 14-51-b.

4. O'zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to'g'risida”gi qonuni. 2003-yil 11-dekabr. - №556-II. O'zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlar to'plami. – Toshkent: O'zbekiston, 2011.- 456 b.

5. O'zbekiston Respublikasining “Kredit axboroti almashinuvi to'g'risida”gi qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2011-yil 11-avgustda qabul qilingan, Senat tomonidan 2011-yil 26-avgustda ma'qullangan//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2011. - № 40. – 46-58-b.

6. O'zbekiston Respublikasining “Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining kafolatlari to'g'risida”gi qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2012-yil 8-noyabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2012-yil 5-dekabrda ma'qullangan//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2012. - № 51. – 3-12-b.

7. O'zbekiston Respublikasining “Garov reyestri to'g'risida”gi qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2013-yil 19-iyulda qabul qilingan, Senat tomonidan 2013-yil 22-avgustda

ma'qullangan//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2013. - № 43. – 3-7-b.

8. O'zbekiston Respublikasining “Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida (yangi tahriri)”gi qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2014-yil 24-oktabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2015-yil 15-mayda ma'qullangan//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2015. - № 22. – 4-40-b.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3272-sonli “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori. www.lex.uz.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori. www.lex.uz.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 25-maydagi PF-5057-sonli “Tashqi bozorlarda mahalliy mahsulotlarning eksport qilinishi va raqobatdoshligini ta'minlashni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmoni//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2017. – №22. – 26-27-b.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2017. – № 6 (766). – 32-b.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi PQ-2344-sonli “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2015. - № 18. – 3-4-b.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli “2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida”gi qarori//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2010. - №48. – 4-6-b.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 9-martdagi PQ-1725-sonli “O‘zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2012. - № 11. – 6-8-b.

16. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 29-iyundagi 245-sonli “Birjadan tashqari valyuta bozorini yanada rivojlantirish va mustahkamlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.- 66-69 -b.

17. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli “Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.- 96-100 b.

18. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-fevraldagi 63-sonli “Pul-kredit ko‘rsatkichlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori//O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2003. – 178-179 b.

19. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2011-yil 22-yanvardagi 1/1-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2011 yil 23-fevralda 2201-raqam bilan ro‘yxatga olingan) “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2011. - №7-8. – 177-200-b.

20. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2013-yil 26-apreldagi 9/1-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2013-yil 3-iyunda 2465-raqam bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan) “O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori//O‘zbekiston

Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2013. - №23. – 68-101-b.

21. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2015-yil 13-iyundagi 14/5-sonli (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 14-iyulda 2696-raqam bilan ro'yxatdan o'tkazilgan) "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2015. - №28. – 22-33-b.

22. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2015-yil 13-iyundagi 14/3-sonli (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyulda 2693-raqam bilan ro'yxatdan o'tkazilgan) "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2015. - №27.- 17-29-b.

23. Hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar va udumlar (UCP 600).

24. Inkasso bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar.

25. Shartnomaviy kafolatlar bo'yicha umumlashtirilgan qoidalar.

26. BMTning xalqaro oddiy va o'tkazma tijorat veksellari to'g'risidagi konvensiyasi.

27. BMTning yuklarni dengiz orqali tashish to'g'risidagi konvensiyasi.

28. Yuklarni havo transportida tashish borasidagi ayrim qoidalarni umumlashtirish bo'yicha Varshava konvensiyasi.

29. Глориозов А.Г. Михайлов Д.М. Внешнеторговое финансирование и гарантийный бизнес. – М.: Юрайт, 2011. – С.205-206.

30. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida. – Toshkent: O'zbekiston, 2005. - 528 b.

31. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.

32. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 1999. - 352 с.

33. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе. М.: Дело, 1993. – С. 162

34. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: КНОРУС, 2016. – 440 с.

35. Миллер Л.Р., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: Инфра- М, 2000.- 856 с.

36. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. 7-е изд. Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2013. – 880 с.

37. Пищик В.Я. Евро и доллар США: конкуренция и партнерство в условиях глобализации. – М.: Консалтбанкир, 2002. – 301 с.

38. Фридмен М. Если бы деньги заговорили... Пер. с англ. – М.: Дело, 1999. – 160 с.

39. Кудрин А. Реальный эффективный курс рубля: проблема роста//Вопросы экономики. – Москва, 2006. - № 10. - С. 4-18.

40. Моисеев С.Р. Банк Стокгольма и первые европейские банкноты//Банковское дело. – Москва, 2014. - №1. – С.81-84.

41. Смирнов А.Л. Технологии экспортного финансирования //Банковское дело. – Москва, 2012. – №4. – С. 60-61.

42. Шамраев А.В. Регулирование документарного аккредитива в праве США // Деньги и кредит. – Москва, 2001. – №6. – С. 52.

43. www.imf.org.

44. www.world.com.

45. www.ebrd.com.

46. www.adb.com.

47. www,ibr.com.

48. www.cbu.uz.

49. www.stat.uz.

50. www.cbr.ru.

ILOVALAR

1-ilova

INKOTERMS

Inkoternsning maqsadi – tashqi savdoda keng qo‘llaniladigan terminlarni talqin qilishning bir xilligini ta’minlashdan iborat.

Davlatlar o‘rtasida tashqi savdoni yuritish qoidalari ayrim hollarda bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Bu esa, eksporterlar va importerlar o‘rtasida munozaralarni kelib chiqishiga sabab bo‘ladi.

Xalqaro savdo Palatasi mana shu muammoga barham berish maqsadida 1936-yilda savdo terminlarini talqin qilishning xalqaro qoidasi – Inkoternsni ishlab chiqdi.

Inkoternsga 1953, 1967, 1976, 1980, 1990-yillar va so‘nggi marta 2000 yilda qo‘shimchalar va tuzatishlar kiritildi.

Inkoternsni qo‘llanish sohasi faqat tovarlarni eksport-import qilish shartnomasida ishtirok etuvchi tomonlarning huquqlari va majburiyatlari bilan cheklanadi.

Inkoternsda tashqi savdo terminlari 4 guruhga ajratilgan:

1. E
2. F
3. C
4. D

E guruhi

1. EX (Wex Works) –Franko zavod

Bunda sotuvchi (eksportyor) tovarni sotib oluvchiga (importyor) o‘zining zavodida topshiradi va shu bilan uning majburiyati bajarilgan hisoblanadi.

Sotib oluvchi bojxona hujjatlarini rasmiylashtiradi, barcha xarajatlar va risklarni o‘z zimmasiga oladi.

F guruhi

1. FSA (Free Carrier) –Franko tashuvchi.

Bunda sotuvchi tovarlarni bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshiradi va uni sotuvchi ko'rsatgan tashuvchi turgan joyga yetkazib beradi.

Sotuvchi tovarlarni transport vositasiga yuklash majburiyatiga ega, lekin tovarni tashuvchi turgan joyga yetkazib berganda tushirib berish majburiyatini olmaydi.

2. FAS (Free Alongside Ship) – Kemaning bortiga qadar erkin.

Bunda sotuvchi tovar jo'natiladigan portda turgan kemaning bortining oldiga tovarni olib boradi. Shu vaqtdan boshlab, sotuvchi barcha xarajatlar va risklar uchun javobgarlikni zimmasiga oladi.

Sotuvchi bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshiradi.

Mazkur termin faqat tovarlar suvda yoki ichki suv transportida tashilganda qo'llaniladi.

3. FOB (Free on Board) – Bortga erkin.

Bunda sotuvchi tovar jo'natiladigan portda turgan kemaning bortiga yuklaydi. Shu vaqtdan boshlab sotib oluvchi barcha xarajatlar va risklarni o'z zimmasiga oladi.

Sotuvchi bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshiradi.

S guruh

1. CFR (Cost and Freight) – Qiymat va fraxt.

Bunda sotuvchi tovarni kelishilgan portga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni va fraxtni to'laydi. Ammo, yo'lda tovar kutilmaganda halokatga uchrasa, xarajatlarni sotib oluvchi to'laydi.

Sotuvchi o'zining mablag'lari hisobidan eksport litsenziyasini yoki boshqa ruxsat beruvchi hujjatni olishga majbur.

2. CIF (Cost, Insurance and Freight) – Qiymat, sug'urta va fraxt.

Bunda sotuvchi tovarni kelishilgan mo'ljalidagi portga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni va fraxtni to'laydi.

Sotuvchi tovarni tashish jarayonini sug'urta qildirishga majbur, ammo yo'lda tovar tasodifan halokatga uchrasa, zarar summasini qoplashni zimmasiga olmaydi.

Sotuvchi o'zining mablag'lari hisobidan eksport litsenziyasini yoki boshqa ruxsat beruvchi hujjatni olishga majbur.

3. CPT (Carriage Paid to) – Tashuv ... gacha to'langan.

Bunda sotuvchi tovarni tashuvchiga yetkazib beradi va tovarni kelishilgan mo'ljaldagi punktga yetkazib berish xarajatini to'laydi. Bu yerda tashuvchi deganda tovarni avtomobil, temir yo'l, havo transportida yoki suv yo'li bilan yetkazib berishni amalga oshiradigan yuridik shaxslar tushuniladi.

Agar tovar yo'lda tasodifan halokatga uchrasa, zararni birinchi tashuvchi to'laydi.

4. CIP (Carriage and Insurance Paid To) – Tashish va sug'urta ...gacha to'langan.

Bunda sotuvchi (eksportyor) unga aytilgan tashuvchiga yetkazib beradi va kelishilgan punktga tovarni yetkazib berish xarajatlarini va sug'urta xarajatini to'laydi.

Sotib oluvchi tovar yetkazib berilgandan keyingi barcha risklar va qo'shimcha xarajatlarni o'z zimmasiga oladi.

Tovarni mamlakatdan olib chiqib ketish uchun zarur bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish sotuvchining zimmasiga yuklanadi.

Ushbu yetkazib berish sharti tovarni har qanday transport turida tashishda qo'llaniladi.

D guruhi

1. DAF (Delivered at Frontier) – Chegaraga yetkazib berish.

Bunda sotuvchi tovarni sotib oluvchining ixtiyoriga, kelishilgan aniq manzilga, bojxona hujjatlarini rasmiylashtirgan holda etkazib beradi.

Sotuvchi tovarni qo'shni davlatga olib kirish bilan bog'liq bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish uchun javob bermaydi.

Tovarni tushirib olish sotib oluvchining zimmasida bo'ladi.

Sotuvchi tovarni kelishilgan manzilga yetkazib berishni sug'urta qilish majburiyatiga ega.

Ushbu etkazib berish sharti tovarni har qanday transport turida tashishda qo'llaniladi.

2. DES (Delivered ex Ship) – kemadan etkazib berish.

Bunda sotuvchi tovarni kelishilgan manzilda turgan kemaning bortiga etkazib beradi.

Tovarni kelishilgan portga etkazib berishgacha, ammo tushirishga qadar bo'lgan barcha risklar va xarajatlar sotuvchining zimmasida bo'ladi.

Tovarni mamlakatdan olib chiqib ketish uchun zarur bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish sotuvchining zimmasiga yuklanadi.

Sotuvchi tovarni kelishilgan manzilga etkazib berishni sug'urta qilish majburiyatiga ega.

Sotib oluvchi import litsenziyasini o'z mablag'lari hisobidan oladi.

3. DEQ (Delivered ex Quay) – Buxtadan (prichal) etkazib berish.

Bunda sotuvchi tovarni kelishilgan portning buxtasiga etkazib berish va tushirish majburiyatiga ega. Ammo tovarni olib kirish bilan bog'liq bo'lgan bojxona rasmiyatchiliklari uchun javob bermaydi.

Tovarni mamlakatdan olib chiqib ketish uchun zarur bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish sotuvchining zimmasiga yuklanadi.

Sotuvchida ham, sotib oluvchida ham tovarni tashish jarayonida sug'urta qildirish majburiyati mavjud emas.

4. DDU (Delivered Duty Unpaid) – Boj solig'i to'lamasdan etkazib berish.

Bunda sotuvchi tovarni kelishilgan manzilda turgan sotib oluvchining ixtiyoriga etkazib berish majburiyatiga ega. Ammo sotuvchi tovarni olib kirish bilan bog'liq bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish va tovarni tushirib berish majburiyatiga ega emas.

Tovarni mamlakatdan olib chiqib ketish uchun zarur bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish sotuvchining zimmasiga yuklanadi.

Ushbu etkazib berish sharti tovarni har qanday transport turida tashishda qo'llaniladi.

5. DDP (Delivered Duty Paid) – Boj solig'i to'lab etkazib berish.

Bunda sotuvchi tovarni kelishilgan manzilda turgan sotib oluvchining ixtiyoriga etkazib berish majburiyatiga ega. Sotuvchi tovarni olib kirish bilan bog'liq bo'lgan bojxona hujjatlarini o'z mablag'lari hisobidan rasmiylashtiradi, ammo tovarni tushirib berish majburiyatiga ega emas.

Tovarni mamlakatdan olib chiqib ketish uchun zarur bo'lgan bojxona hujjatlarini rasmiylashtirish sotuvchining zimmasiga yuklanadi.

Ushbu yetkazib berish sharti tovarni har qanday transport turida tashishda qo'llaniladi.

**Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki ishtirokidagi
“O‘zbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilik tarmog‘ini
rivojlantirish” loyihasi**

Mazkur Loyiha doirasidagi kreditlar quyidagi shartlar asosida beriladi:

* Loyihaning maqsadi:

- qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish;
- meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish va chuqur qayta ishlashga ilg‘or texnologiyalarni joriy etish;
- dehqon, fermer xo‘jaliklari va qishloq xo‘jalik korxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash.

* Amalga oshirish muddati: 2015–2023-yillar.

* Loyiha hududlari: Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlar.

Imtiyozli kredit yo‘nalishlari:

- meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish;
- intensiv bog‘dorchilik;
- zamonaviy issiqxonalar;
- zamonaviy sug‘orish tizimlari;
- meva-sabzavot mahsulotlarini chuqur qayta ishlash;
- meva-sabzavot mahsulotlarini kolibrovka, saralash va qadoqlash;
- meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun sovtgichli omborxonalar;
- meva-sabzavot mahsulotlarini muzlatish (шоковая заморозка);
- qishloq xo‘jaligi texnika va texnologiyalari.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining kredit liniyalari hisobidan kreditlar berish quyidagi tijorat banklari orqali amalga oshiriladi:

- * Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki.
- * Asakabank.
- * Sanoatqurilish bank.
- * Qishloq qurilish bank.
- * Turon bank.

- * Ipoteka bank.
- * Ipak yo‘li banki.
- * Xalq banki.
- * Aloqa bank.
- * Aziya Alyans bank.

Loyiha doirasida imtiyozli kredit berilishining umumiy shartlari:

Loyihalar uchun imtiyozli kreditlar:

- * 10 yilgacha beriladi (shundan 3 yilgacha imtiyozli davr);
- * kredit mablag‘lari AQSH dollarida beriladi.
- * foiz ustamasi – 5,5% (xizmat ko‘rsatuvchi bank bilan kelishgan holda);
- * bir mijoz uchun maksimal kredit miqdori 2 mln. AQSH dollargacha (meva-sabzavotni yetishtirish va qayta ishlash o‘z ichiga olgan loyihalar uchun 4 mln. AQSH dollarigacha);
- * mijozning loyihadagi ulushi eng kamida 20 foiz ekvivalentida pul yoki xizmat, ish, ya’ni natura ko‘rinishida bo‘lishi mumkin;
- * chetdan xarid qilinadigan tovar, asbob-uskuna, chorva mollari 100% kredit hisobiga moliyalashtiriladi.

Aylanma mablag‘lar uchun kreditlar:

- * 18 oygacha beriladi (shundan 9 oygacha imtiyozli davr);
- * kredit mablag‘lari AQSH dollarida beriladi;
- * foiz ustamasi – 5,5% (xizmat ko‘rsatuvchi bank bilan kelishgan holda);
- * bir mijoz uchun maksimal kredit miqdori 200 ming AQSH dollarigacha;
- * mijozning loyihadagi ulushi eng kamida 20 foiz ekvivalentida pul yoki xizmat, ish, ya’ni natura ko‘rinishida bo‘lishi mumkin;

Imtiyozli kredit olish tartibi:

1. Qishloq xo‘jaligi korxonasi, fermer xo‘jaligi yoki tadbirkor tijorat banklarining hududiy filialiga kredit olish uchun tegishli hujjatlar to‘plamini taqdim etadi.

2. Tijorat bankining hududiy filiali (tuman yoki viloyat) topshirilgan hujjatlar to‘plamini o‘rganib chiqib, ularni bankning Kredit qo‘mitasi

tomonidan ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun Bosh ofisiga yuboradi.

3. Bosh bank Kredit qo'mitasining ijobiy xulosasidan so'ng, loyihani moliyalashtirish uchun Qishloq xo'jaligi korxonalarini tarkibiy qayta tuzish Agentligiga tegishli hujjatlar to'plamini kiritadi.

4. Agentlik tijorat banklari tomonidan kiritilgan hujjatlar to'plamini Jahon banki talablariga muvofiqligini o'rganib, kredit miqdori 1,0 mln. AQSH dollaridan ortiq bo'lsa Jahon bankiga kelishish uchun kiritadi.

5. Kredit hujjatlari to'plami bo'yicha Jahon bankining ijobiy qarori olingandan so'ng Agentlik loyihani moliyalashtirish uchun talab etilgan summani tijorat bankiga o'tkazib beradi.

Imtiyozli kredit olish uchun loyiha tashabbuskorlari tomonidan tijorat banklariga taqdim etiladigan hujjatlar:

1. Kredit olish to'g'risidagi ariza.

2. Korxonaning nizomi, ta'sis hujjatlari va guvohnomasi (nusxa).

3. Hisobot yili uchun korxonaning buxgalteriya balansi va moliyaviy hisoboti (nusxa).

4. Tovarlar, xizmatlarni xarid qilish bo'yicha xorijiy hamkor bilan imzolangan kontrakt (nusxa).

5. Xarid qilinadigan tovar, xizmatlar yetkazib berish bo'yicha kamida 3 ta firma yoki kompaniyadan olingan tijorat takliflari.

6. Loyihaning Biznes-rejasi.

7. Loyihaning ekologik ekspertizasi bo'yicha xulosa (viloyat tabiatni muhofaza qilish boshqarmasining xulosasi; lozim hollarda (atrof-muhitga yuqori darajada ta'sir ko'rsatuvchi loyihalar uchun) respublika tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi xulosasi).

8. Garov ta'minoti bo'yicha tegishli hujjatlar (kredit summasidan 125% dan kam bo'lmagan miqdorda).

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokidagi “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirish” loyihasi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-sentabrdagi “Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokidagi “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirish” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi PQ-3283-sonli qarori mazkur Loyihani amalga oshirish uchun me‘yoriy-huquqiy asos hisoblanadi.

Loyihaning asosiy shartlari:

* Loyihaning maqsadlari:

- qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish;
- chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va qayta ishlashga ilg‘or texnologiyalarni joriy etish;
- dehqon, fermer xo‘jaliklari va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash.

* Loyiha qiymati – 150 mln. AQSH dollari.

* Loyiha muddati – 2017-2022 yillar.

Loyiha doirasida imtiyozli kreditlarni berish quyidagi tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladi:

1. Xalq banki.
2. Qishloq Qurilish bank.
3. Turon bank.
4. Ipoteka bank.
5. Davr bank.
6. Aloqabank.
7. Aziya Alyans bank.
8. O‘zsanoatqurilishbank.
9. Asaka bank.

Loyiha doirasida imtiyozli kreditlar berish shartlari:

Loyihalar uchun imtiyozli kreditlar:

* 10 yilgacha beriladi (shundan 5 yilgacha imtiyozli davr);

* kredit mablag‘lari AQSH dollarida beriladi;

* foiz stavkasi – 1,25% + bazaviy tuzatish (1,38 %);

* liniya uchun xizmat haqi – 1,25%;

* liniyaning o‘zlashtirmagan qismi uchun – 0,50 %;

* bir mijoz uchun maksimal kredit miqdori 2 mln. AQSH dollargacha;

* mijozning loyihadagi ulushi eng kamida 20 foiz ekvivalentida pul yoki xizmat, ish, ya’ni natura ko‘rinishida;

* chetdan xarid qilinadigan tovar, asbob-uskuna, chorva mollari 100% kredit hisobiga moliyalashtiriladi.

Aylanma mablag‘lar uchun kreditlar:

* 18 oygacha beriladi (shundan 9 oygacha imtiyozli davr);

* kredit mablag‘lari AQSH dollarida beriladi;

* bir mijoz uchun maksimal kredit miqdori 150 ming AQSH dollarigacha;

* mijozning loyihadagi ulushi eng kamida 20 foiz ekvivalentida pul yoki xizmat, ish, ya’ni natura ko‘rinishida.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasining “Orol dengizi havzasida iqlim o‘zgarishiga moslashish va oqibatlarini yumshatish” loyihasi

Ushbu loyihani amalga oshirishda ishtirok etadigan tijorat banklari va lizing kompaniyalari operatsion, moliyaviy va boshqaruv mezonlari bo‘yicha moliyaviy barqaror bo‘lishlari lozim.

Mazkur loyiha doirasida jalb qilinadigan kredit liniyalari hisobidan qishloq xo‘jaligidagi quyidagi tadbirlar moliyalashtiriladi:

- * qishloq xo‘jalik ekinlarini diversifikatsiya qilish, urug‘liklar/ko‘chatlarning intensiv sortlarini ekish yo‘li bilan sabzavot va bog‘ ekinlarining hosildorligini oshirish;

- * suv resurslarini ichki xo‘jalik boshqaruvini yaxshilash va uning samaradorligini oshirish;

- * agroo‘rmonchilik va yaylovlarni samarali boshqarish yo‘li bilan yerlarning holatini yomonlashishiga qarshi kurashish;

- * qishloq xo‘jalik zararkunandalari va kasalliklariga qarshi kurashish;

- * ratsional va resurs tejovchi qishloq xo‘jaligini shakllantirish tadbirlari;

- * mahsulotlar ishlab chiqarishni yaxshilash;

- * qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash;

- * energiyadan foydalanish samaradorligini oshirish;

- * qayta tiklanadigan energiya manbalarini qo‘llashni kengaytirish.

“Orol dengizi havzasida iqlim o‘zgarishiga moslashish va oqibatlarini yumshatish” loyihasi doirasida jalb qilinadigan kredit liniyalarining shartlari:

- * AQSH dollarida beriladigan subsidiar kreditlar bo‘yicha foiz stavkasi bazaviy stavkaga teng bo‘ladi va Xalqaro taraqqiyot uyushmasi 2 foizdan kam bo‘lmagan spread oladi;

- * o‘zbek so‘mida qayta kreditlash bo‘yicha beriladigan kreditlarning foiz stavkasi bazaviy stavkaga teng bo‘ladi va Xalqaro taraqqiyot uyushmasi 7 foizdan kam bo‘lmagan stavkada spread oladi;

- * O‘zbekiston Respublikasining ishtirokchi moliyaviy tashkiloti

tomonidan subsidiar kredit bo'yicha foizlarni to'lash har 6 oyda amalga oshiriladi;

- * jarima va penyalar o'zbek so'mida to'lanadi;

- * subsidiar kreditlar bo'yicha asosiy qarz summasini qaytarish 20 yil davomida amalga oshiriladi va bunda imtiyozli davr 5 yildan oshmaydi;

- * bitta mijozga beriladigan sub-kreditlarning jami summasi 500 ming AQSH dollari ekvivalentidan oshmasligi kerak;

- * O'zbekistondan ishtirok etuvchi moliya tashkilotining o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirishda ishtiroki kredit liniyasi hisobidan beriladigan jami kreditlarning 25 foizidan oshmasligi lozim;

- * benefitsiarning ulushi sub-loyiha qiymatining 20 foizidan kam bo'lmasligi kerak.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasining kredit liniyalari hisobidan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda atrof-muhitni muhofaza qilish jarayonlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Tijorat banki sub-kreditni olish uchun Qishloq xo'jaligi korxonalarini restrukturizatsiya qilish agentligiga hujjatlarni topshirgandan so'ng, Agentlik sub-kreditni ma'qullashidan oldin Agentlikning ekologi sub-kredit oluvchini va uning hududini borib ko'radi hamda loyihaning atrof-muhitga ta'sirini baholash va uni yumshatish choralarini ko'rish maqsadida maxsus shaklni to'ldiradi. Keyin esa, atrof-muhitga ta'sirni yumshatish choralarini amalga oshirish uchun sub-kredit oluvchi bilan kelishiladi.

MUNDARIJA

Kirish	3
I BOB. VALYUTA KURSI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR	
1.1. Milliy valyuta tushunchasining mazmuni.....	6
1.2. “Valyuta kursi” nazariyalari.....	10
1.3. Valyutalarning erkin konvertirlanishi.....	23
1.4. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar.....	30
II BOB. VALYUTA TIZIMLARI VA ULARNING ELEMENTLARI	
2.1. Valyuta munosabatlari va ularni yuzaga kelish asoslari.....	39
2.2. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari.....	41
2.3. yevropa valyuta tizimi.....	45
2.4. Jahon valyuta tizimi va uning evolyutsiyasi.....	48
2.5. O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimi.....	54
III BOB. TO'LOV VA HISOB-KITOB BALANSLARI	
3.1. To'lov balansi va uni tuzish metodologiyasi.....	60
3.2. To'lov balansining tarkibi.....	62
3.3. To'lov balansining defitsiti va uni qoplash usullari.....	67
3.4. Xalqaro hisob-kitob balansi va uning tarkibi.....	72
IV BOB. VALYUTA BOZORI VA VALYUTA OPERATSIYALARI	
4.1. Valyuta bozori tushunchasi va uning turlari.....	75
4.2. Valyuta operatsiyalari tushunchasi va uni tashkil qilish asoslari.....	81
4.3. Spot operatsiyalari.....	91
4.4. Muddatli valyuta operatsiyalari.....	95
4.5. Svop operatsiyasi.....	104
4.6. Valyuta riski va uni boshqarish usullari.....	107
V-BOB. VALYUTA SIYOSATI	
5.1. Valyuta siyosati tushunchasining mazmuni.....	111
5.2. Hukumatning valyuta siyosati.....	114
5.3. Markaziy bankning valyuta siyosati.....	116

VI-BOB. XALQARO HISOB-KITOBLAR VA ULARNI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI

6.1. Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari.....	126
6.2. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish shartlari.....	130
6.3. Xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmi.....	136

VII-BOB. XALQARO KREDIT

7.1. Xalqaro kreditning tamoyillari va funksiyalari.....	146
7.2. Xalqaro kreditning shakllari.....	148
7.3. Xalqaro kreditlar bo'yicha qarzdorlik muammosi va uni hal qilish yo'llari.....	150

VIII-BOB. VALYUTA INQIROZLARI

8.1. Valyuta inqirozlari tushunchasi va ularni yuzaga kelish sabablari.....	158
8.2. Valyuta inqirozi davrida valyuta intervensiyasini amalga oshirish.....	159
8.3. 2008 yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: yuzaga kelish sabablari, oqibatlar va o'ziga xos xususiyatlari.....	163

IX-BOB. XALQARO VALYUTA-KREDIT VA MOLIYA TASHKILOTLARI

9.1. Xalqaro valyuta fondi.....	170
9.2. Jahon banki guruhi.....	174
9.3. yevropa Tiklanish va taraqqiyot banki.....	177
9.4. Osiyo taraqqiyot banki.....	181
9.5. Islom taraqqiyot banki.....	182
Test savollari.....	185
Glossariy.....	206
Adabiyotlar.....	210
Ilovalar.....	215

**Bobakulov Tulkin Ibodullayevich,
Abdullayev Utkur Azimovich**

XALQARO VALYUTA-KREDIT MUNOSABATLARI

Darslik

Muharrir N.Rustamova
Badiiy muharrir K.Boyxo‘jayev
Kompyuterda sahifalovchi Z.Ulug‘bekova

Nashr. lits. AI № 305.
Bosishga ruxsat 21.08.2019-yilda berildi.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog‘ozi №2.
“Times New Roman” garniturasini.
Shartli b.t. 13,4. Nashr hisob t. 13,8.
Adadi 100 dona. 39-buyurtma.

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti
100000, Toshkent, Amir Temur, 60 «A».

«DAVR MATBUOT SAVDO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo‘yiliq, 4-mavze, 46.

